

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

27. évfolyam, 2018. évi 2–3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző
Szerkesztő: Cholnoky Olga

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kocsis Károly, Miskolczi Ambrus,
Péntek János, Szarka László,
Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

TARTALOM

AUTONÓMIA ÉS VÁLASZTÁSOK

Dobos Balázs: A választási rendszerek hatásai a közép- és délkelet-európai személyi elvű kisebbségi autonómiákban 7

NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

Eiler Ferenc: Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között 40

TÖRTÉNETI MIGRÁCIÓ – MAGYAROK

Tóth Pál Péter: A magyarok útja a Kárpát-medencébe 68

VALLÁSOSSÁG EGYKOR ÉS MA

Barna Gábor: Vallás és népművészet 92

Limbacher Gábor: A népi vallásosság megjelenési formái a Palócföldön 103

Bögre Zsuzsanna: Vallásosság és értékválasztás a visegrádi országok fiataljai körében 129

A SIKERES MAGYAR TÁBORNOK –200 ÉVE SZÜLETETT

Hermann Róbert: Görgei Artúr, a szabadságharc hadvezére 144

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Bonnett, Alastair: Plurális rasszialisációk egy többszörösen modern világban (Pethő András) 162

Sayan, Pinar: Az Európai Unió rasszizmusellenes törvényeinek betartása a cigányellenesség visszaszorítása érdekében (Pethő András) 166

Mészáros Andor – Halász Iván – Illés Pál Attila: A visegrádi régió nemzeti kisebbségeinek nyomában - avagy recenzió a Visegrádi Kézikönyvről (Somogyi Renáta) 172

Juhart, Iva–Petrič, Larisa: A balkáni migrációs útvonalról (Gyetvai Mária) 177

Lind, Jennifer: Élet egy Kína uralta Ázsiában (Pethő András) 183

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Wölfl, Adelheid: Koszovó - a függetlenségi nyilatkozat után tíz évvel (Komáromi Sándor) 188

Püttmann, Friedrich: Törökország és az európai „tyúk vagy tojás” probléma (Pethő András) 192

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.

1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1192 Budapest, Gomb u. 7.

Tel./fax: (36-1) 282-2250

Internet: www.lucidus.hu,

<http://epa.oszk.hu/00400/00462>

A lap megjelenik negyedévenként.

Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-vel)

Az összevont lapszám ára: 2800 Ft

Előfizethető a kiadónál

a Pátria Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.

Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

NEMZETISÉGI JOG

Weichert, Michael: Romániáról: „dübörgő” gazdaság – veszélyeztetett jogállamiság? (Komáromi Sándor)	197
--	-----

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Horváth István: Az erdélyi magyarok migrációja a 19. sz. végétől napjainkig (Cholnoky Győző)	200
Benka, Peter: Városi eskük a kora újkori Bártfán mint kulturális és szociális történelmi forrás (Császári Éva)	204
Pistohlkors, Gert von: A livóniai német elit utóvédharca történelmi jogaiért a 20. század elején (Komáromi Sándor)	207
Panagiotidis, Jannis: Migráció, remigráció és „haza” fogalma az 1918 – 45 között hazatért oroszországi németeknél (Komáromi Sándor)	210

RESUME	217
---------------------	-----

CONTENTS**AUTONOMY AND ELECTIONS**

Dobos, Balázs: The Effects of Electoral System Design in the Non-Territorial Autonomies of Central and Southeast Europe	7
--	---

NATIONALITY POLICY IN HUNGARY

Eiler, Ferenc: Hungary's Nationality Policy between the Two World Wars (1918–1938)	40
---	----

HISTORICAL MIGRATION – HUNGARIANS

Tóth, Pál Péter: The Migration of Hungarians into the Carpathian Basin	68
--	----

RELIGIOSITY NOW AND IN THE PAST

Barna, Gábor: Religion and Folk Art.....	92
Limbacher, Gábor: The Manifestations of Folk Religiosity in Palóc Land	103
Bögre, Zsuzsanna: Religiosity and the Choice of Values among the Youth of the Visegrád Group Countries	129

A SUCCESSFUL HUNGARIAN GENERAL – BORN 200 YEARS AGO

Hermann, Róbert: Artúr Görgei, the Military Leader of the 1848-49 War of Independence	144
--	-----

REVIEWS**NATIONAL CONSCIENCE, NATIONAL AND ETHNIC TRENDS**

Bonnett, Alastair: Multiple Racializations in a Multiply Modern World (András Pethő).....	162
Sayan, Pinar: Enforcement of the Anti-Racism Legislation of the European Union against Anti-Gypsyism (András Pethő)	166
Mészáros, Andor – Halász, Iván – Illés, Pál Attila: Examining the National Minorities of the Visegrád Region – or a Review about Visegrádi kézikönyv (Renáta Somogyi)	172
Juhart, Iva–Petrič, Larisa: About the Balkans Migration Route (Mária Gyetvai)	177
Lind, Jennifer: Life in China's Asia (András Pethő)	183

NATIONAL AND NATIONALITY POLITICS

- Wölfl, Adelheid: Kosovo – Ten Years after the Declaration of Independence
(Sándor Komáromi) 188
- Püttmann, Friedrich: Turkey and the European Chicken-and-Egg Problem
(András Pethő) 192

NATIONALITY LAW

- Weichert, Michael: About Romania: Booming Economy – Endangered State
of Law and Order? 197

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Horváth, István: The Migration of Transylvanian Hungarians
from the End of the 19th Century up until Today (Győző Cholnoky) 200
- Benka, Peter: Town Oaths in Early Modern Bártfa as a Cultural and Socio-historical
Source (Éva Császári) 204
- Pistohlkors, Gert von: The Rearguard Action of the Livonian German Elite
for Their Historical Rights at the Beginning of the 20th Century
(Sándor Komáromi) 207
- Panagiotidis, Jannis: Migration, Re-migration and the Concept
of “Homeland” Among Russian Germans Having Returned between
1918–1945 (Sándor Komáromi) 210
- RESUME** 217

AUTONÓMIA ÉS VÁLASZTÁSOK

Dobos Balázs

A választási rendszerek hatásai a közép- és délkelet-európai személyi elvű kisebbségi autonómiákban¹

**Bevezetés: választott személyi elvű autonómiák
Közép- és Délkelet-Európában**

A választások a modern képviseleti demokráciák alapvető elemei, egy olyan, formalizált csoportos döntéshozatali folyamat, amelynek elsődleges célja egy adott pozíció birtokosának kiválasztása, egy-egy alternatíva szavazatok útján történő támogatása vagy elutasítása. A 20. század folyamán széles körű konszenzus alakult ki arról, hogy a választásoknak milyen, legalább minimális tartalmi feltételeknek kell eleget tenniük egy demokratikus berendezkedésben, lévén, hogy formailag gyakorta rendeztek választásokat tekintélyelvű és diktatórikus országokban is. Korán egyértelművé vált, hogy az előbbieket sorában a választások céljai így jóval túlmennek pusztán azon, hogy bizonyos pozíciókat betöltsenek az induló jelöltek közül. Ennek következtében az elmúlt évtizedekben növekvő számú szakirodalom vizsgálta összehasonlító célzattal főként a parlamenti választási szabályok és intézmények kialakítását, gyakorlati működését, különböző funkcióit, illetve azok lehetséges következményeit és hatásait a pártrendszerekre és a szavazói magatartásra, minde-

¹ A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: dobos.balazs@tk.mta.hu A tanulmány az NKFIH PD 116168. sz. projekt keretében készült.

nekelőtt a pártversenyre és a választási részvételre mind a régóta fennálló demokráciákban, mind pedig a demokratizálódó országokban.²

Kevesebb figyelem övezte ugyanakkor azokat az egyes kisebbségi közösségek körében megrendezett, speciális választásokat, amelyek bizonyos nem területi alapú, személyi elvű kisebbségi autonómiák szerves részét képezik. A magyar nyelvű szakirodalomban leginkább személyi elvű vagy kulturális autonómiaként elterjedt modell a kezdeti, 20. század eleji Karl Renner és Otto Bauer-féle elgondolásában a számos konfliktusra okot adó, nyelvi-kulturális ügyek intézése a külön nemzeti regiszterek alapján, demokratikus választások útján létrejövő testületekhez került volna, amelyek a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatával, a szükséges intézmények és a kellő erőforrások birtokában kezelték volna ezeket a kisebbségi csoportot alapjaiban érintő kérdéseket.³ Meglehetősen feltáratlan viszont még, hogy milyen lehetséges szerepet töltenek be a választások e sajátos kontextusban, egyáltalán szükség van-e a választott testületekre és miért, milyen célból a relatíve csekély számú, bár jórészt szétszórtan elhelyezkedő közösségek számára, amelyek közül többen elviekben akár közvetlenül is intézhetnék az ügyeiket és szólhatnának bele az őket érintő döntések meghozatalába. További nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy milyen hatással vannak a választások a kisebbségi közösségek belső viszonyaira, választóira és szervezeteire, illetve külső kapcsolataira.

A személyi elvű kisebbségi autonómia intézményi következményként elviekben megkövetel tehát legalább egy, valamely szinten életre

² Lásd elsősorban Cox, Gary W.: *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. Gallagher, Michael – Mitchell, Paul (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford, Oxford University Press, 2005. Katz, Richard S.: *Democracy and Elections*. Oxford, Oxford University Press, 1997. Lijphart, Arend: *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990*. Oxford, Oxford University Press, 1994. Norris, Pippa: *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. Taagepera, Rein; Shugart, – Matthew Soberg: *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven, Yale University Press, 1989.

³ Lásd Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2000. Renner, Karl: *State and nation*. In Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon, Routledge, 2005. 13–40.

hívott szervezeti formát, amely képes megszólítani, mobilizálni és tartósan megszervezni az országban többnyire területileg szétszórtan elhelyezkedő, lokális kisebbségben élő és csekély létszámú potenciális csoporttagokat. Európa középső és keleti felében a közintézményeket a többségi nemzet szinte kizárólagos tulajdonaként tekintő nemzetállami gondolkodás, és egyúttal az államszocialista örökség továbbélése ellenére, érdekes módon egy tucatnyi ország utal a belső kisebbségi közösségei számára létrehozott személyi elvű autonómiára a jogszabályaiban vagy politikai dokumentumaiban a rendszerváltás után, mindenekelőtt Észtország, Horvátország, Koszovó, Lettország, Macedónia, Magyarország, Montenegró, Oroszország, Szerbia, Szlovénia, és Ukrajna. Ahol az autonómia a deklaráción túl már konkrét szervezeti-intézményi következményeket is magában hordoz, az egyfelől azt jelentheti a gyakorlatban, hogy funkcionális alapon bizonyos kisebbségi egyesületeket ruháztak fel bizonyos, a közösségek életét alapjaiban érintő közfeladatok ellátásával, mint például oktatási és kulturális intézmények fenntartásával. Az országok ezen első csoportjára például szolgálhat Lettország, ahol a kulturális autonómiáról szóló 1991-es törvény értelmében a kisebbségi egyesületeknek joguk van saját média kialakítására.⁴ Hasonlóan Oroszországban 2015 őszére közel 1200 szervezet regisztráltatta magát nemzeti kulturális autonómiaként⁵ annak ellenére, hogy a törvény a kisebbségi testületek döntéshozatali jogköre kapcsán számos, inkább deklaratív jellegű rendelkezést tartalmaz a konkrét végrehajtási kötelezettségek megjelölése nélkül, amelyek következtében a kulturális autonómia intézményrendszere csekély eredménnyel bír.⁶ Az ily módon regisztrált kisebbségi egyesületek mellett, több

⁴ Law about the Unrestricted Development and Right to Cultural Autonomy of Latvia's Nationalities and Ethnic Groups (1991). http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Latvia/Latvia_CultAut_English.htm (letöltés ideje: 2018. május 22.)

⁵ Fourth Report submitted by the Russian Federation pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (Received on 20 December 2016), 76. <https://rm.coe.int/16806fd935> (letöltés ideje: 2018. május 22.)

⁶ Bowring, Bill: *Burial and resurrection. Karl Renner's controversial influence on the 'national question' in Russia*. In Nimni: i. m., 162–175. Osipov, Alexander: *Implementation Unwanted? Symbolic vs. Instrumental Policies in the Russian Management of Ethnic Diversity*. In *Perspectives on European Politics and Society*, 2012/4. 425–442.

esetben azokkal közösen, az oroszországi modell további alkotóelemei az amúgy régebbi történeti múltra is visszatekintő ún. népi gyűlések, etnikai alapú képviselői gyűlések⁷, amelyek – az előbbiekhöz hasonlóan – gyakorta választások útján jönnek létre, bár erre vonatkozóan nincsenek sem jogszabályi előírások, sem pedig a kisebbséghez tartozókról összeállított külön választói névjegyzékek.⁸

Ha az autonómia feladat- és hatáskörei, valamint erőforrásai tekintetében korántsem maradéktalanul, de a választások kapcsán már jóval inkább emlékeztet az eredeti ausztriai teoretikusok elképzeléseire az országok másik csoportja, egész pontosan Észtország, Magyarország, és több egykori jugoszláv állam, Horvátország, Szerbia és Szlovénia, amelyek az 1990-es évek elejétől kezdve a választott formában hoztak létre döntően személyi elvű kisebbségi autonómiákat. E keretek között a külön választói névjegyzékekben regisztrált szavazóknak lehetőségük van közvetlenül vagy közvetett úton létrehozniuk kisebbségi önkormányzataikat vagy tanácsaikat, az autonómia intézményes letéteményeseit a különböző szinteken. Némileg eltér a fentiektől a montenegrói szabályozás, ahol a 2006-os kisebbségi törvény következő évi módosítása értelmében a kisebbségi tanácsok tagjait csak részben választják meg elektori gyűlések alkalmával. Elektor lehet bármely, az adott közösséghez tartozó és a jelölést elfogadó, nagykorú állampolgár, aki a közösség soraiból – a népszámláláson kimutatott nagyság szerint – legalább 30, 60, vagy 100 támogató aláírást összegyűjtött, az előzetes választói regisztráció kötelezettsége nélkül. A választott tagok mellett a tanácsoknak hivatalból tagjai a közösségek olyan további vezetői, mint a kisebbségi parlamenti képviselők, a kisebbségi pártok vezetői, illetve azon települések polgármesterei, ahol az érintett kisebbségi lakosság alkot helyi többséget.⁹ Hasonlóan, Szlovéniában, ahol a roma közösség korántsem

⁷ Osipov, Alexander: *The "Peoples' Congresses" in Russia: Failure or Success? Authenticity and Efficiency of Minority Representation*. ECMI Working Paper, No. 48. August 2011.

⁸ Prina, Federica: *A nemzeti kulturális autonómia egy többnemzetiségű államszövetségben: Oroszország helyzete*. In *Regio*, 2017/3. 139.

⁹ Law on minority rights and freedoms (2006). <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/102854/124511/F1020729789/MGO102854%20Eng.pdf>
Pravila za izbore članova savjeta manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajed-

rendelkezik a jogok akkora terjedelmével, mint az olasz és a magyar kisebbség, a Roma Tanácsnak egyaránt vannak választott és funkcióból adódó tagjai¹⁰, amely így – az oroszországi népi gyűlésekkel együtt – kívül esik jelen elemzés fókuszából.

A térségből a választott kisebbségi autonómiák közül többeket már számos kutatás vizsgált alaposabban az elmúlt két évtizedben, és az esettanulmányokon kívül több elemzés napvilágot látott már az összehasonlítás igényével is. Az öt országból kétségtávol a leginkább kutatott modell a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993-as törvény nyomán, 13 kisebbség számára létrejött magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer: a gyakorlati működésének főbb jellemzőit az utóbbi évtizedekben számos kutatás tárta fel elsősorban kérdőívek, interjúk és megfigyelés segítségével, de ugyancsak kiterjedt szakirodalom összefoglalja a vonatkozó jogszabályi kereteket, ideértve a választási szabályokat és az ezekkel kapcsolatos visszaéléseket.¹¹ Számos munka foglalkozik a nemzeti tanácsok viszonylag újabb keletű szerbiai rend-

nice www.mmp.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=126840&rType=2 (letöltés ideje: 2018. május 22.) A fenti szabályok szerint legutóbb, 2017-2018 fordulóján horvát, roma, bosnyák, muszlim, szerb, és albán elektori gyűléseket rendeztek Montenegroban.

¹⁰ Komac, Miran – Roter, Petra: *The Autonomy Arrangement in Slovenia*. In Malloy, Tove – Osipov, Alexander; Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford, Oxford University Press, 2015. 96.

¹¹ A teljesség igénye nélkül lásd például Eiler Ferenc: *Törekvések a kisebbségi önkormányzati választások reformjára 1998–2004*. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás az identitás kérdésköréből III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 209–226. Magicz András: *A kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségi választójog*. In: Gyulavári Tamás; Kállai Ernő (szerk.): *A jövevényektől az államalkotó tényezőkhöz. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. 205–228. Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája: multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2007. Pap András László: *Identitás és reprezentáció. Az etnikai hovatartozás meghatározásától a politikai képviseletig*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat, 2007. Szabó Orsolya: *Reform vagy módosítás? A magyarországi kisebbségi törvény koncepcionális megújítása*. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 191–208.

szerével.¹² A Milošević-rezsim bukása után, 2002-ben elfogadott, a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény eredetileg még közvetett választások, elektori gyűlések útján hívta életre a nemzeti tanácsokat, majd a részletesebb szabályokat tartalmazó, a tanácsokról szóló 2009-es törvény azt eredményezte, hogy a kisebbségek túlnyomó többsége – legutóbb, 2014-ben összesen 17 – már közvetlen módon választotta meg az autonóm testületét. Régebbi gyökerekkel rendelkezik, az 1970-es évek szocialista öngazgatásáig nyúlik vissza a magyar és az olasz nemzeti önkormányzati közösség Szlovéniában¹³, amelyeket az 1994-es törvény helyezett új alapokra. A muravidéki magyarok ugyanabban az évben még három községben – Lendván, Hodos-Salovci községben és Moravske Toplicén – választottak tanácsokat, majd 1998-tól az önállósodó Dobronakon és Hodoson is, olyan formában, hogy az egyes községi tanácsok tagjait általában több körzetben választották meg az ezekhez a községekhez tartozó, nemzetiségileg vegyes településekről. A három tengerparti olasz tanács (Izola, Koper, Piran) pedig 2014-től bővült négyre Ankarán település önállóvá

¹² Összefoglalóan lásd például Beretka Katinka: *Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils*. In Salat Levente et al. (eds.): *Autonomy Arrangements Around The World. A Collection of Well and Lesser Known Cases*. Cluj-Napoca, Romanian Institute for Research On National Minorities, 2014. 247–273. Bozóki Antal: *A magyar közösség Szerbiában*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2013. Korhecz Tamás: *National Minority Councils in Serbia*. In: Malloy – Osipov – Vizi: i. m. 69–91. Purger Tibor: *Ethnic Self-Governance in Serbia. The First Two Years of the National Minority Councils*. In *International Relations Quarterly*, 2012/2. Tóth Norbert: *A tool for an effective participation in the decision-making process? The case of the national councils of national minorities in Serbia*. In Vizi Balázs – Tóth Norbert – Dobos Edgár (eds.): *Beyond International Conditionality: Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*. Baden-Baden, Nomos, 2017. 225–246.

¹³ Összefoglalóan lásd például Győri Szabó Róbert: *A szlovéniai magyar és olasz kisebbség autonómiája, politikai képviselete*. In Szarka László et al. (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Gondolat, 2007. 308–323. Komac – Roter: i. m. Petričušić, Antonija: *Slovenian Legislative System for Minority Protection*. *Noves SL. Revista de Sociolingüística*, 2004. 1–9. Polzer, Miroslav et al. (eds.): *Slovenia and European Standards for the Protection of National Minorities*. Ljubljana, Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evropepri NUK: Institut za narodno stnavprasanja: Avstrijski institut zavzhodno in jugovzhodno Evropo, 2002.

válásával. Horvátországban, bár már az 1991-es alkotmányos kisebbségi törvény deklarálta a kulturális autonómiát, a kisebbségi tanácsok és képviselők intézményét csak az újabb, 2002-es törvény vezette be¹⁴, amelyekkel kapcsolatban érdekes módon csupán 2017-ben jelentek meg az első átfogó vizsgálat eredményei.¹⁵ A fentiekhez képest ugyanakkor a választások egyéb aspektusait viszonylag kisebb figyelem övezte.¹⁶ A legkevésbé tanulmányozott a személyi elvű kulturális autonómiát eredeti formájában már a két világháború között létrehozó Észtország, ahol az 1993-as kisebbségi törvény végrehajtási rendelete csupán tíz évvel később jelent meg. Az így biztosított intézményi formával mindeddig csak két rendkívül kisszámú közösség élt: az inkeri finnek 2004-ben megválasztott testülete mindössze egyetlen alkalommal ült össze, 2007-től viszont háromévente megválasztásra kerül a Svéd Kulturális Tanács az alig félezer főt számláló kisebbség körében.¹⁷

¹⁴ Lásd például Dicosola, Maria: *The rights of national minorities in Croatia*. In Vizi – Tóth – Dobos: i. m. 79–100. Petričušić, Antonija: *Non-territorial Autonomy in Croatia*. In Malloy – Osipov – Vizi: i. m. 53–68.

¹⁵ Mikić, Ljubomir et al.: *Priručnik za vijeća i predstavnike nacionalnih manjina*. Zagreb: WYG savjetovanje, 2017.

¹⁶ Lásd Petričušić, Antonija: *Minority Specific Bodies at the Local Level: the Case of National Minority Councils and their Coordinations in Croatia*. 2007. http://academos.ro/sites/default/files/biblio-docs/102/418273.petricusic_minority_specific_bodies_croatia.pdf Rátkai Árpád: *A kisebbségi önkormányzatok legitimitációhiánya*. In *Regio*, 2000/3. 112–132. Uő: *Kisebbségi önkormányzati választások 2002-ben*. In *Regio*, 2003/4. 77–90. Zuber, Christina Isabel – Mus, Jan Jakub: *Representative claims and expected gains. Minority council elections and intra-ethnic competition in Serbia*. In *East European Politics*, 2013/1. 52–68.

¹⁷ Lásd például Bíró Gáspár: *Az észt kultúraautonómia*. In *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris, 1995. 62–65. Smith, David – Hiden, John: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited*. London, Routledge, 2012. Smith, David: *National-Cultural Autonomy in Contemporary Estonia*. In Salat: i. m. 299–319. Uő: *Nemzeti-kulturális autonómia a mai Észtországban: a valódi jelentőségtől a szimbolikusig?* In *Regio*, 2017/3. 154–181. 2017. november közepén, 13 év után ismételt megválasztották a Finn Kulturális Tanácsot, amely a korábbiakhoz képest már nem csupán az inkeri finnek, hanem minden észtországi finn képviseletét is fel kívánja vállalni. Lásd (2017. december 8.). <http://www.inkeri.ee/avaleht/230-kultuurinoukogu-valimiste-tulemused> (letöltés ideje: 2018. május 22.)

A kisebbségi önkormányzati/tanácsi választások kétségkívül számos kérdést vetnek fel mindenekelőtt arról, hogy milyen szerepet játszanak az érintett közösségeken belüli folyamatok alakulásában, illetve hogy ezekkel összefüggésben miként valósul meg a kisebbségek hatékony közéleti részvétele és képviselete az őket alapjaiban érintő ügyekben. Meghatározó kérdésként merül fel továbbá az is, hogy hogyan ragadhatók meg, miként értelmezhetők és alkalmazhatók a parlamenti és helyhatósági választások logikái, az ezeket leggyakrabban tanulmányozó választási szakirodalom megállapításai e speciális kisebbségi választások funkcióival és hatásaival kapcsolatban, melyek nyerneket értelmet és fontosságot ez esetben közölnek, vagy az előbbiekhöz képest a kisebbségi választások közelebb állnak-e esetleg más szintű, inkább korporatív jellegű, vállalati, dolgozói vagy diák önkormányzati választásokhoz? Végül, de nem utolsósorban: milyen hatásokat fejt ki a választási intézményrendszer az érintett közösségekre nézve?

A kisebbségi választások funkcióinak számbavételét követően¹⁸, jelen keretek között a tanulmány célja, hogy elméleti megközelítésben, de összehasonlító módon, gyakorlati példákkal alátámasztva, elsősorban a választási statisztikákat és az országtanulmányokat alapul véve, szisztematikusan feltárja a választások potenciális hatásait és következményeit ezekben a speciális, kisebbségi kontextusokban az érintett öt országban. A legfontosabb választási elemeken túlmenően (választási formula: többségi vagy arányos, a szavazólap szerkezete, a körzetnagyság)¹⁹, ezekben az esetekben számos más intézményi tényező is komoly közvetlen vagy közvetett hatással bír, beleértve, hogy mind a választóknak, mind a jelölő kisebbségi szervezeteknek milyen hozzáférésük van a választási folyamathoz, miként alakul a képviseleti testületek közösségi megalapozottsága, legitimitációja, vagy éppen a választások tényleges

¹⁸ Lásd Dobos Balázs: *Választások és személyi elvű autonómiák*. In *Regio*, 2017/3. 203–230.

¹⁹ Moser, Robert G.: *The Impact of the Electoral System on Post-Communist Party Development: the Case of the 1993 Russian Parliamentary Elections*. In *Electoral Studies*, 1995/4. 380–381. Persson, Torsten; Tabellini, Guido: *Electoral Systems and Economic Policy*. In: Weingast, Barry R. – Wittman Donald A. (eds.): *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford, Oxford University Press, 2006. 726–729.

napjának a meghatározása.²⁰ Vizsgálja ezeken túlmenően a hatást a részvételre (konkrét választói részvétel, érvénytelen szavazatok, elvesztegetett szavazatok), a versenyre (szervezetek effektív száma, a szavazatok és mandátumok megoszlása), vagy a kisebbségi szervezetek ciklusokon túlmutató stabilitására és változására nézve is, amelyek által hozzá kíván járulni a kisebbségi választások főbb jellemzőinek jobb megértéséhez.

Kisebbségi választások: funkciók és hatások

A választási rendszereket, ideértve egyúttal a vizsgált kisebbségi modellekét is, széles körben egyfajta politikai intézményként is határozzák meg, amelyek egy politikai folyamat termékei, de egyaránt lehetnek okai és következményei is a politikai eredményeknek és végkimeneteknek, amelyeket számos esetben nehezen is lehet elválasztani egymástól.²¹ Mindezek mellett olyan komplex strukturáló tényezők, szűrők összessége, amelyek lehetőségeket is kínálnak, de egyben intézményi akadályokat is emelnek az alternatívák útjába.²² Ennek következtében, a választásokat – Sartori kifejezésével élve – „a politika legmanipulatívabb eszközeként” tartják számon.²³ Számos közreműködő szereplő ugyanis, így maguk a szavazók, illetve a jelölő szervezetek és a jelöltek igyekeznek stratégiailag, racionálisan felhasználni a választásokat a saját céljaik érdekében, befolyásolni és irányítani a választási szabályokat és intézményeket, miközben egyidejűleg azok is komoly hatásokat fejtenek ki rájuk. A választási rendszerek és szabályok ráadásul önmagukban se nem demokratikus, se nem semleges technikák, minden esetben bizonyos csoportokat előnyben részesítenek, míg másokat inkább hátrá-

²⁰ Grofman, Bernard – Lijphart, Arend: *Introduction*. In *Electoral Laws and Their Political Consequences*. New York, Algora, 2003. 2.

²¹ Birch, Sarah: *Electoral Systems and Political Transformation in Post-Communist Europe*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2003. 17.

²² Herron, Erik S.: *Elections and Democracy after Communism?* New York, Palgrave Macmillan, 2009. 30–31.

²³ Grofman, Lijphart: i. m. 2.

nyos helyzetbe hoznak adott időpillanatban. A kérdés különösen fontos abból a szempontból, mint ahogy arra számos szerző rámutatott, hogy a megfelelő választási rendszer kiválasztása, kialakítása vagy megreformálása nem csupán magukról a választásokról, hanem szükségszerűen versengő normatív értékekről és preferenciákról is szól.²⁴ Ilyenformán az ezzel kapcsolatos döntés az egyik legfontosabb egy demokratikus politikai berendezkedésben, amely túl is megy azon a pusztán megkülönböztetésen, hogy vajon többségi vagy arányos-listás rendszer (vagy azok ötvözése) kerül-e bevezetésre.

A választások mind elméletben, mind gyakorlatban a leadott szavazatok mandátumokká alakítása, a megválasztott személyek pozícióba helyezése mellett még egy sor egyéb funkciót is elláthatnak, így az elitek kiválasztásának, legitimációjának, elszámoltathatóságának és ellenőrzésének a biztosítását, a szavazói preferenciák összegzését stb., amelyek nagyban függenek az adott, főként intézményi kontextustól. Elsősorban a rezsím típusától²⁵, a választott testület jellegétől (kollegiális vagy egy-személyes, a választások területi szintje, a testület kompetenciái, erőforrásai stb.), valamint az alkalmazott választási formulától (arányos, többségi, vegyes). Ezeknek a lehetséges funkcióknak a relatív fontossága és hatása időben és térben jelentősen el is térhet az egyes politikai kontextusokban.²⁶ Ráadásul bizonyos funkciók korántsem konzisztensek, aligha egyeztethetők össze egymással, különösen abban az esetben, ha a választásokra elsősorban mint egy elszámoltathatósági mechanizmusra tekintünk, ahol a szavazás a megválasztottak múltbeli teljesítményén

²⁴ Benoit, Kenneth: *Electoral Laws as Political Consequences: Explaining the Origins and Change of Electoral Institutions*. In *Annual Review of Political Science*, Vol. 10, 2007. 363–390.

²⁵ Ezzel összefüggésben Guy Hermet elkülönített egymástól versengő, félig versengő és nem versengő választásokat. Lásd: *State-Controlled Elections: a Framework*. In Hermet, Guy – Rose, Richard – Rouquie, Alain (eds.): *Elections Without Choice*. London, Macmillan, 1978. 1–18.

²⁶ Wojtasik, Waldemar: *Functions of Elections in Democratic Systems*. In *Political Preferences*, 2013/4. 26.

alapul, vagy a céljuk jóval inkább az, hogy a megválasztott testület megjelenítse, mintegy leképezze a választók és preferenciáik sokszínűségét.²⁷

A választások ugyanakkor nem csupán különböző funkciókat látnak el, hanem egyidejűleg számos hatással és következménnyel bírnak a választókra és az induló szervezetekre, pártokra nézve. Az utóbbiak vonatkozásában Duverger különítette el az ún. mechanikus és pszichológiai hatásokat, utalva elsőként az indulók számára, pontosabban arra, hogy a választási szabályok ismeretében a pártok képesek-e, hajlandóak-e jelölteket állítani, vagy egymással választási szövetséget kötni értelemszerűen még a tényleges választások előtt. A pszichológiai hatás arra mutat rá, hogy a választási szabályok és feltételek miként ösztönzik a választókat arra, hogy stratégiaileg szavazzanak a legkomolyabb és legesélyesebb jelöltre konkrétan a szavazás pillanatában, illetve akár több cikluson át (szavazatok eloszlása). Végül, a mechanikus hatás ismét a pártrendszerre hat abban a vonatkozásban, hogy a választási szabályok hogyan alakítják át a szavazatokat mandátumokká, mely pártokból lesznek csupán választási, és melyekből parlamenti pártok.²⁸

Duverger amellet érvel, hogy ezek a hatások a többségi rendszerekben csökkentik a tényleges pártok számát és típusait, míg ezzel szemben az arányos-listás rendszerek nagyobb hozzáférést biztosítanak a törvényhozásokhoz, még a kisebb pártok számára is. A választási szakirodalom az utóbbi évtizedekben számos meghatározó kutatás eredményeként kimutatta, hogy mindkét típusnak megvannak a maga előnyei és hátrányai. A többségi rendszerek közvetlen kapcsolatot teremtenek a képviselők és a választók között, stabil, többségi kormányokat hoznak létre, növelik a hatalmon lévők elszámoltathatóságát, miközben egyértelműen a nagyobb pártokat részesítik előnyben a kisebbekkel szemben. Gyakorta ugyanis rendkívül aránytalan választási eredményeket produkálnak, és csökkentik a választási versenyt azáltal, hogy ösztönzőket adnak a választóknak ahhoz, hogy a voksukat az esélyesebb jelöl-

²⁷ Herron: i. m. 3. Thomassen, Jacques: *Representation and Accountability*. In *Elections and Democracy: Representation and Accountability*. Oxford, Oxford University Press, 2014. 1–19.

²⁸ Idézi: Blais, André et al.: *The Mechanical and Psychological Effects of Electoral Systems: A Quasi-Experimental Study*. In *Comparative Political Studies*, 2011/12. 1600–1604.

tekre adják, és ne vesztegessék el a szavazatukat a kevésbé esélyes pártok támogatásával. Ezzel szemben az arányos rendszereket gyakorta hozzák összefüggésbe a fragmentált pártrendszerekkel és törvényhozásokkal, bár nem egyértelmű, hogy az egyes esetekben mi az ok és az okozat, és némely példában az arányos választások nem csak megerősítik-e a már amúgy is létező, sokrétű pártstruktúrát. Mindezek következtében az arányos rendszerek kevésbé stabil, és jellemzően sokszereplős, koalíciós kormányokat eredményeznek, amelyeknél kisebb az elszámoltathatóság lehetősége. Az induló pártok közötti nagyobb választás kilátásával ugyanakkor valószínűbb, hogy növelni tudják a választói részvételt, a választott testület legitimitációját, valamint nem utolsósorban a nők és a kisebbségek képviselétét.²⁹A fenti lehetséges hatásokat a választási rendszerek elsősorban olyan tényezők révén érik el, mint az alkalmazott választási formula, a szavazólap szerkezete és a körzetnagyságok, az egy-egy körzetben megszerezhető mandátumok száma, de – ahogy azt már az előzőekben hangsúlyoztuk – jelen kisebbségi választások esetében további intézményi elemek is meghatározó befolyással lehetnek.

A fentiekből adódóan a vizsgált öt, döntően személyi elvű kisebbségi autonómia a hasonlóságok ellenére némileg más funkciókat is elláthat, más-más hatások is tetten érhetők az esetükben, összefüggésben az adott ország tágabb intézményi környezetével és az illető kisebbségi közösségek sajátosságaival. Miként az az 1. táblázatból látható, egyik országban sem maguk a kisebbségek voltak azok, amelyek meghatározták volna – elviekben a biztosított autonómia keretei között – a saját választott testületeik megválasztásának pontos szabályait. Azokat vagy a kormány (Észtország), vagy a parlament fogadta el olyan formában, hogy vagy a helyhatósági választások szabályait alkalmazták megfelelő módon a kisebbségi választásokra (Horvátország, Szlovénia), vagy ez utóbbiakról külön törvényt hoztak (Magyarország, Szerbia). Mindez elsősorban azzal a körülménnyel függ össze, hogy döntően felülről

²⁹ Lásd például Bogdanor, Vernon – Butler, David (eds.): *Democracy and Elections. Electoral systems and their political consequences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. Enyedi Zsolt – Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris, 2001. 255–260.

életre hívott szervezetekről van szó³⁰, amelyek sok esetben kevésbé a belső kisebbségek nyomására, sem pedig az ő elképzeléseiknek megfelelően születtek meg, amelyet egyebek mellett az is jelez, hogy még azokban az esetekben is használják az autonómia kifejezést, ahol jórészt csak szimbolikus vagy legfeljebb konzultatív jogosítványok biztosítottak. A választott forma melletti döntést egyes országokban indokolhatták a történelmi-intézményi előképek és hagyományok (leginkább Észtország és Szlovénia), az az elgondolás, hogy ha legalábbis formai értelemben autonómiát, bizonyos saját ügyekben döntéshozatali lehetőséget biztosítanak a kisebbségeknek, a döntéshozók mögött demokratikus szelekció és legitimitás álljon, akik így kellő felhatalmazás és elszámoltathatóság birtokában képviselhetik a közösségeiket. A magyarországi példa azt is mutatja, hogy a választott kisebbségi önkormányzati forma melletti elköteleződés mögött meghúzódott az 1990-es évek elején a rendkívül megszorodó és egymással gyakorta rivalizáló kisebbségi civil szervezetekkel való nagyfokú kormányzati elégedetlenség is. Ilyenformán tehát nem csak a befelé, hanem a kifelé való egyértelmű és legitim képviselést, egy-egy határozott tárgyalópartner kijelölésének igénye és szándéka, amely még akár az elitserét is magával hozhatta a közösségeken belül a demokratikus kontroll megteremtése révén.³¹

³⁰ Erről bővebben lásd Osipov, Alexander: *National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law*. *Review of Central and East European Law*, 2010/1. 27-57. Uő: *Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place?* *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 7-26. Smith, David: *Non-territorial cultural autonomy in contemporary Europe: reflections on the revival of an idea*. In: Breen, Keith; O'Neill, Shane (eds.): *After the Nation? Critical Reflections on Nationalism and Postnationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 84-102. Uő: *Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe*. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 27-55.

³¹ Dobos Balázs: *A szakpolitikai célok meghatározásának problémája a magyarországi kisebbségpolitikában*. *MTA Law WorkingPapers*, 2015/10. 10.

1. táblázat. A kisebbségi választások főbb intézményi jellemzői az öt országban

	Horvátország	Észtország	Magyarország	Szerbia	Szlovénia
Főbb jogszabályok	A nemzeti kisebbség jogairól szóló alkotmánytörvény (2002); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2012)	A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény (1993); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2002); A nemzeti kisebbségi kulturális tanácsok megválasztásának szabályai (2003)	2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiiségek jogairól; 2010. évi L. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról; 2013. évi XXVI. törvény a választási eljárásról	A nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény (2009)	A nemzeti önkormányzati közösségekről szóló törvény (1994); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (1994); A nemzeti önkormányzati közösségek státútumai
Választott testületek	Települési és megyei kisebbségi önkormányzatok	Nemzeti kulturális tanácsok	Települési, területi és országos nemzeti önkormányzatok	Nemzeti tanácsok	Nemzeti önkormányzati közösségek tanácsai
Mandátumok száma	10 (község), 15 (város), 25 (megye)	20–60 között	3–4 (települési), 7 (területi), 15–47 (országos)	15–35 között	5–12 között
Választási ciklus	Négy év	Három év	Öt év	Négy év	Négy év
Választási formula	Többségi (blokkszavazat)	Arányos (d'Hondt-módszer)	Települési: többségi (blokkszavazat); területi és országos: arányos-listás	Arányos (d'Hondt-módszer)	Többségi (blokkszavazat)

Az intézményrendszert tekintve, fő szabályként mind az öt országban közvetlen választásokat tartanak, kivéve Szerbiát, ahol 2010-ig a nemzeti tanácsokat közvetett úton hozták létre³², illetve más országokban egyes szinteket, így például 2014-ig Magyarországon az országos és területi kisebbségi önkormányzatokat, Horvátországban a kisebbségi tanácsok (országos) koordinációját, valamint Szlovéniában az önkormányzó etnikai közösségek legfelsőbb testületét hasonló módon hívták életre. Észtországban és Szerbiában a tanácsokat csak országos szinten választják arányos-listás rendszerben, Horvátországban és Szlovéniában többségi formulákat alkalmaznak a helyi szinteken, míg Magyarországon mindkettő létezik a különböző szinteken. Három esetben a képviselők mandátuma négy évre, Észtországban háromra, Magyarországon pedig 2014 óta öt évre szól.

A kisebbségi választások főbb hatásainak vizsgálata

A választásokhoz való hozzáférés. Annak vizsgálatakor, hogy a választási rendszer miként hat az érintett kisebbségi közösségekre, az első szükségszerűen felmerülő kérdéskör magához a választási intézményekhez és folyamathoz való hozzáférés, azaz a szavazásra jogosultak személyi körének pontos behatárolása. Maguknak a csoportoknak a meghatározását általában egy hivatalos kisebbségdefiníció és/vagy egy, többnyire bővíthető felsorolás formájában rendszerint akár az országok alkotmányai (Horvátország, Szlovénia) és a kisebbségi törvényei tartalmazzák. A szerbiai törvény csak a kisebbség fogalmát határozza meg³³, míg az észtországi és a magyarországi a definíció mellett konkrét, bővíthető listát is ad az elismert népcsoportokról. Az észt jogszabály

³² Szerbiában közvetlen tanácsi választásokat abban az esetben lehet tartani, ha a kisebbséghez tartozók legalább 40%-a regisztrált kisebbségi választóként. Ha ennél kevesebb, akkor továbbra is lehetőség van közvetett úton a tanácsok létrehozására, amely a legutóbbi, 2014-es választásokon a horvát, a macedón és a montenegrói közösség esetében történt.

³³ Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről. 2. szakasz. www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/torveny_a_nemzeti_kisebbssegkek_jogainak_es_szabadsagjogainak_vedelmerol.doc (letöltés ideje: 2018. május 22.)

például megnevezi a német, az orosz, a svéd és a zsidó közösséget³⁴, de a gyakorlatban – ahogy utaltunk rá – mind ez ideig csak két kisebbség, a svéd és a finn hozott létre kulturális tanácsot. Továbbmenve, a választásokhoz való hozzáférés összetett kérdése jóval inkább azt foglalja magában, hogy a kisebbségi kötődésük miként regisztrálható magukat a speciális kisebbségi választói névjegyzékbe, majd miként adhatják le a szavazatukat, másfelől pedig kiből válhat jelölt közülük, hogy jelölhetnek a választók, a kisebbségi szervezetek vagy pártok személyeket az autonómia választott testületeibe. A személyi elvű modell e ponton ugyanis elkerülhetetlenül felveti azt az egyaránt elméleti és gyakorlati dilemmát, hogy miként lehet megvonni a közösségi határokat, miként lehet megítélni és eldönteni, hogy ki tartozik és ki nem az adott közösséghez.³⁵ Tekintetbe véve ráadásul az etnikai adatok szenzitivitását, illetve az identitások természetével kapcsolatban azok rendkívül összetett jellegét, egyszerre többes, többszintű, dinamikus és kontextuális voltát a hétköznapi gyakorlatokban³⁶, jelen helyzetben, ti. a terület és a nemzetiség szétválasztásakor, a jogalanyiség önkéntes kezdeményezésű megállapításakor az identitás szükségszerűen egy többnyire kötelező és jelölő kategóriává válik. A csoporttagságra, annak esetleges objektív és szubjektív kritériumaira, az egyén önbevallására, a „választásra” és az ezzel kapcsolatos esetleges visszaélésekre a közjognak és a politikának tehát választ kell adniuk.

Egy egyszerűbb objektív kritérium az állampolgárság, amelynek terén – a legutóbbi, 2014-es magyarországi nemzetiségi önkormányzati választásokat leszámítva³⁷ – a kisebbségi jogok gyakorlása és követke-

zésképpen a kisebbségi választásokhoz való hozzáférés is hagyományosan azon nagykorú, választójoggal rendelkező állampolgárok részére van fenntartva, akik kisebbségi kötődésüket már előzőleg kinyilvánították a választói névjegyzékbe való feliratkozással. Ehhez a szubjektív feltételhez, az identitás deklarálásához képest azonban rendkívül ritka a részletesebb objektív kritériumrendszer megállapítása és alkalmazása. A példa e vonatkozásban leginkább Szlovénia, ahol a választói névjegyzékről szóló 2013-as törvény szerint egy személy akkor kerülhet fel a kisebbségi névjegyzékre, ha már szerepelt azon korábban, hosszan tartó kapcsolatokkal rendelkezik az illető közösséggel, meg kívánja őrizni a kisebbségi sajátosságokat, vagy pedig családi kapcsolatban áll valamely, a kisebbséghez tartozó másik személlyel.³⁸ A részletszabályok kidolgozásával azonban továbbra is adószak a szlovéniai kisebbségek. Más esetekben, és leginkább Magyarországon a kisebbségi identitások összetett jellege, a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott foka és az egyéni önbevallások körüli kétségek gyakorta vezettek vitákhoz a közösségi határokkal és a választási visszaélésekkel, közkeletű nevén etnobizniszszel kapcsolatban.

Éles különbség mutatkozik viszont a vizsgált országok között abban a tekintetben, hogy Szlovéniában és Észtországban maguknak a kisebbségeknek a joga a választói névjegyzékek összeállítása, akár csak a választási bizottságok felállítása, a választások lebonyolítása. A másik három esetben azonban állami vagy önkormányzati hatóságok kezelik a névjegyzékeket és rendezik meg a választásokat az amúgy jóval több kisebbség számára. Az első csoport közösségi kontrollja így itt kevésbé érvényesül, hozzáteve rögtön, hogy mindkét országban a két-két kisebbs-

³⁴ National Minorities Cultural Autonomy Act. 2. §. <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/519112013004/consolide> (letöltés ideje: 2018. május 22.)

³⁵ Bauböck, Rainer: *Területi vagy kulturális autonómiát kapjanak a nemzeti kisebbségek?* In *Pro Minoritate*, 2002/Nyár. 139–174.

³⁶ Lásd például EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztos: *Ljubljanai útmutató a sokszínű társadalmak integrálásához és magyarázó megjegyzések*. Hága, 2012. november. 5. pont. <https://www.osce.org/hu/hcnm/110502?download=true> (letöltés ideje: 2018. május 22.)

³⁷ Magyarországon 1994 és 2006 között, a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetése előtt, bár a kisebbségi törvény csak a magyar állampolgárokra vonatkozott, azokon a településeken, ahol tartottak kisebbségi önkormányzati választásokat, ténylegesen szavazhat-

tak azok a nem magyar állampolgárok is, akik választójoggal rendelkeztek a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán. 2014-ben a nemzetiséghez tartozó, nagykorú magyar állampolgárokon kívül hivatalosan ugyancsak választók és választhatók voltak az Európai Unió más tagállamának magyarországi lakóhellyel rendelkező nagykorú állampolgárai, illetve választó lehetett minden olyan menekültként, bevándoroltként vagy letelepedettként elismert nagykorú személy, aki valamely nemzetiséghez tartozott és ezt a névjegyzékbe felvételével ki is nyilatkoztatta. 2015-öt követően azonban ismét csak a nemzetiségi kötődésű magyar állampolgárok lehetnek választók és választhatók.

³⁸ Komac–Roter: i. m. 107.

ség mindinkább a közösségi határok kitágítására, az aktívabb maghoz már kevésbé kötődő, jórészt asszimilálódott, de még szimpatizáló réteg megnyerésére és bevonására törekszik, míg a másik csoportban inkább a visszaélések, az ezekkel kapcsolatos félelmek kapnak hangsúlyt. Ez utóbbi körülmény azonban nem csupán azzal lehet összefüggésben, hogy e körben nem maguk a kisebbségek kezelik a névjegyzékeket, hanem az egyéb közösségi sajátosságokkal, így több esetben a nagyobb létszámmal, a területi koncentrációval vagy a nagyobb fokú politikai mobilizációval, különösen a posztjugoszláv térségben.

Az érintett csoportok túlnyomó többsége mindazonáltal relatíve kis létszámú – csupán a horvátországi szerbek, a szerbiai bosnyákok, magyarok és romák, illetve a magyarországi németek és romák száma haladja meg a százazret a népszámlálási adatok szerint –, területileg szétszórtan helyezkednek el, és a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott állapotában vannak. Ennek következtében, sok esetben valóban alapvető kihívás a kisebbségek számára, hogy a személyi elvű modell keretei között miként érvényesüljen a potenciális, de már kevésbé aktív csoporttagokat. Közülük többen voltak kénytelenek elszervezni múltbeli traumákat, vagy napjainkban, különösen a romák továbbra is elszervezői a diszkriminációnak és az előítéleteknek. Mindezeket, továbbá azt a meghatározó körülményt is mérlegelve, hogy az ilyen típusú kisebbségi ügyek összességében milyen kis szerepet játszanak ezeknek az országoknak a közéletében, és az etnicitás kevéssé a politikai közösséget alapjaiban megosztó társadalmi és politikai törésvonal, elmondható, hogy a választási folyamathoz való hozzáférés többletköltséget, több erőfeszítést igényel a csoporttagoktól.³⁹ Ideértve mindenekelőtt a külön kisebbségi névjegyzékbe való felvételt és a tényleges szavazást, amely akár az általános választásoktól eltérő napon és helyszínen is zajlódhat. Az identitás kinyilvánításának megkövetelése, a külön napon és eltérő szavazóhelyiségben történő szavazás, a kisebbségi testületek sokszor gyenge kompetenciái és csekély erőforrásai – továbbá a választásoknak az alábbiakban bemutatott non-kompetitív jellege – összességében alkalmasak lehetnek

³⁹ Birnir, Jóhanna Kristín: *Ethnicity and Electoral Politics*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. 223.

arra, hogy többeket eltántorítson a regisztrációtól, vagy utóbb a szavazástól, így a választási rendszernek lehet végső soron egyfajta demobilizáló hatása is. Magyarországon az elmúlt közel másfél évtizedben, az etnobilizáció visszaszorítása érdekében a választási szabályok folyamatos szigorítása ugyanakkor nem minden kisebbség esetében vezetett a regisztráltak számának csökkenéséhez. A névjegyzékbe felvettek száma viszont rendre alacsonyabbnak bizonyult a vizsgált országokban, mint a népszámlálásokon kimutatott népesség vagy a becsült létszámadatok, amelyben természetesen közrejátszik az is, hogy az előbbieket számba vesznek olyanokat is, legfőképp a kiskorúakat, akik nem rendelkeznek választójoggal (2. táblázat).

2. táblázat. A nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozók száma Horvátországban, Magyarországon és Szerbiában a 2001-es és 2011-es népszámlálások szerint, és a regisztrált kisebbségi választók száma a legutóbbi 2014-es és 2015-ös kisebbségi választásokon⁴⁰

Kisebbség	Horvátország		Magyarország		Szerbia	
	2011-es népszáml.	2015-ös választás	2011-es népszáml.	2014-es választás	2011-es népszáml.	2014-es választás
Albán	17.513	12.495	-	-	5.809	35.395
Askáli	-	-	-	-	n. a.	1.746
Bolgár	350	99	6.272	1.355	18.543	14.908
Bosnyák	31.479	12.107	-	-	145.278	99.259
Bunyevác	-	-	-	-	16.706	8.634
Cseh	9.641	7.069	-	-	n. a.	1.271
Egyiptomi	-	-	-	-	n. a.	1.865

⁴⁰ Források: Croatian Bureau of Statistics: Population by ethnicity, by towns/municipalities (Census 2001). https://www.dzs.hr/Eng/censuses/Census2001/Popis/E01_02_02/E01_02_02.html (letöltés ideje: 2018. május 22.). Választások: www.izbori.hr Központi Statisztikai Hivatal: 2.1.6.1 A népesség nemzetiség, korcsoport, legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint, 2011 www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_2_1_6_1.xls Választások: www.valasztas.hu (2018. május 22.). Statistical Office of the Republic of Serbia: Population by ethnicity and sex, by municipalities and cities (2011): media.popis2011.stat.rs/2014/eksel/Opstine/1_Stanovnistvo%20prema%20nacionalnoj%20pripadnosti%20i%20polu,%20po%20opstinama&grado-vima.xls Választások: <http://www.rik.parlament.gov.rs/latinica/arhiva-izbori-za-nacionalne-savete.php> (2018. május 22.).

Goráni	-	-	-	-	7.767	-
Görög	-	-	4.642	1.744	n. a.	2.363
Horvát	-	-	26.774	10.637	57.900	n. a.
Lengyel	672	115	7.001	2.246	-	-
Magyar	14.048	11.632	-	-	253.889	137.111
Macedón	4.138	3.268	-	-	22.755	n. a.
Montenegrói	4.517	3.701	-	-	38.527	n. a.
Német	2.965	1.327	185.696	40.906	4.064	2.491
Olasz	17.807	17.594	-	-	-	-
Orosz	1.279	503	-	-	3.247	-
Osztrák	297	29				
Örmény	-	-	3.571	2.399	-	-
Roma	16.975	10.499	315.583	157.902	147.604	61.755
Román	435	0	35.641	5.088	29.332	17.858
Ruszin	1.936	1.448	3.882	3.107	14.246	8.270
Szerb	186.633	196.993	10.038	1.689	-	-
Szlovák	4.753	2.986	35.208	12.211	52.750	31.196
Szlovén	10.517	7.412	2.820	692	4.033	1.741
Török	367	0	-	-	-	-
Ukrán	1.878	1.118	7.396	1.012	4.903	2.818
Vlach	29	0	-	-	35.330	27.763
Zsidó	509	199	-	-	-	-

Nem csupán a szavazóknak, hanem a jelölő szervezeteknek és a jelölteknek is intézményes akadályokkal kell szembesülniük a választási folyamathoz való hozzáférés során. Fő szabályként azok a személyek választhatók, akik egyben választók is, és a jelölésükhöz a kisebbségi szervezeteknek (Szerbiában a kisebbségi pártoknak is) van joga, illetve – Magyarország kivételével – meghatározott számú szavazó is jelölhet független jelöltet. Az a kérdés, hogy vajon a jelöltek inkább függetlenként, vagy szervezetek színeiben indulnak-e, nincs összefüggésben a választási formulával, sem a választások szintjével. A csoportok relatíve csekély létszámát és a létező (klientelista) hálózataikat figyelembe véve, továbbá azt, hogy három országban is (Horvátországban, Magyarországon és Szlovéniában) a választásokat túlnyomórészt a helyi szinteken, jelentős részben kistélepüléseken rendezik, a legtöbb országban a jelöltek többsége tipikusan függetlenként indul, még ha amúgy rendelkeznek is tagsággal valamely kisebbségi szervezetben. Észtországban

és Szerbiában ugyanakkor, ahol a választásokat kizárólag csak országos szinten tartják, a jelöltek többségét kulturális vagy politikai szervezetek állítják. Magyarországon, míg a kisebbségi önkormányzatok első, 1994-es választásán a jelöltek mintegy 56%-a még független volt, az etnobiznisz visszaszorítása érdekében idővel csak azok indulhattak, akiket meghatározott kisebbségi szervezetek jelöltek, és akiknek nem csupán ki kellett nyilvánítaniuk a hovatartozásukat, hanem nyilatkozniuk kellett arról is, hogy a megelőző két kisebbségi választáson nem voltak valamely más közösség jelöltjei.

A jelöltek száma, választási verseny. A 2010-es évekre összességében állandósult az induló jelöltek száma mind az arányos-listás, mind pedig a többségi rendszerekben, miközben természetesen voltak e téren változások az elmúlt évtizedekben és eltérések az egyes kisebbségi szinterek között. Szlovéniában, 2010-ben összesen 113 jelölt versengett a nyolc, magyarok és olaszok lakta közigazgatási egységben, és négy évvel később a számuk csak azért nőtt 121-re, mert az olasz közösség immár választhatott az önállóságát elnyert Ankarán községben is. Ugyanezen időszakban Szerbiában 16 kisebbség összesen 77 szervezete indult a közvetlen nemzeti tanácsi választásokon, és négy évvel később a számuk csak csekély emelkedést mutatott, amikor már 17 kisebbség 82 listája versengett a szavazatokért. Magyarországon viszont csökkent mind a jelöltek, mind a jelölő szervezetek száma: a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetésekor, 2006-ban még 16 151 jelölt indult összesen 213 szervezet színeiben, 2014-re a számuk 12 145-re csökkent, akik 147 szervezetből kerültek ki.

Aligha jelenthető ki, hogy erős korreláció lenne a jelöltek száma és a választási formula között, azaz hogy például az arányos rendszerek, a mandátumszerzés nagyobb esélye egyértelműen növelné az indulók számát. Annál is inkább, mert a kisebbségi választások valójában meglehetősen nem-kompetitívek: a többségi rendszerekben (Horvátország, Magyarország települési szint, Szlovénia) a szavazók többnyire csak ugyanannyi, vagy legfeljebb eggyel vagy kettővel több jelölt közül választhatnak, mint az elérhető mandátumok száma, a listás rendszerekben pedig gyakorta csak egyetlen listát támogathatnak. Sok esetben a választás így csupán a jelöltek, a jelölő szervezetek

előzetes jelöltállítási döntéseinek a megerősítéséről, jóváhagyásáról, a megválasztásról, de nem a kiválasztásról, a szelekcióról és a versenyről szól. Miközben számos esetben felmerül a kérdés, hogy elvárható-e egyáltalán a választási verseny, különösen kistélepülési szinten a relatíve csekély számú közösségektől, vagy másképp fogalmazva, szükségyszerűen a szelekciós mechanizmus-e a kisebbségi választások fő funkciója. Tényleges választási lehetőség leginkább csak a megosztott kisebbségek, így a romák esetében fordul elő, ahol rendre több rivális szervezet nagyszámú jelöltje indul a képviselői helyekért. A jelöltek számát sokkal inkább meghatározza tehát a csoport nagysága, az esetleges belső törésvonalak, a területi koncentráció, a politikai mobilizáció mértéke, illetve a testületek hatékonysága, eredményessége (kompetenciák, erőforrások), és ezzel összefüggésben az egyének racionális költség-haszon elemzése arról, hogy érdemes-e jelöltként indulni ezeken a választásokon.

Magyarországon, 2010-ben, amikor egységesen négy főt lehetett megválasztani a települési kisebbségi önkormányzatokba, a jelöltek átlagos száma 6,71 volt, és 7,96 a romák esetében. Négy évvel később, amikor a száz főnél kevesebb regisztrált esetében már csak háromtagú testületet lehetett életre hívni (míg legalább száz fő esetében megmaradt a négy mandátum), ezek az átlagok lecsökkentek 5,65-re és 6,66-ra. Egy másik többségi rendszer, Szlovénia arra szolgáltat példát, hogy a települések között koncentráció és a településnagyság is meghatározó lehet: a kisebb és kevésbé szervezett olasz közösség ugyanis rendre jóval több jelöltet állított a tengerparti városi székhelyein, mint az amúgy nagyobb létszámú és szervezettebb magyar kisebbség a határ menti kisebb településeken.

Arányos rendszerekben, mint például Magyarországon az országos nemzetiségi önkormányzatok választásán 2014-ben, a bolgár, a német, a szerb, a szlovén és az ukrán választók csak egy listára szavazhattak, míg más kisebbségek esetében volt legalább két lista. Az egyik legkisebb közösség, az észtrországi svédek esetében, a 2016-os kulturális tanácsi választásokon 22 jelölt indult a 21 helyért.⁴¹ A listák

⁴¹ Val 2016. <http://www.eestirootslane.ee/sv/2016> (letöltés ideje: 2018. május 22.).

közötti nagyobb választásra elsősorban Szerbiában volt lehetőség, de a Finn Kulturális Tanács legutóbbi, 2017-es választásán is 34 jelölt indult Észtországban a szintén 21 helyért.⁴² A nagyobb számú jelölt azonban nem szükségszerűen vezetett a nagyobb versenyképességhez. Magyarországon, ahol 5%-os mandátumszerzési küszöb is van, a régebb óta fennálló rendszert vagy némileg jobban dominálják a legbefolyásosabb kisebbségi szervezetek, vagy azok közel egyenlően vannak képviselve, míg Szerbiában a nagyobb verseny (és a bejutási küszöb hiánya) ellenére többnyire kiemelkedik egy-egy szervezet vagy koalíció, amely képes megszerezni a szavazatok legalább relatív, de nem egy esetben abszolút többségét (3. táblázat).

A szavazólap szerkezete. Az utóbbi évtizedekben növekvő számú szakirodalom foglalkozott magának a szavazólap szerkezetének elsősorban pszichológiai hatásaival, főként azzal, hogy a jelöltek ott szereplő sorrendje befolyásolja-e, és mennyiben a választókat. Tanulmányok sora mutatta ki ugyanis különböző országokból és eltérő választási színterekről, konkrét eseteken keresztül, hogy egy szavazólap, egy jelöltlista első helyén való szereplés szignifikáns hatással van a jelöltek szavazatainak megoszlására.⁴³ Magyarország vonatkozásában, öt nagyváros és két fővárosi kerület kisebbségi választásait vizsgálva, Rátkai Árpád mutatta ki ezen ún. ábécé-preferencia jelenségét.⁴⁴ Hangsúlyozni kell azonban továbbra is, ebben a vonatkozásban is a kisebbségi választások non-kompetitív jellegét, azt, hogy a választóknak sok esetben aligha volt választási lehetőségük: ha egy ötfős kisebbségi testületbe mindössze csak öt jelölt indult, és legfeljebb öt jelöltre lehetett szavazni, az – legalábbis elméletben – korlátozhatta a szavazólap szerkezetének iménti hatását.

⁴² Kultuurinõukogu valimiste tulemused. <http://inkeri.ee/avaleht/230-kultuurinoukogu-valimiste-tulemused> (letöltés ideje: 2018. május 22.).

⁴³ Lásd elsősorban Miller, Joanna M. – Krosnick, Jon A.: *The Impact of Candidate Name Order on Election Outcomes*. In *Public Opinion Quarterly*, 1998/3. 291–330.

⁴⁴ Rátkai: *A kisebbségi önkormányzatok legitimitációhiánya*, i. m.

3. táblázat. A listák száma és a versenyképességi index⁴⁵ a 2014-es magyarországi országos nemzetiségi önkormányzati választásokon és a szerbiai nemzeti tanácsai választásokon

Kisebbség	Magyarország		Szerbia	
	Listák száma	Index	Listák száma	Index
Albán	-	-	5	0,82
Askáli	-	-	4	0,86
Bolgár	1	-	4	0,71
Bosnyák	-	-	2	0,92
Bunjevác	-	-	9	0,82
Cseh	-	-	2	0,66
Egyiptomi	-	-	3	0,51
Görög	2	0,80	5	0,53
Horvát	2	0,70	-	-
Lengyel	4	0,63	-	-
Magyar	-	-	4	0,60
Német	1	-	4	0,65
Örmény	2	0,94	-	-
Roma	4	0,51	10	0,88
Román	3	0,94	7	0,71
Ruszin	5	0,72	7	0,89
Szerb	1	-	-	-
Szlovák	2	0,61	5	0,89
Szlovén	1	-	2	0,80
Ukrán	1	-	5	0,80
Vlach	-	-	4	0,30

Az öt országban minden esetben és minden szinten ún. kategorikus szavazás történik, azaz a választópolgárnak egyértelműen és határozottan kifejezésre kell juttatnia, hogy melyik jelöltet támogatja, nem

⁴⁵ Az index, amint azt az Altman és Perez-Linan szerzőpáros kifejlesztette, a kormánypártok és az ellenzéki pártok mandátumai eloszlásának különbségét méri. Az érték a nullához közelít, ha a törvényhozást a kormánypárt (vagy az ellenzék) uralja, és egyhez, ha a két erő között egyensúly alakul ki. Jelen keretek között a legnagyobb támogatottságú és az összes többi kisebb szervezet közti különbségek lettek kiszámolva a választási versenyképesség érzékelésére. Az indexről bővebben lásd: Altman, David – Perez-Linan, Anibal: *Assessing the Quality of Democracy: Freedom, Competitiveness and Participation in Eighteen Latin American Countries*. In *Democratization*, 2002/2. 85–100.

oszthatja meg a támogatását a jelöltek között, és nem változtathat azok sorrendjén sem.⁴⁶ Arányos rendszerekben a listák sorrendjét vagy a bejelentésük és nyilvántartásba vételük időpontja határozza meg (Észtország, Szerbia), azaz a korábban bejelentett listák kerülnek a szavazólap elejére, vagy pedig sorsolással döntenek róluk (Magyarország területi és országos szint). Többségi rendszerekben a jelöltek sorrendjét szintén vagy sorsolás (Magyarország települési szint 2006 óta, Szlovénia), vagy a jelöltek nevének ábécésorrendje jelöli ki (Horvátország, Magyarország 2006 előtt). Az utóbbi esetben kétségtelenül kimutatható, hogy a regisztráció bevezetése előtti utolsó kisebbségi önkormányzati választásokon, 2002-ben a sok esetben a kisebbségi viszonyokban járatlan szavazók rendre a listán és egyben az ábécé első helyén szereplő jelölteket nagyobb számban, átlagosan 18%-kal jobban támogatták, mint a leadott érvényes szavazatok átlagos száma. Amint azonban 2006-ban bevezetésre kerültek a kisebbségi választói névjegyzékek, és a jelöltek sorrendjét immár nem az ábécé, hanem sorsolás határozta meg, ez a hatás gyengült vagy éppen el is tűnt egyes kisebbségeknél (4. táblázat).

Választási részvétel, érvénytelen és elvesztegetett szavazatok.

A modern képviseleti demokráciákkal foglalkozó elméletek többsége azt vallja, hogy a közéletben való széles körű részvétel egyértelműen kívánatos dolog, és minél több ember vesz részt a közügyek alakításában, köztük a szavazatának a leadásával, azzal növekszik a választott testületek legitimitása, elszámoltathatósága, mivel mind több érdek és igény kerül felszínre a döntéshozatal során a sokszínű politikai közösségből. A választói viselkedésre kétségtelenül tényezők sora van hatással, kezdve rögtön magával a kisebbségi léttel, amely egyes megállapítások szerint már eleve negatívan hat a politikai részvételre, míg mások szerint a hátrányos helyzet leküzdésének szándéka vagy egy kisebb közösség, a már meglévő kapcsolati hálók mobilizálása kisebb erőfeszítések révén, olyan körülmények, amelyek az átlagnál nagyobb fokú aktivitáshoz vezethetnek egy-egy kisebbségi közösségen belül. Meghatározó lehet adott esetekben az anyaország szerepe is. Befo-

⁴⁶ Ezekről lásd Cservák Csaba: *Kategorikus és ordinális választási rendszerek*. In *Iustum Aequum Salutare*, 2017/3. 27–40.

lyással lehetnek a társadalmi-gazdasági mutatók, amelyek terén az alacsonyabb értékeket gyakorta társítják a kisebb mértékű közéleti részvétellel, például a romák esetében. Jelen körülmények között, az egyéni és csoportjellegzetességeken kívül olyan külső tényezők is meghatározóak lehetnek, mint a diszkrimináció és az előítéletek, és ebből adódóan az identitás felvállalásától való félelem, továbbá a külső intézményi, választási eljárási elemek, valamint a részvétel vélt hasznának, a testületek működésének, eredményességének a megítélése. Miként a fentiekben jeleztük, a hovatartozás kinyilvánításának kötelezettsége, a regisztráció, a sok esetben az általános választásoktól eltérő napokon és helyszíneken történő szavazás többleterőfeszítése az asszimiláció előrehaladott fokán álló közösségek esetében még komoly visszatartó erő is lehet.

4. táblázat. A jelöltek átlagos száma, valamint a listaelsőkre és az összes jelöltre eső érvényes szavazatok átlagos száma a magyarországi kisebbségi önkormányzati választásokon (2002–2006)

Kisebbség	Jelöltek átlagos száma	A listán elsőkre eső érvényes szavazatok átlagos száma	Érvényes szavazatok átlagos száma	2002		2006	
				Jelöltek átlagos száma	A listán elsőkre eső érvényes szavazatok átlagos száma	Jelöltek átlagos száma	Érvényes szavazatok átlagos száma
Bolgár	8,6	200	161	5,4	17	17	
Cigány	9,2	186	179	9,1	22	23	
Horvát	5,9	278	261	6,2	42	42	
Görög	7,4	627	489	6,1	22	27	
Lengyel	6,0	496	418	5,7	22	24	
Német	6,3	585	555	6,4	53	54	
Örmény	9,4	458	342	6,1	29	30	
Román	8,9	161	124	8,1	27	27	
Ruszin	6,7	162	125	6,5	16	17	
Szerb	6,3	235	205	5,5	22	22	
Szlovák	5,9	364	326	6,0	49	50	
Szlovén	4,6	231	221	6,0	44	39	
Ukrán	5,7	226	176	5,3	17	17	

A vonatkozó szakirodalom gyakorta feltételezi, hogy az arányos-listás rendszerek nagyobb valószínűséggel eredményeznek nagyobb arányú választási részvételt, mint a többségi rezsimek, mert nagyobb versenyre ösztönöznek, a pártok inkább válnak érdekeltté az indulásban, és a szavazók is motiváltabbak lesznek, hogy támogassák a megfelelő jelöltet.⁴⁷ Jelen esetekben, pusztán az arányos rendszereket vizsgálva, gyenge korreláció figyelhető meg az induló listák száma és a választási részvétel között: 0,18 a legutóbbi szerbiai nemzeti tanácsokon és közepes érték (0,45) az országos nemzeti önkormányzatok magyarországi választásán. A választási formula helyett a részvételre nézve jóval meghatározóbbak az egyéb tényezők, így például a választás napja és a szavazóhelyiség elhelyezkedése. Összességében ugyanis, ha a kisebbségi választásokat ugyanaznap rendezték meg, mint a helyhatósági választásokat, még ha eltérő helyszíneken is, azok az esetek rendszerint nagyobb részvételt produkáltak, amint az Magyarországon és Szlovéniában is kimutatható volt. A horvátországi többségi szisztémában, amelyben a kisebbségi tanácsi választásokat eltérő napon tartják, születtek a legalacsonyabb részvételi arányok, kiváltképp az első választások alkalmával, amelyben közrejátszhattak e tanácsok gyenge kompetenciái is (5-6. táblázatok).⁴⁸

A vizsgált esetek többségében a szavazók túlnyomórészt tisztában vannak a választási szabályokkal, legalábbis abból ítélve, hogy az érvénytelen szavazatok aránya rendkívül alacsony volt: 2014-ben például egyaránt 0,01% körüli a szerbiai arányos rendszerben és az olasz többségi választásokon Szlovéniában. Az érvénytelen szavazatok száma kétségtelenül a legmagasabb Magyarországon volt 1994 és 2002 között, abban az időszakban, amikor a kisebbségek elutasították a választói névjegyzékek bevezetését. Ennek hatására a gyakorlatban minden nagykorú magyar választópolgár (és egyúttal nem magyar állampolgárok is) szavazhatott a kisebbségi önkormányzati választásokon, akik előtt jórészt ismeretlenek voltak a kisebbségi közösségek belső viszonyai, nem ismerték sem a jelölteket, a jelölő kisebbségi szervezeteket, sem pedig a kisebbségi választások szabályait. Mindezek következtében a leadott szavazatok száma

⁴⁷ Birch: i. m. 79.

⁴⁸ Petričušić: Minority Specific Bodies at the Local Level, i. m.

rendre meghaladta a kisebbségeknek mind a népszámlálásokon kimutatott, mind pedig a becsült létszámát, másrészt ezeknek a többségtől vagy más kisebbségtől érkező, ún. „szimpátiaszavazatoknak” a jelentős része, közel fele érvénytelen volt, tipikusan azért, mert a szavazók vagy több jelöltre voksoltak, mint amennyire jogosultak voltak, és/vagy egyidejűleg több kisebbség jelöltjére is szavaztak. Ez a körülmény igen jól jelezte, hogy sokan mennyire nem voltak tisztában a kisebbségi önkormányzati választások működésével. A külön névjegyzékek bevezetése és az egyéb módosuló rendelkezések hatására az érvénytelen szavazatok aránya utóbb jelentősen lecsökkent (7. táblázat).

5. táblázat. Szavazói részvétel a 2014-es magyarországi, szerbiai és szlovéniai kisebbségi önkormányzati/tanácsi választásokon (%)

Kisebbség	Magyarország	Szerbia	Szlovénia
Albán	-	39,86	-
Askáli	-	33,33	-
Bolgár	55,79	66,20	-
Bosnyák	-	35,90	-
Bunyevác	-	37,59	-
Cseh	-	51,06	-
Egyiptomi	-	26,48	-
Görög	72,70	64,66	-
Horvát	68,45	-	-
Lengyel	69,63	-	-
Magyar	-	40,60	65,02*
Német	61,37	47,81	-
Olasz	-	-	51,36
Örmény	58,69	-	-
Roma	54,17	28,37	-
Román	64,95	41,61	-
Ruszin	73,92	40,10	-
Szerb	58,43	-	-
Szlovák	67,96	31,03	-
Szlovén	63,15	40,95	-
Ukrán	40,51	44,39	-
Vlach	-	32,06	-

* Az érintett öt magyarlakta szlovéniai községből, a választási részvételre vonatkozóan csak két településről állnak rendelkezésre adatok: Dobronakról és Salovciból.

6. táblázat. Szavazói részvétel a horvátországi kisebbségi tanácsi választásokon, 2003–2011 (%)⁴⁹

Szintek	2003	2004	2007	2011
Megye	10,21	6,35	9,88	10,44
Város	10,84	8,99	8,04	9,45
Község	22,13	16,20	17,02	15,93

7. táblázat. Az érvénytelen szavazatok aránya a magyarországi kisebbségi önkormányzati választásokon, 1994–2006 (%)

1994	1998	2002	2006
49,57	48,74	45,63	1,27

Duverger pszichológiai hatásának központi eleme, a stratégiai szavazás jelensége széles körű érdeklődést váltott ki a politológusok körében a többségi választási rendszerek, az egyéni egymandátumos választókerületek szavazói mintázatainak a vizsgálatok. Ezek a rendszerek ugyanis azok, amelyek gyakorta arra ösztönzik a választókat, hogy ne a meggyőződésük szerint szavazzanak, hanem a legkomolyabb és legesélyesebb jelöltet biztosítsák a támogatásukról. Elméleti és gyakorlati szempontból ugyanakkor rendkívül nehéz a stratégiai szavazás eme mozzanatát megragadni és mérni: jelen esetben az elvesztegetett szavazatok megoszlása, azoknak tehát, amelyeket nem győztes jelöltre adtak le, lehet egyfajta indikátor a szavazói preferenciák megítélésénél. Továbbra is szem előtt tartva viszont a kisebbségi választások általános non-kompetitív jellegét, hiszen elvesztegetett szavazatot kizárólag abban az esetben lehet csak leadni, ha több jelölt van, mint elérhető mandátum. A 8. táblázat azt mutatja, hogy Magyarországon az arányuk 22 és 30% között mozgott az első négy választás alkalmával. Egy másik többségi rendszerben, Szlovéniában, a jóval inkább versengő olasz választások során ez 35% felett volt 2014-ben. Arányos rendszerekben pedig, kiváltképp, ha ahhoz nem társul bejutási küszöb, az elvesztegetett szavazatok meglehetősen elhanyagolhatók: Szerbiában mindössze 0,005% volt 2014-ben, amely azt jelentette, hogy a 82 lista közül csak 5 marginális nem tudott egyáltalán mandátumot szerezni.

⁴⁹ Forrás: <http://www.izbori.hr> (letöltés ideje: 2018. május 22.).

8. táblázat. Az elvesztegetett szavazatok aránya Magyarországon települési szinten, 1994–2006 (%)

1994	1998	2002	2006
22,49	26,25	29,89	23,16

Választási formula. A választási rendszerek egyik legfőbb eleme és kulcskérdése, hogy miként alakítják át a leadott szavazatokat mandátumokká, vagy másképp fogalmazva, mennyiben képesek megjeleníteni a szavazók preferenciáit és törésvonalait. Igaz-e az a feltételezés, hogy az arányos rendszerek jóval reprezentatívabbak, és hatékonyabban tudják kezelni, csökkenteni a csoporton belüli különbségeket, vagy ellenkezőleg, éppen a különbségek, az alternatívák hangsúlyozására készítetik a résztvevőket a széles körű összefogás helyett⁵⁰, amely a csoporton belül az etnikai túllicitálásban is tetten érhető. Vajon a választási rendszerek egy fragmentáltabb szervezeti struktúrát termelnek-e újra vagy épp alakítanak ki a kisebbségen belül, vagy inkább a hosszú ideje fennálló, mélyen beágyazott szervezeteket részesítik-e előnyben? Segítik-e a tartós koalíciók létrejöttét a szervezetek között, vagy ellenkezőleg, ezek ellen, az önálló platformok és vélemények hangsúlyozása felé hatnak? Jelen esetekben, a kisebbségi választásokon az is kérdés lehet, hogy a területileg szétszórtan elhelyezkedő kisebbségek regionális különbségei jutnak-e és miként képviselődnek az autonómia vezetőtestületeiben.

E vonatkozásban megfigyelhető, hogy a szerbiai arányos rendszer ösztönözni vagy megerősíteni látszik a sokszínű szervezeti világot, amelyben a szavazók túlnyomó többségének lehetősége van választani legalább két lista jelöltjei közül. Ezzel szemben Magyarországon, az országos kisebbségi önkormányzatok 1995 és 2006 közötti választásain, amikor is többségi rendszerben kerültek pozícióba a képviselők, a szisztéma megkövetelte a jelölő szervezetek nagyobb fokú koordinációját, az elektorok támogatásának koncentrációját a befolyásosabb koalíciók irányába, amely nem egy esetben rendkívül aránytalan választási eredményt produkált, különösen az olyan megosztott kisebbségek esetében, mint a románok. Relatív nagy és befolyásos kisebbségi szervezetek, amelyek bár képesek voltak a szavaza-

⁵⁰ Norris: i. m.

tok tekintélyes részének megszerzésére, végül egyáltalán nem, vagy csak alig néhány mandátumhoz jutottak, amint azt az ún. Loosemore–Hanby-index is jelezte (9. táblázat).⁵¹ Az arányos-listás választásokra való áttérés 2006 után már jóval arányosabb összetételű kisebbségi testületeket eredményezett, habár ezen a szinten a jelölő szervezetek száma is folyamatosan növekedett. Egyes kisebbségeknél ugyanakkor – miként arra a fentiekben utaltunk is – továbbra is csak egy listára lehetett szavazni.

9. táblázat. A 2003-as országos kisebbségi önkormányzati választások Magyarországon, valamint a 2010-es és 2014-es nemzeti tanácsi választások Szerbiában (Loosemore–Hanby-index)

Kisebbség	Magyarország 2003		Szerbia			
	Listák száma	L–H-index	Listák száma		L–H-index	
			2010	2014	2010	2014
Albán	-	-	2	5	1,7	5,1
Askáli	-	-	3	4	4,8	2,4
Bolgár	2	-	7	4	3,2	4,9
Bosnyák	-	-	3	2	0,2	0,3
Bunjevác	-	-	7	9	6,1	9,2
Cseh	-	-	1	2	-	3,4
Egyiptomi	-	-	2	3	0,09	5,4
Görög	2	9,37	2	5	1,2	1,3
Horvát	2	-	-	-	-	-
Lengyel	6	4,47	-	-	-	-
Magyar	-	-	5	4	2,8	3,7
Német	1	-	2	4	2,8	7,9
Örmény	4	0,17	-	-	-	-
Roma	12	39,00	10	10	9,2	3,0
Román	4	5,84	6	7	6,3	3,8
Ruszin	2	6,62	6	7	3,0	5,0
Szerb	1	-	-	-	-	-
Szlovák	4	-	5	5	4,1	2,7
Szlovén	1	-	-	2	-	3,5
Ukrán	2	0,33	7	5	9,8	4,2
Vlach	-	-	9	4	7,8	6,1

⁵¹ A Loosemore–Hanby-index egy széles körben használt mérőszám a választási arányosság/aránytalanság mérésére: minél magasabb az érték, annál aránytalanabb a választás, annál nagyobb az eltérés a szavazat- és mandátumarányok eloszlása között.

10. táblázat. Az országos nemzetiségi önkormányzati és a nemzeti tanácsi választások Magyarországon és Szerbiában, 2010–2014 (Pedersen-index)

Kisebbség	Magyarország	Szerbia
Albán	-	100
Askáli	-	56
Bolgár	0	83
Bosnyák	-	100
Bunyevác	-	56,5
Cseh	-	33
Egyiptomi	-	18
Görög	43	80
Horvát	36	-
Lengyel	31	-
Magyar	-	18,5
Német	0	77,5
Örmény	34	-
Roma	25	91,5
Román	86,5	77
Ruszin	21,5	50,5
Szerb	0	-
Szlovák	31	81
Szlovén	0	-
Ukrán	39	88
Vlach	-	70

Választási kontinuitás és ingadozás. A fentiekhez hasonlóan, a kisebbségi választások egyik legkevésbé kutatott területe a szavazói magatartás változásai két választás között, különösen, hogy mennyien változtatták meg a ciklus elteltével a preferenciáikat és szavaztak másra, illetve ennek következtében miként változott ciklusról ciklusra az egyes szervezetek támogatottsága, részesevé a leadott szavazatokból és a képviselői helyekből egyaránt. Magyarországon, egy ez irányú kutatás összesítése például azt mutatta ki, hogy 1994 és 2006 között a legnagyobb mértékű változás a cigány kisebbségi önkormányzatok összetételében következett be, míg a legnagyobb állandóságot a szerb és az ukrán testületek képviselték.⁵² Országos szinten, az utóbbi időszakban az lát-

⁵² Tóth Ágnes – Vékás János: *A kisebbségi elíték és az önkormányzatok*. In Kovách Imre (szerk.): *Elíték a válság korában. Magyarországi elíték, kisebbségi magyar elíték*. Budapest: MTA PTI, MTA ENKI, Argumentum, 2011. 396. Vö. Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, Gondolat, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005. 82.

ható, hogy az arányos rendszer bevezetésével jóval beágyazottabb szervezetek és azok koalíciói szereznek rendre közel stabil támogatottságot egyik ciklusról a másikra az amúgy jóval régebb óta fennálló magyarországi rendszerben, míg ezzel szemben Szerbiában nagyobb arányú a változás a tanácsok összetételében, amint azt a nettó volatilitást mérő Pedersen-index is alátámasztotta (10. táblázat).⁵³

Következtetések

A tanulmány célja az volt, hogy az érintett öt közép- és délkelet-európai, döntően személyi elvű kisebbségi autonómia köréből (Horvátország, Észtország, Magyarország, Szerbia, Szlovénia) vett statisztikák és számítások segítségével megkísérelje megragadni és értelmezni az ezekben a modellekben központi szerepet játszó kisebbségi önkormányzati/tanácsi választások összetett funkcióit, és különösen azok lehetséges hatásait. Annál is inkább, mert mind ez ideig kevés kutatási eredmény áll rendelkezésre arról, hogy a kulcsfontosságú és egymással szorosan összefüggő választási funkciók és hatások miként befolyásolják az amúgy általában csekély számú és az asszimiláció előrehaladott állapotában lévő közösségeken belüli viszonyokat, a szavazói magatartásukat, illetve a kisebbségi szervezetek jelölési és együttműködési stratégiáit. Ezen funkciók és hatások tekintetében kiemelendő a külön nemzetiségi választói névjegyzékbe vétel követelménye, az alkalmazott választási formula (többségi, arányos, vegyes), a szavazólap szerkezete, a választási részvétel, a versenyképesség és a választási ingadozás. A tanulmány ezek azonosításával és gyakorlati működésük vizsgálatával kívánt legalább részlegesen hozzájárulni a választások szerepének jobb megértéséhez, amelyeknek nem csupán a kisebbségeknek a közéleti részvételére van hatása, hanem végső soron befolyásolják az érintett kisebbségi közösségek jövőbeli kilátásait is.

⁵³ A Pedersen-index egy széles körben használt mérőszám a választási ingadozás, illékonykés mérésére: minél nagyobb az érték, annál nagyobb az ingadozás, a változás a pártrendszerben. Az index a nullához közelít, amikor egyik párt sem szerzett vagy veszített szavazatokat, és a százhoz, amennyiben minden párt lecserélődött újabbrára.

NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

Eiler Ferenc¹

Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918–1938)²

A tanulmány a magyar állam belső kisebbségeivel szemben gyakorolt nemzetiségpolitikájának elemzésére tesz kísérletet, az első világháború végétől az első bécsi döntésig terjedő időszakra koncentrálna.³ A szomszéd államok területén élő magyar kisebbségek sorsa, valamint a magyar kormányok államhatárokon átnyúló titkos támogatáspolitikája csak annyiban kerül megemlítésre, amennyiben az a téma szempontjából feltétlenül szükséges. Az elemzés Magyarországot – hasonlóan a térség többi államához – *nemzetisítő* államként fogja fel, a hangsúlyt pedig nem a „nemzetállam” statikus képének megrajzolására, hanem a kisebbségek ebben elfoglalt helyének bemutatására helyezi, hanem a kisebbségekkel kapcsolatos politika jellemzőire, valamint a politika formálásában meghatározó szerepet játszó aktorok motivációira, tevékenységére és eszköztárára.⁴

¹ Eiler Ferenc történész, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, Budapest

² A tanulmány az OTKA K-112448 ny. számú projekt keretében készült.

³ A magyarországi zsidók és romák helyzetével nem foglalkozik a tanulmány, mivel a vizsgált időszakban nem tartották őket nemzeti kisebbségnek, sem az állam, sem pedig maguk a közösségek tagjai.

⁴ Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, 2006.

Előzmény: a nemzet fogalmának tartalmi változásai; Párizs környéki békék

A 17. századig a Magyar Királyság területén a nemesi, rendi nemzet-fogalom volt érvényben, melynek alanya a nemesség volt, függetlenül tagjainak etnikai hátterétől. Ennek az értelmezésnek az alternatívájaként fejlődött ki a 17–18. században az ún. hungarus-tudat, mindenekelőtt a városi (főleg német és szlovák) polgárság és értelmiség körében.⁵ Ebben az értelmezésben az exklúzió helyett az inklúzió vált dominánssá: a középkori rendiség származásra (társadalmi helyzetre) koncentráció helyett a területi elv élvezett elsőbbséget. A koncepció szerint minden a királyság területén született lakos függetlenül etnikai, nyelvi és vallási hátterétől automatikusan tagjává vált a *natio hungaricának*. A hungarus-tudat fontos építőeleme volt a latin nyelv, mint a többféle etnikumból összetevődő Magyarország hivatalos közvetítőnyelve.

A hungarus-tudatot a 18. század végétől, a 19. század első évtizedeitől háttérbe szorította az ébredő nacionalizmus. Az elsősorban a liberális nemesség által képviselt nyelvi nacionalizmus számára a nemzethez való tartozás legfontosabb kritériuma a magyar nyelv (és kultúra) ismerete és használata lett.⁶ A magyar nacionalizmus folyamatos erősödése válaszul elé állította a többi nyelvi/etnikai csoport tagjait: vagy elsajátítják és használják a magyar nyelvet, s a Monarchia Lajtán túli részével szemben folytatott (kétségkívül demokratizálódási folyamatokkal is egybekötött) nemzetiségi küzdelemben a magyarok oldalára állnak, vagy nem tartoznak a magyar nemzethez, és az ország idegen nyelvű nemzetiségeinek tagjai lesznek. Az ajtó nyitva állt, és főleg a németek, szlovákok, majd a zsidók közül sokan éltek is a lehetőséggel. Azonban részben a magyar nacionalizmus előretörésének hatására felerősödött a nemzeti érzés a többi etnikum körében is, mindenekelőtt azok között, amelyek az országhatárokon túl anyaállamokkal rendelkeztek, ahol a

⁵ Miskolczi Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. In *Magyar Kisebbség* 17. (2012) 3–4. sz. 163–204.

⁶ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. 21–27.

nemzetté válás folyamata szintén előrehaladt. Az 1848–1849-es szabadságharc tovább mélyítette az árkokat az ellentétes irányú nemzeti törekvések között.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után ismételtén módosult a nemzet fogalmának aktuális értelmezése. Az 1868-ban elfogadott „Törvény a nemzetiségek egyenjogúságáról” beemelte a köztudatba az „egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet” koncepcióját, amely *hivatalosan* a magyar nemzeteszme alapja is maradt az első világháború kitöréséig.⁷ Ez a koncepció mind a hungarus-tudatból, mind a nemzet liberális felfogásából tartalmazott elemeket. A hungarus koncepcióban meghatározó szerepet játszó területi elvnek megfelelően minden állampolgár automatikusan a *politikai magyar nemzet* része lett. Már a megfogalmazás is egyértelművé tette azonban, hogy a magyarság/magyar etnikum ebben a felfogásban a primus inter pares pozíciót tölti majd be. A nemzetiségi törvény nem ismerte el a nemzeti törekvések egyenjogúságát, mivel betérjesztői és elfogadói tartottak attól, hogy egy ilyen szintű nyitottság a Monarchia nemzetiségek által is támogatott föderalisztikus átszervezésének keresztülvitele esetén a Magyar Királyság felbomlásához is vezethetne. A törvény így mindenekelőtt egyéni és nyelvi jogokat helyezett kilátásba a nem magyar nemzetiségű lakosság számára.

A nemzetiségi politikusok jó része az első pillanattól kezdve meg volt győződve arról, hogy a koncepció hosszú távon a magyar pozíció erősítését fogja szolgálni. Fenntartásaikban megerősítve látták magukat, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nacionalizmus rövid idő elteltével nem tett többé különbséget a nemzetfogalom kulturális és politikai értelmezése között, és a nemzetiségek létét önmagában véve is kezdte a Magyar Királyság fennmaradására nézve fenyegetésnek látni és láttatni. Az erőltetett asszimilációs törekvések a dualizmus korának második felében erre a meggyőződésre vezethetők vissza. Az állam nacionalizáló törekvései nemritkán negatívan hatottak vissza az olyan személyek, illetve embercsoportok társadalmi mobilitására is, akik nem voltak készek, vagy képesek megtanulni magyarul, vagy nevüket meg-

⁷ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1999. 12–20.

magyarosítani.⁸ Természetesen nemcsak a restriktív állami nemzetiségpolitika erősítette az akkulturációs és asszimilációs tendenciákat, hanem a modernizáció, az iparosítás és a városiasodás folyamata is.⁹ Összefoglalóan azonban megállapítható, hogy az asszimiláció minde- nekelőtt a városokban, és az ország központi területein haladt előre, s főleg a németek, szlovákok és a zsidók között, míg ez a politika a szerbek, horvátok, románok (s részben a szlovákok) körében nem tudott lényegi eredményt felmutatni.¹⁰

A két világháború közötti Magyarország nemzetiségi politikája mélyen gyökerezett az ország történelmében, de a magyar társadalom és a politikai elit világháborút követő élményei legalább ennyire meghatározók voltak a nemzetiségpolitika gyakorlatának kialakításában. A legnagyobb megrázkódtatást természetesen a trianoni békeszerződés következményei jelentették. Miután a szövetséges nagyhatalmak 1918-ban a kedvezőtlen külpolitikai és hadi fejleményektől ösztönözve egy új biztonsági koncepció kidolgozása mellett döntöttek, s ennek megfelelően támogatták szövetségeseik területi követeléseit, a Monarchia lekerült Európa politikai térképéről, és a Magyar Királyság is elvesztette területének 2/3-át, lakosságának pedig 60%-át. Az új határok megállapításánál az etnikai elv nem lett kötelezően alkalmazott vezérelv, így a magyar nemzetiségű lakosság 1/3-a (3 millió fő) idegen állami főhatalom alá került.

Ez a tény, valamint a szomszéd államok erősen nemzetiesítő karaktere, s az az adottság, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek alig tették ki a lakosság 10%-át, tovább erősítették a sajtótól és az állami emlékezetpolitikától megdolgozott, a kérdés iránt fogékony lakosság körében a nemzet etnocentrikus felfogását. Az elitek nemzetről foly-

⁸ Az asszimilációról és a névmagyarosításról lásd Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 2002. 49–114.

⁹ Gerhard Seewann: *A Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének tipológiai összehasonlítása 1918–1980*. In: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Szerk. Gerhard Seewann. Budapest, 2000. 152.

¹⁰ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2009. 388–393.

tatott politikai diskurzusaiban a hangsúly egyre inkább áttevődött az elvesztett területeken élő magyarok sorsára, miközben alig foglalkoztak a Magyarországon maradt, vagy a szomszéd államokhoz került nem magyar nemzetiségű lakosság igényeivel.

A békeszerződések következményeiből a traumatizált politikai és társadalmi elitek, valamint a lakosság egy része több konzekvenciát is levont, melyek közül az egyik a magyarországi nemzetiségekre vonatkozott. Azok, akik a nem magyar etnikai csoportokat az ország területi egységére nézve már korábban is veszélyesnek tartották, megerősítve érezték magukat ebbéli meggyőződésükben, és a nemzetiségek felmerülő igényeinek kielégítését a továbbiakban is alapvetően elhibázott törekvésnek tartották. Ennek az álláspontnak a végkövetkeztetése az volt, hogy hosszú távon csak egy kulturálisan homogén nemzetállam garantálhatja egy ország területi állományának megmaradását. (Ebből a tézisből azonban nem vonták le azt a következtetést, hogy Magyarországnak a jövőben csak az etnikailag homogén határ menti területekre szabadna bejelentenie revíziós igényeit.)

A békeszerződés mellett történt néhány olyan esemény is 1918 és 1920 között, amelyek ugyan a nemzetiségi politikára való hatástörténetükben az alapélményhez képest kisebb jelentőségűnek bizonyultak, de amelyek a Magyarországon maradt nemzetiségek társadalmi megítélésére negatívan hatottak vissza – függetlenül attól, hogy ezekben azok milyen mértékben vettek részt. Ezek a „tapasztalatok” természetesen nem ítélnél meg csupán önmagukban, hanem csakis a sajtó egyre nagyobb befolyásával együtt, kölcsönhatásban az állami szervek vagy az állam által ellenőrzött egyesületek intenzív emlékezetpolitikai törekvéseivel.¹¹ Az emlékezetpolitika és az üzeneteket a tömegek felé közvetítő sajtó a vizsgált korszakban nem hagyta, hogy ezek a hivatalos Trianon-narratívához kapcsolt képek a társadalom emlékezetének homályába vesszenek.

A magyar társadalom széles rétegeinek fontos élménye volt a kiszolgáltatottság érzésének megtapasztalása az 1918. november 13-i

¹¹ Lásd Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002.

fegyverszüneti egyezmény és az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés között eltelt másfél évben. A béketárgyalások alatt mindenki számára világossá vált, hogy a szomszéd államok kormányai egyáltalán nem voltak elégedettek a nekik juttatni kívánt területek nagyságával. A román, a szerb és a cseh hadsereg további jelentős, egyértelműen magyarok által lakott területeket vont az ellenőrzése alá. A kisebbségek anyaállamainak túlzó, az etnikai elvet egyértelműen figyelmen kívül hagyó követeléseiből magyar részről sokan azt a következtetést vonták le, hogy az etnikai elv a nemzetek hatalmi harcaiban csak alárendelt szerepet játszik, s hogy egy lojalitáskonfliktus esetén soha nem lehet teljesen megbízni a más nemzethez tartozó személyek és csoportok államhoz, s a tituláris nemzethez való hűségében.

Utóbbi megállapítást az a tény is alátámasztani látszott, hogy a Magyarország központi területének peremvidékein élő nemzeti kisebbségek (románok, szerbek, horvátok, szlovákok, de a németiség egyes részei is) a háború végén kinyilvánították csatlakozási szándékukat és hűségüket a szomszéd államokhoz.¹² Anélkül, hogy a kérdés minden aspektusát – így a nemzetiségi csoportok mozgatórugóit, a gyűlések reprezentativitását stb. – komolyabban megvizsgálták volna, a kétségkívül demonstratív lépésekből azt a következtetést vonták le, hogy a nemzethez való tartozás érzése a régióban sokkal erősebb, mint az állampolgári lojalitás parancsa. (A magyar kisebbségek hasonló hozzáállása ehhez a kérdéshez az 1920–1930-as években tovább mélyítette a megállapítás érvényességébe vetett hitet.)

A Burgenland és Baranya jövőjéről meglehetősen későn meghozott döntések is hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzetiségi kérdés sokáig az érdeklődés középpontjában maradt, ráadásul az államhatár kérdésével szorosan összekapcsolva.¹³ A sajtó a folyamatokat éveken keresztül élénk figyelemmel kísérte, és az olvasókat a kérdés minden aspektusáról igyekezett tájékoztatni. Habár mindkét döntés végül Magyarország szá-

¹² Radisics Elemér (szerk.): *A Dunatáj I.* Budapest, 1946. 317.

¹³ A megszállás élményéről lásd pl. Gönczi Ferenc beszámolója a szerb megszállás időszakáról Dél-Somogyban. 1921. október 4. Közli Csóti Csaba: *A Dél-Somogyi területek szerb megszállása 1918–21 között*. In *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. Kaposvár, 1998. Szerk. Bősze Sándor. 130–138.

mára *részben* előnyösen zárult (a szerb csapatok kivonultak Baranyából, Sopron környékének 2/3-a magyar felségterület maradt), az irányított nyilvánosság számára a történet azzal a végkövetkeztetéssel zárult, hogy még az ország új (megcsonkított) területi állománya is veszélyeztetett maradt, nemcsak a szomszéd államok/nemzetek aspirációi, hanem a határ mentén élő nemzetiségek bizonytalan lojalitása miatt is.

Az új határok megvonása által közvetlenül érintett magyarok sorsa is ráerősített erre a hangulatra. Az emberek nemcsak a mintegy 400 000 menekült problémáival konfrontálódtak személyesen nap mint nap (főleg a fővárosban és a nagyobb városokban), de az is gyorsan kiderült, hogy a magyar kisebbségek a szomszéd államokban mind a politikai, mind a gazdasági, szociális és kulturális életben azonnal hátrányos helyzetbe kerültek.¹⁴ Az államok a magyarokkal szemben kezdettől fogva nemzetiségítő államként léptek fel, és az egykori magyarországi nemzetiségek elitjei az új helyzetben nem voltak képesek, de nem is szándékoztak különösebben hatékonyan fellépni a magyarokat érintő erős diszkrimináció ellen.¹⁵ A magyarországi sajtó ugyanakkor rendszeresen beszámolt a kisebbségvédelmi szerződéseket figyelmen kívül hagyó jogsértésekről, tovább erősítve ezzel a közvéleményben az áldozat-narratívát. A kérdésnek ez az aspektusa ugyan nem hatott vissza közvetlenül a Magyarországon maradt nemzetiségekre, de minden bizonnyal hozzájárult a nemzeti kisebbségekhez való távolságtartó hozzáálláshoz.

Mindezekből az elemekből egy olyan mozaikkép állt össze, amelyben nem kaptak valódi figyelmet sem a Magyarországon maradt, sem a szomszéd országokhoz került nem magyar nemzetiségek mozgatórugói, érvei és kívánságai. Teleki Pál magyar kormányzatok által osztott tézise a nemzeti kisebbségeket megillető nemzetközi védelemről bepillantást enged a magyar politikai elit nemzetiségi ügyekben elfoglalt pozíció-

¹⁴ Gerhard Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980*. In *Ungarndeutsche*. I. m. Szerk. Gerhard Seewann. 142–144.

¹⁵ Alkalmi együttműködés esetről esetre valósult csak meg. Az eltérő politikai érdekek miatt esély sem volt egy elvi együttműködés megvalósítására, még a németekkel sem. Kirchholtes romániai német követ a német külügyminisztériumnak. Bukarest, 1931. május 4. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), RAV Bukarest, 156.

jába.¹⁶ Teleki szerint az első világháború utáni nemzetközi kisebbségvédelem rendszere alapvetően elhibázott volt. Szerinte ugyanis a nemzetközi védelem nem kellett volna, hogy megillessen az összes nemzeti kisebbséget, hanem csak az ún. *kényszerkisebbségeket*, akiknek jelentős része csupán az első világháború után került idegen állami főhatalom alá, mint pl. a magyar kisebbségek. Az ún. *hagyományos kisebbségeknek*, akik évszázadok óta együtt éltek a többségi népekkel, nem is volt szükségük ilyen védelemre, mivel ezek szokásaikat és nyelvüket eddig is eredményesen meg tudták védeni. Az *önkéntes kisebbségeknek*, mint pl. a magyarországi németeknek, akik évszázadokkal korábban saját akaratukból érkeztek az ország területére egyáltalán nem nyújtott volna nemzetközi védelmet, mivel ezek kényszer nélkül, saját kezdeményezésre telepedtek be egy másik országba, s ezzel automatikusan el is fogadták annak törvényeit.¹⁷ Habár több kisebbségi politikus is figyelmeztette a nyilvánosság előtt argumentációjának inkohereciájára, a miniszterelnökség a német kisebbséggel (is) foglalkozó diplomáciai irataiban többször is használta ezt a gondolatmenetet, ami indirekt bizonyítéka annak, hogy a mindenkori kormányok a nemzetiségeket – hasonlóan Európa többi államához – a bel- és külpolitikában mindenekelőtt problémaforrásként tartották számon.¹⁸

Hangsúlyok a magyar nemzetiségpolitikában

Az 1918-as fegyverszüneti egyezmény és az 1938-as első bécsi döntés közti időszakban a nemzetiségpolitika szempontjából két fontos szakaszt különíthetünk el egymástól. Az első, homogénnek távolról sem tekinthető időszak a trianoni békeszerződés aláírásáig (más értékelés

¹⁶ Norbert Spannenberger: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, 2005. 66–67.

¹⁷ Teleki Pál: *Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában*. Budapest, 1931. 24.

¹⁸ A Királyi Magyar Kormány memoranduma a Német Birodalom kormányának. Budapest, 1931. március 2. In Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: *Magyar memorandum és német válasz. Századok* 137. (2003) 1359.

szerint a nyugati és a déli határ nemzetközi megállapításáig) tartott, a második a békeéveket fogta át, egészen a területi revízió kezdetéig. Az időbeli határ a két korszak között nem volt merev, sokkal inkább tekinthető folyékonyknak.

A világnézetileg is különböző kormányoknak az első két évben a második periódushoz képest nyitottabb hozzáállását a nagypolitika motiválta: igyekeztek a világháborús vereség után az ország minél nagyobb területét megőrizni. A nemzetiségi jogok törvényi szabályozását gyökeresen megváltoztatták, hogy csökkentsék annak veszélyét, hogy egy esetleges elszakadásról szóló népszavazáson a nemzetiségi lakosság által lakott területek az elszakadás opcióját vonzóknak találják. A polgári kormányok szeme előtt egyértelműen a területi integritás megőrzése, ill. minél nagyobb területek megtartása lebegett, a Tanácsköztársaság pedig a „példamutató nemzetiségpolitika” segítségével mindenekelőtt a jövőbeni baráti szocialista szomszéd államokkal való együttműködés alapjait kívánta ezzel megteremteni.¹⁹ Utóbbi arra is képes lett volna, hogy jelentős, nemzetiségek által lakott területekről (Burgenland, Észak-Magyarország, Kárpátalja) lemondjon a szomszéd országok javára, amennyiben azok kormányai elkötelezik magukat a szocializmus mellett. Bár egyes nemzetiségek pozitívan fogadták a háború előtti időszak nemzetiségpolitikai praxisával való szakítást (szlovákok, németek, ruszinok), a konkrét lépések és a beígért autonómiák nem tudták megakadályozni a románok és délszlávok elszakadását, a hatalmi politikai realitások érvényesülését.

A kormányoknak ugyan különböző elképzeléseik voltak a jövőről, abban azonban megegyeztek, hogy egy multietnikus államnak nem szabad a jövőben figyelmen kívül hagynia nemzeti kisebbségeinek igényeit. A programokban szerepelt a nemzetiségi önkormányzatok kialakításának lehetősége, mindenekelőtt a szlovákoknak, ruszinoknak és a németeknek.²⁰ (Erdély és Dél-Magyarország megszállása miatt Jászi

¹⁹ Az első évek nemzetiségpolitikájáról lásd Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, 1975.

²⁰ Uo., Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségpolitika Magyarországon 1918/1919–1944/1945*. In *Baranyai történetírás 1990–1991*. Pécs, 1992. 427–430.; Norbert Spannenberger: *Emanzipationspolitik durch Ethnisierung: Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit*.

keleti Svájc koncepciója után már nem helyeztek kilátásba autonómiát a románoknak, szerbeknek és horvátoknak.) A kisebbségek követeléseinek fókuszában évtizedek óta a nemzetiségi oktatás helyzetének javítása állt. Ezt a kérdést is kedvezőbben szabályozták a korábbi évekhez képest.²¹ Az oktatás nyelvéről való döntésben a gyerekek, illetve a szülők anyanyelve vált irányadóvá. A kisebbségi kérdés súlyát jól jelezte az is, hogy a nemzetiségek ügyeinek vitelét minisztériumi szinten koordinálták.²² Ahhoz azonban, hogy az új elképzelések életképességéről meg lehessen győződni, időre lett volna szükség, idő azonban ebben a hektikus periódusban regnáló kormányoknak nem állt rendelkezésre. A békeszerződés aláírása után pedig világossá vált, hogy azok a területek, amelyeket autonómiák nyújtásával elméletileg megőrizhetőnek tartottak, Csehszlovákiához és részben Ausztriához kerültek hivatalosan is. Burgenland esetében ugyan sikerült egy 1921. decemberi népszámlálással az előre jelzett határt némileg korrigálni, a Horthy-rezsim politikai elitje azonban a területi veszteségek után már nem érezte magát kényszerítve és indítva arra, hogy folytassa az előző kormányok nemzetiségpolitikai stratégiáit.

A békeszerződés aláírása után minden magyar kormányzat arra törekedett, hogy a területi revízió bel- és külpolitikai előfeltételeit megteremtse, s ez a program széles társadalmi konszenzusra támaszkodhatott. Nemcsak a társadalom felé folytatott kommunikációban, hanem a kormányok tényleges aktivitásában is átkerült a hangsúly a határokon túl élő konnaionális (magyar) csoportokra, miközben a magyarországi kisebbségek helyzete a politikai elit számára alárendelt jelentőséget kapott. Az általánosan jellemző közönyt nemritkán értetlenség vagy bizalmatlanság váltotta fel az államigazgatás különböző szintjein, ha a nemzetiségek reprezentáns személyiségei olyan kezdeményezésekkel álltak elő, amelyek a közösségek „nem magyar” etnikai profilját meg-

In *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. Hrsg. Mathias Beer–Stefan Dyroff. München, 2013. 191–201.

²¹ Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. I. m. 26., 45–46.

²² A minisztériumot formálisan csak 1922. február 10-én számolták fel, de mivel Blejert 1920. december 16. után nem nevezték ki ismét miniszternek, nem játszott többé lényeges szerepet.

erősítették volna.²³ Ennek a hozzáállásnak az volt az alapja, hogy a köz-igazgatás döntési pozícióban lévő alkalmazottainak jó része szívesen látta a nemzetiségek körében megfigyelhető asszimilációs tendenciákat, és minden olyan próbálkozás, amely ezeknek a folyamatoknak a feltartóztatására irányult, ellenérzést váltott ki bennük. Ebben a helyzetben a nemzeti kisebbségek – szemben az első két évvel – a nemzetiségpolitika jórészt tárgyai, és nem alanyai voltak. Ez a kisebbségekkel kapcsolatos hozzáállás a következő csaknem két évtizedben nem változott lényegesen.

Az egyes nemzetiségek megítélésében – szemben a szomszéd országokban bevett, megosztásra játszó gyakorlattal – nem volt lényegi különbség: a legfőbb politikai cél az volt, hogy az állam a kisebbségek bármilyen jellegű aktivitását ellenőrzés alatt tudja tartani. Ez a törekvés kiterjedt az egyesületekre, a nemzetiségi sajtóra, a személyek és egyesületek nemzetközi kapcsolataira, az iskolákra és az egyházakra is. A németek tevékenységének talán némileg hangsúlyosabb figyelemmel kísérése annak volt köszönhető, hogy míg a legtöbb kisebbség tagjainak száma rendkívül alacsony volt, a magyarországi németek 1920-ban a lakosság 6,9%-át tették ki. Emellett pedig a kisebbség anyaországa meghatározó szerepet kapott a revíziós orientációjú magyar külpolitikai kalkulációkban.²⁴ A németek ráadásul a többi kisebbséghez képest jobban meg is szervezték magukat, s vezetőik a fentiek miatt abban a helyzetben voltak, hogy a nemzetiségpolitika alakításában kulcsszerepet játszó személyekkel (politikusok, magas rangú hivatalnokok) időről időre közvetlenül is tárgyalhattak. Az a néhány próbálkozás, amelyben a kormányza-

²³ Amikor például néhány dusnoki lakos a községben aláírást gyűjtött azért, hogy bunyevác nyelven folyjon az oktatás, összeült a képviselő-testület, hogy megtárgyalja a teendőket. A jegyzők közölték, hogy illetékes helyen már jelentették az esetet, s „addig is, míg a kérvény teljes szövegének és az aláírók neveinek birtokába nem jutnak, felkéri a képviselő-testületet, hogy Nagy István és tsai ezen hazafiatlan és a községnek magyar nemzeti szempontból módfelett ártalmas megvilágítására alkalmas eljárása feletti megbélyegzésének és rosszallásának adjon kifejezést és velük minden közösséget tagadjon meg.” Kivonat a dusnoki képviselő-testület 1924. június 1-i rendkívüli üléséről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 28-157-1926-2799.

²⁴ A belső állami törvényi szabályozásról lásd Ewald Ammende (Hg.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*. Wien-Leipzig, 1931. 331–332.

tok kísérletet tettek a nemzetiségpolitika egyes elemeinek korrekciójára, kivétel nélkül a német diplomácia által támogatott német nemzetiség kéréseire adott válasz volt.

1. táblázat. Magyarország lakossága anyanyelv szerint 1920–1930

	Anyanyelvűek		Változás
	1920	1930	%
Magyarok	7 156 727	8 001 112	+ 13,2
Németek	551 624	478 630	– 13,2
Szlovákok	141 918	104 819	– 26,1
Horvátok	36 864	27 683	– 24,9
Románok	23 695	16 221	– 31,5
Bunyevácok	23 228	20 564	– 11,5
Szerbek	17 132	7 031	– 59,0
Egyéb	39 014	32 259	– 17,3

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Budapest, 1932. 7.

A magyar kormányzatok hangsúlyt helyeztek arra, hogy a nemzetiségi jogok törvényi szabályozása legalábbis formailag megfeleljen a békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezéseinek.²⁵ A nemzetközi elvárásoknak megfelelően azonban – hasonlóan a szomszéd államokhoz – csak a személyi jogok garantálására vállalkoztak. A kollektív jogok kérdése 1920 után lekerült a napirendről. A nemzetiségpolitikai praxis azonban csak nehezen volt összhangba hozható a területi revízió vágyott céljával, s erre mind a német diplomácia, mind a német nemzetiség aktivistái többször fel is hívták a magyar kormány figyelmét.²⁶

²⁵ A békeszerződésbe foglalt kisebbségvédelmi kötelezettségek gyakorlatba való átültetéséről a 4800/1923 M. E. sz. törvényerejű rendelet gondoskodott. Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. I. m. 263–269.

²⁶ Bleyer gyakran hangsúlyozta, hogy a szomszéd államokban élő német és magyar kisebbségek revízióorientált együttműködése csak akkor valósulhatna meg, ha a németek számára vonzó lenne Magyarország nemzetiségpolitikája. Ferenc Eiler: *Allianz mit Vorbedingungen. Zusammenarbeit der ungarischen und deutschen Minderheitenpolitiker am „Europäischen Nationalitätenkongress“*. In *Politische Strategien*. I. m. Hrsg. Mathias Beer–Stefan Dyroff. 71.

Bekerült ugyan a köztudatba Magyarország államjogi átalakításának elvi lehetősége a területi revízió megvalósulása esetén, ami alapvetően megváltoztatta volna a nemzetiségek helyzetét is, de ez nem volt hivatalos, kötelező érvényű, a magyar kormányokat kötő ígéret, s a nemzetiségek aktuális helyzetére nem is hatott vissza.²⁷

Magyarországon – szemben a szomszéd államokkal – 1922–1923 után egészen a területi revízióig nem léteztek etnikai alapú pártok.²⁸ A legtöbb nemzetiség esetében a hozzájuk tartozók alacsony száma miatt eleve esély sem volt a pártpolitikai mobilizációra, de az ilyen hátországú képviselőnek már a gondolata is szálka volt a politikai elit szemében. A korszak kezdetén még működtek német, szlovák és ruszin pártok. Utóbbi kettő, 1922–1923-ig létező formáció azonban csak eszköz volt a magyar kormányzatok kezében, s nem is rendelkeztek tömegbázissal. Miután 1922-ben kiderült, hogy a magyar választási rendszerben Jakob Bleyer német keresztény-szociális pártjának többé esélye sincs arra, hogy bekerüljön az országházba, Bleyer a párt feloszlata mellett döntött, s ettől kezdve a magyarországi németek képviselői mint a magyar (legtöbbször kormány-) pártok jelöltjei kerülhettek csak be a törvényhozásba.²⁹ Bár a képviselő- és felsőházban voltak szép számmal nemzetiségi származású képviselők az egész korszakban, legtöbbjük azonban már régen a többségi társadalomhoz tartozónak vallotta magát, s pártjaik politikai programja, állásfoglalása volt számukra irányadó. A német kisebbség képviseletében többen is kandidáltak különböző választási listákon, de csak Jakob Bleyert és Gratz Gusztávot választották be ebben az időszakban a parlamentbe.³⁰

A 4800/1923 M. E. sz. rendelet többek között azt is kilátásba helyezte, hogy a nemzetiségek is alakíthatnak egyesületeket és társasá-

²⁷ Lásd Ottlik László: *Új Hungária felé*. In *Magyar Szemle*, 1928. szeptember. 1–9.; Ottlik László: „*Új Hungária*” és „*Keleti Svájc*”. In *Magyar Szemle*, 1929. október. 113–124.

²⁸ Jugoszláviában is csak 1929-ig tevékenykedhettek.

²⁹ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségpolitika*. I. m. 433.

³⁰ Miután Bleyer csatlósított Bethlen nemzetiségpolitikájában, azt tervezte, hogy alapít egy német pártot 1931-ben, de végül eltekintett ettől. Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén 1930–1931*. In *Századok* 111. (1977) 298–299.

gokat a nyelv, a kultúra, a tudomány és a művelődés támogatására és ápolására. Az egyesületi szféra aktivitását a közigazgatási szervek az egész korszakban komoly figyelemmel kísérték. Míg a helyi szintű szerveződések (olvasó- és gazdakörök stb.) jórészt probléma nélkül működhettek, az országos hatókörre számot tartó nemzetiségi szerveződések elé nemegyszer akadályokat gördítettek. Előfordult, hogy nem engedélyezték egyesületek alapítását, vagy halogatták a hivatalos bejegyzést, mert olyan személyek kezdeményezésének eredményeként jöttek volna létre, akikkel szemben aktivitásuk és agilis fellépésük miatt a közigazgatás bizalmatlan volt. Az is megtörtént, hogy megakadályozták, hogy az alföldi öntudatosabb szlovákok békéscsabai székhellyel egy alternatív országos kulturális egyesületet hozzanak létre a budapesti székhelyű, szigorúan ellenőrzött, s a kormányhoz „lojális” szlovák egyesület mellé.³¹ A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) engedélyezésének is megvolt az előfeltétele: a nemzetiségi kérdésben rendkívül aktív Bleyernek be kellett érnie az ügyvezető alelnök posztjával, s az elnökség felét a miniszterelnök közvetlenül delegálhatta.³² A szervezet szabad tevékenységét pedig többször korlátozták: a helyi csoportok alapítását egyes régiókban évekig nem engedélyezték, vagy bejegyzésüket halogatták.³³ Az MNNE Franz Basch körül tömörülő radikálisabb fellépésű szárnyát pedig 1936-ban egy a miniszterelnökséggel folytatott egyeztetés után záratta ki a szervezetből az elnök, Gratz Gusztáv.³⁴

Az anyanyelv használatának törvényi szabályozása megfelelt a nemzetközi előírásoknak. A privátszférában, az üzleti életben, a vallásgyakorlásban, a sajtóban, a nyilvános gyűléseken engedélyezett volt a nyelv szabad használata. Amennyiben a nemzetiségi lakosság aránya a településen, vagy a járásban elérte a 20%-ot, a kisebbségi állampolgárnak jogában állt mind írásban, mind szóban saját anyanyelvén fordulni a közigazgatás

³¹ Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése 1923–1929*. In *Századok* 107. (1973) 678.

³² Uo. 655.

³³ Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén 1930–1931*. I. m. 280.

³⁴ Az MNNE hasadásáról lásd Norbert Spannenberger: *Der Volksbund*. I. m. 115–128.

illetékes hivatalaihoz. Ez az arány volt érvényes arra az 1924-es rendeletre is, amely előírta, hogy a fenti körülmények megléte esetén csak olyan személyek tölthetnek be hivatalt az adott közigazgatási egységben, akik a magyar nyelven kívül az adott nyelvet is elfogadhatóan beszélik.³⁵ Bár történtek komoly lépések annak irányába, hogy az elveket átültessék a gyakorlatba, előfordult, hogy a hivatalok figyelmen kívül hagyták a hozzájuk forduló jogosítványait, s visszaéltek azzal az adottsággal, hogy az életkora szerint aktív nemzetiségi lakosság jelentős része beszélt magyarul is.³⁶

A nemzetiségi oktatás kérdését a kisebbségi közösségek a magyar nemzetiségi politika legfontosabb elemének tartották. Ez volt az a terület, amelyen legjobban tetten érhető az állami és egyházi hivatalok asszimilációval kapcsolatos elfogadó, sőt támogató álláspontja, valamint tehetetlensége is, az elfogadott reformok gyakorlatba való átültetése kapcsán. Az oktatás 1923-as törvényi szabályozását még üdvözölték a nemzetiségek, de a koncepció gyenge pontjai hamar egyértelművé váltak. Az ún. ABC-rendszer eredetileg arra szolgált, hogy minden igényre megoldást kínáljon, de volt néhány olyan, rendszerbe kódolt adottság, amely az egész időszakban megakadályozta azt, hogy egy valóban a kisebbségek igényeinek megfelelő, tagolt szisztéma jöjjön létre.³⁷

A valódi nemzetiségi oktatás megvalósításának útjában álló egyik legnagyobb akadály az a látszólag demokratikus rendelkezés volt, amely szerint az iskolaszékek és szülői értekezletek voltak jogosultak dönteni arról, hogy milyen típusú oktatási intézményben tanuljanak a gyerekek. A vidéki patriarchális közösségekben a helyi társadalom vezetői (jegyző, bíró, lelkész, tanár) tekintélye nem volt megkérdőjelezhető, és ők nemritkán befolyásolták a szülőket, hogy az egyszerű nyelvoktatást nyújtó, C-típusú oktatás mellett döntsenek. Sokszor visszaéltek a szü-

³⁵ Ewald Ammende (Hg.): *Die Nationalitäten*. I. m. 337.

³⁶ Uo. 338.

³⁷ A-típus: a nemzetiség anyanyelve az oktatás nyelve; B-típus: a tantárgyak felét magyarul, másik felét németül tanították; C-típus: az anyanyelvet csak mint tantárgyat tanították. A két világháború közötti nemzetiségi oktatás törvényi szabályozásáról lásd Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Kolozsvár, 1944. 454–468.

lőknek azzal a természetes igényével, hogy a gyerekeik feltétlenül megtanulják az államnyelvet.³⁸ A másik jelentős problémát az okozta, hogy az elemi iskolák kb. 85%-ának az egymással rivalizáló egyházak voltak a fenntartói, akik széles körű autonómiát élveztek, és még a látszatát is el akarták kerülni annak, hogy nem tanúsítanak igazi patrióta hozzáállást a nemzeti sorskérdésekhez.³⁹ Ezért szembehelyezkedtek a kormányzatok azon törekvéseivel, amelyek az A- és B-típusú oktatási intézmények számát növelni kívánták (Bethlen-kormány, 1928), vagy egy általános reform keretében 1938-ig valamennyi érintett elemi iskolát át akarták alakítani egységesen B-típusúvá. (Gömbös-kormány, 1935).⁴⁰ Az egyházak autonómiájának tiszteletben tartása így eleve lehetetlenné tette a nemzetiségi oktatásügy megreformálását.

2. táblázat. *Nemzetiségi oktatást nyújtó elemi iskolák száma (1932/1933)*

	Iskolatípusok							
	A		B		C		Összesen	
Nemzetiségek	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Német	46	10	139	31	263	59	448	100
Szlovák	–	–	2	4	51	96	53	100
Szerb	15	79	4	21	–	–	19	100
Horvát	–	–	4	19	17	81	21	100
Román	–	–	1	9	10	91	11	100
Bunyevác	–	–	–	–	9	100	9	100
Vend	–	–	3	75	1	25	4	100
Összesen	61	11	153	27	351	62	565	100

Forrás: Dr. Olay Ferenc: *Kisebbségi népoktatás*. Budapest, 1935. 18–19.

³⁸ Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, 2014. 61.

³⁹ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944*. In *Századok* 129. (1995) 1257–1258.

⁴⁰ Somlai Péter Ferenc: *A Gömbös-féle kisebbségi iskolareform végrehajtása a főváros környéki német településeken*. In *Levéltári Szemle* 62. (2012) 4. sz. 27–38.; Teleki Pál: *A hazai német anyanyelvű tanulók oktatási rendszere tárgyában jelentés a Kormányzó Úr Öfö-méltóságának*. Budapest, 1939. január 24. MNL OL K 507 73. cs. 6. t.

Természetesen a kormányok és az államigazgatás elszántsága is megkérdőjelezhető volt, mivel a húszas évek végén az iskolatípusok váltását ott sem vitték keresztül, ahol az oktatási intézményt maga az állam, vagy a község tartotta fenn; az 1935-ös reform esetében pedig évről évre felmentést adtak a feltételek hiányára panaszkodó iskoláknak az átállás kötelezettsége alól. De az állam nem teremtette meg a nemzetiségi oktatás humán erőforrás hátterét sem, mivel nem tartott fenn olyan nemzetiségi tanítóképző intézményeket, amelyekre a fenti célok eléréséhez feltétlenül szükség lett volna.⁴¹ (A tanárok továbbképzésével kívánta a törvényszerűen jelentkező problémákat orvosolni.) A nemzetiségi oktatás középiskolákra történő kiterjesztéséről pedig a kormányok hallani sem akartak, mivel nem kívántak hozzájárulni ahhoz, hogy a nemzetiségek öntudatos, aktív értelmiséget neveljenek ki soraikból.

Az állam egy ponton beavatkozott a privátszférába is, amikor a harmincas években a munkaerőpiac általa ellenőrzött és finanszírozott területein a névmagyarosítást tette meg az alkalmazás, s ezzel a társadalmi felemelkedés egyik előfeltételének.⁴² Emellett a közigazgatás alsó szintjei, s nacionalista társadalmi szervezetek (MOVE stb.) is agitáltak a névmagyarosítás mellett a nemzetiségi lakosság körében azzal a lózunggal, hogy ez a lépés patrióta kötelessége minden nemzetiségi állampolgárnak. Ez az akció közvetlen kihatásai mellett hosszú távon a kollektív emlékezetet vette célba.

⁴¹ Donáth Péter: *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944*. Budapest, 1998. 17. Az is előfordult, hogy olyan állami tanítókat neveztek ki egy-egy egyházközségbe, akik nem beszéltek az adott nemzetiség nyelvét. Csobai Lászlóné: *A magyarországi román nemzeti kisebbség történetének áttekintése a statisztika tükrében*. In *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája 1910–1990*. Budapest, 1994. 323. Egy jelentés szerint például Baranyában egy 15 iskolát érintő vizsgálat megállapította, hogy az ott oktató 27 tanítóból csupán 10 beszélt jól horvátul. Moravec, miniszterelnökségi szakreferens jelentése Baranya vármegye délszlávok által lakott községeinek meglátogatásáról. Budapest, 1934. június 25. MNL OL K 28-157-1934-15922.

⁴² Karády Viktor–Kozma István: *Név és nemzet*. I. m. 188–244.

A nemzetiségpolitika formálói és eszköztáruk

Rogers Brubaker triadikus modelljének használata a magyar nemzetiségpolitika elemzésében a vizsgált időszakban csak korlátozott mértékben jár eredményekkel, mivel a magyar államhoz kötődő aktorok egyértelmű dominanciát mutattak fel a korszakban, és sem a nemzetiségek, sem pedig anyaállamaik nem játszottak valódi szerepet a nemzetiségpolitika formálásában – talán Németország kivételével.⁴³ Utóbbi is főleg 1938 után, háborús körülmények között gyakorolt érzékelhető befolyást a szabályozásra és a gyakorlatra.

A legtöbb magyar intézményi szereplő, amely valamilyen hatást gyakorolt a nemzetiségpolitikára, közvetlenül vagy közvetett módon függött a magyar államtól, vagy egyenesen az államhatalom része volt. A nemzetiségpolitikáért közvetlenül is felelős kormányzati szerv a nemzetiségi minisztérium felosztatása után (1922) a miniszterelnökség II. osztálya volt az egész vizsgált időszakban. Az államigazgatás szervei követték az általa képviselt vezérfonalat, csakúgy, mint az erőszak-szervezetek és a kormány által finanszírozott „társadalmi szervezetek”. A három nagy bevett egyház (római katolikus, református, evangélikus) autonómiája ugyan megkérdőjelezhetetlen volt, és a kormányokkal való együttműködésük sem volt emiatt mindig súrlódásmentes, a nemzetiségi kérdéshez való hozzáállásuk a feszültségek ellenére nem különbözött lényegileg az államétól. Az ellenzéki pártok és a közéletben figyelemmel kísért híres személyiségek (írók, tudósok, publicisták) csak korlátozott mértékben hatottak a közvéleményre – legtöbbször a sajtón keresztül. A fenti szereplőkből állt össze az a hálózat, amely a többé-kevésbé statikus magyar modellt két évtizeden keresztül meghatározta.

A miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályának két fontos feladata volt.⁴⁴ Koordinálta a miniszterelnökség és a minisztériu-

⁴³ Brubaker szerint a nacionalizmus csak a szereplők (anyanemzet, tituláris nemzet, kisebbség) aktivitásának egyidejű vizsgálatával tanulmányozható hatékonyan. Rogers Brubaker: *Nacionalizmus*. I. m. 61–65.

⁴⁴ Gábor Gonda – Norbert Spannenberger (Hg.): *Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum”. Der „Nachlass László Fritz” und die Deutschen in Ungarn 1934–1945*. Stuttgart, 2014. 33–42.

mok (külügyminisztérium, belügyminisztérium, vallás- és közoktatásügyi minisztérium) együttműködését, és maga is alakította állásfoglalásaival és álláspontjaival a nemzetiségi politikát. Minden információ a kisebbségek aktivitásáról a minisztériumok (korlátozott mértékben az egyházak és társadalmi szervezetek) információs csatornáin keresztül az osztály referenseinek, végső soron pedig az osztályt irányító államtitkárnak a kezében futott össze. Gyakran megtörtént, hogy egy minisztérium a miniszterelnökség állásfoglalását kérte egy kérdésben, és a valódi döntéseket maga az osztály hozta meg. 1921 és 1944 között ugyanaz a személy, Pataky Tibor volt az osztály vezetője, aki a magyar politikai élet meghatározó befolyású szereplőjének, Bethlen Istvánnak a bizalmasa volt.⁴⁵ Ez a folytonosság is jelzi, hogy legalábbis az alapkérdésekben konszenzus uralkodott az egymást követő kormányok nemzetiségpolitikai irányultságában. Pataky legtöbbször jelen volt a miniszterelnökök és a német szervezet vezetői közti tárgyalásokon, s természetesen részt vett a német és magyar diplomáciai tárgyalások előkészítésében is, mivel ezek egyik témája általában a magyarországi német kisebbség helyzete volt.

A miniszterelnökség egy-egy kormánybiztost nevezett ki a németek, szlovákok és a románok ügyeinek figyelemmel kísérésére.⁴⁶ A kormánybiztosok a hatalom meghosszabbított karjai voltak, időről időre felkeresték a nemzetiségek által lakott településeket, beszámolókat írtak a közösségek helyzetéről, javaslatokat terjesztettek a miniszterelnökség elé, de nem voltak abban a helyzetben, hogy önálló döntéseket hozhassanak egy-egy kérdésben. Szerepük nem volt meghatározó, de állásfoglalásaik befolyásolták a kompetens hivatalnokokat egy-egy konkrét ügyben. Mindhárman a magyar állameszme elkötelezett hívei voltak, és fellépéseikkel, aktivitásukkal igyekeztek erősíteni a magyar nemzethez való hűség gondolatát. A nemzetiségek asszimilációját hosszú távon maguk is kívánatosnak s elérhetőnek tartották, hiszen ekkorra az érintett lakosság jelentős része már kettős kötődésű volt, de az is igaz, hogy

⁴⁵ Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda, 2013. 317–322.

⁴⁶ Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről.* Budapest, 1989. 4.

nem zárkóztak el a jogosnak tartott helyi igények támogatása elől sem. Bár a kormánybiztosok kinevezéséről és feladatairól természetesen értesítették a közigazgatás illetékeseit is, az is elő-előfordult (különösen a német kormánybiztossal), hogy a jegyzők és a járási főszolgabírók a kisebbségek megbízottait és ügynökeit látták bennük, ezért ellenségesen fogadták őket.⁴⁷

A fentről lefelé szigorú hierarchia szerint tagolt közigazgatás (minisztériumi, megyei, járási és helyi szint) természete szerint mindelelőtt végrehajtó szerepet játszott, és az volt a feladata, hogy a kormány vagy a törvényhozás által meghozott döntéseket eljuttassa az ország településeire, és végrehajtsa, betartassa azokat. A közigazgatás szereplőinek kötelességeit s így mozgásterét a törvények és rendeletek szigorúan szabályozták, de illetékességi körükben lényegében szabadon dönthettek az egyes konkrét ügyekben. Amennyiben bizonytalanok voltak, állásfoglalást vagy utasítást kértek előljáróiktól. (Ezek döntése ettől kezdve megkérdőjelezhetetlen érvényességű volt.) A közigazgatás alapállása a kisebbségekkel szemben (különösen a járási szinttől felfelé) a távolságtartás volt.⁴⁸ Ez gyakran bizalmatlanságba fordult, ha valamilyen egyesület vagy személy aktivitása az érintett településen uralkodó status quo megbillenésével fenyegetett. (Ennek több oka is lehetett: új egyesületek alapítása, kérések az oktatással, nyelvhasználattal kapcsolatban, újságok alapítása, idegen országból származó sajtótermékek, könyvek felbukkanása, külföldi utazások, vagy külföldről érkező vendégek stb.) A különböző szintek közti hivatalos levelezés azt mutatja, hogy a jegyzők, főszolgabírók, al- és főispánok a nemzetiségi ügyekben aktív személyeket gyakran egyszerűen bajkeverőknek tartották.

A közigazgatásnak többféle eszköz is rendelkezésére állt, hogy a kisebbségek aktivitását ellenőrizze, vagy akadályozza. Megakadályozhatta, vagy akadályozhatta az olyan egyesületek, újságok alapítását,

⁴⁷ Marchut Réka: *Töréspontok.* I. m. 55.

⁴⁸ Mind a világi, mind az egyházi közigazgatás alsó szintjeire igaz ugyanakkor, hogy az egyes személyiségek kérdéshez való hozzáállása rendkívül változatos volt. A távolságtartás, vagy egyenesen elutasítás mellett sokan támogatták a helyi közösségek önszerveződésre irányuló igényeit.

amelyeket nemzeti szempontból nemkívánatosnak talált.⁴⁹ Emellett, mivel a hivatalos rendezvények megtartását közigazgatási engedélyhez kötötték, ha a kérelem formailag vagy tartalmilag nem felelt meg a követelményeknek, az illetékes hivatalok jó eséllyel megtagadták a kérelem engedélyezését. Amennyiben a nemzetiségek áthágták a rendeleteket (pl. váratlan, előzőleg nem tervezett találkozó bizonyos létszám felett, előzetes engedély nélkül), az érintetteket a csendőrség előállította, és a fősolgabíró kihágás miatt megbüntethette.⁵⁰ Ha bizonyos személyek vagy tevékenységek felkeltek a közigazgatás figyelmét, a rendőrség vagy a csendőrség titkos megfigyelést végzett – gyakran „bizalmi személyek” bevonásával.⁵¹ Minden ezekkel kapcsolatos jelentés megérkezett a belügyminisztériumba és a miniszterelnökségre is. 1936 után (a német kisebbség körében megfigyelt szervezkedés miatt) a főispánok minden hónapban kötelesek voltak beszámolni a belügyminiszternek és a miniszterelnökségnek a megyéjükben élő nemzetiségek aktivitásáról. Ettől kezdve ez egy fentről elvárt kötelesség lett a közigazgatás minden szintjén, s ez tovább erősítette a nemzetiségek feletti kontrollt.

Az állam által támogatott „társadalmi szervezetek” és patrióta egyesületek tevékenységükben nem elsősorban a nemzetiségekre koncentráltak, de nem vették őket sem szem elől.⁵² Némelyikük helyi csoportokat is létrehozott a nemzetiségek által lakott településeken, s voltak olyanok is, amelyek jelentésekben számoltak be – többek között

⁴⁹ Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez*. I. m. 20–21.

⁵⁰ Ez nem volt kisebbség-specifikus megszorítás, de tény, hogy a kisebbségi közösségeket is negatívan érintette. Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989*. Budapest, 2011. 66–67.

⁵¹ Az is előfordult, hogy külföldi küldeményeket keresve házkutatásokat tartottak nemzeti aktivistáknál. Tóth István: *A magyarországi szlovákok politikai és politikai jellegű szerveződései 1900–1948*. In *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történelmi Társulat Évkönyve*. Szerk. Ihász István – Pintér János. Budapest 2004. 35. A legértékesebb eljárás az volt, amikor nemzetgyalázás vádjával vontak valakit eljárás alá. A legismertebb eset Franz Basch-sal történt, aki egy gyűlésen elítélte a névmagyarosításokat. Ő letöltendő börtönbüntetést kapott. Tilkovszky Loránt: *Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt*. In *Századok* 130. (1996) 1393–1450.

⁵² Területvédő Liga, Magyar Revíziós Liga, Magyar Országos Véderő Egyesület, Szent Gellért Társaság stb.

– a nemzetiségek aktivitásáról. Elsődleges céljuk mindenekelőtt a hazaszeretet erősítése, a magyar államhoz és nemzethez való korlátlan lojalitás szükségességének hirdetése volt. Központi toposzuk a magyarság szenvedéstörténete, s a területi revízió mint megváltás volt. Amennyiben rendezvényeiken a nemzeti kérdés egyáltalán előkerült, akkor az a magyar nemzethez való hűség kontextusában történt. A nemzetiségek jogaival, igényeivel nem foglalkoztak.

A három nagy bevett egyház is a nemzetiségpolitika formálói közé tartozott. A nemzeti kérdéshez való hozzáállásuk lényegében nem különbözött a magyar kormányzatok felfogásától, és a vele való együttműködésük többnyire gördülékeny volt. Ennek ellenére néha az övéknél engedékenyebb állami politikai irányvonalat az oktatás kérdésében szabotálták, mivel tartottak tőle, hogy egy esetleges nemzetiségek irányába mutatott megengedőbb alapállást a magyar társadalom és a közvélemény befolyásolására intenzíven használt média negatívan ítélné meg. Sőt az is előfordult, hogy a miniszterelnökség szemére vetették, hogy egy olyan helyzetben, amikor az alsó szintű közigazgatás maga is a nemzetiségbarát intézkedések ellen agitál, az egyház ellentétes irányú lépését a társadalom rosszul értelmezhetné.⁵³ A nemzetiségek kéréseihez gyakran bizalmatlanul viszonyuló lelkészek, valamint a tőlük függő tanítók könnyen meg tudták győzni a szülőket a kormány javaslatainak feleslegességéről.⁵⁴ A kérdés komplexitását azonban jól mutatja, hogy nemritkán a szülők agitáció nélkül is a változtatással szemben foglaltak állást.⁵⁵

Az istentiszteletek nyelve több szempontból is érzékeny kérdésnek számított a vizsgált évtizedekben. Kétségkívül nem volt egyszerű dolog megszervezni a vegyes etnikumú lakosság körében a különböző nyelvű istentiszteletek megtartását. Legtöbb helyen nem volt ezzel probléma, mivel kialakult egy szokásjog, amihez tartották is magukat mind a hívek, mind az egyházi főhatóság, a helyi plébánosok és lelkészek. Előfordult azonban, hogy ez az egyensúly megbillent, vagy a helyi plébánosnak, lelkésznek köszönhetően, vagy az etnikai arányszámok

⁵³ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi...* I. m. 1259.

⁵⁴ Uo. 1255.

⁵⁵ Marchut Réka: *Töréspontok*. I. m. 61.

megváltozása miatt, és akkor az ellentétek híre nemcsak az egyházi főhatósághoz jutott el, hanem a miniszterelnökséghez is.⁵⁶ A helyzetet az egyházi vezetők hol orvosolták, hol ragaszkodtak az új helyzethez, de nem engedték meg senkinek, hogy beleszóljon az autonómiájuk fontos elemének tartott kérdésbe. Az ilyen jellegű problémák mellett azonban arra is volt példa, hogy a helyi közigazgatás vezetői nem nézték jó szemmel az idegen nyelvű istentiszteletek létét, mivel ezek szerintük csorbították „a község magyar jellegét”.⁵⁷

A katolikus egyház arra is kísérletet tett, hogy a hozzá kötődő szervezetek és egyesületek révén (Katolikus Népszövetség stb.) csökkentse hívei körében az MNNE és később a Basch körül szerveződő Népinémet Bajtársak befolyását.⁵⁸ Ezek és az általuk kiadott újságok rivalizáltak az MNNE-vel és a *Sonntagsblatt*-al, mivel mindkét oldal számára a katolikus vidéki lakosság volt az elsődleges célcsoport. Három katolikus püspök Bethlen miniszterelnök kérésére még azt is elvállalta, hogy az MNNE tiszteletbeli tagja legyen, a plébánosok közül pedig többen is beléptek az egyesület helyi csoportjába, s nemritkán a vezetőség tagjai is lettek.⁵⁹ Töbüknek ezzel az volt a szándéka, hogy rálássanak a csoport aktivitására, és egy esetleges radikalizálódásnak még időben elejét vegyék.⁶⁰

Azokat az egyházi embereket, akik híveik nemzetiség-specifikus igényeit komolyan vették, s azt a nyilvánosság előtt hajlandók is voltak képviselni, nemritkán nyilvánosan megvádolták, meghurcolták. Legjobb példa erre Szeberényi Lajos Zsigmond békéscsabai evangélikus esperes esete, aki a szlovákok nyelvi jogaiért felemelte a szavát.⁶¹ A sajtó

⁵⁶ Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára. (1920–1933)*. PhD-disszertáció (ELTE), kézirat. Budapest 2014. 166., 171.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom*. I. m. 63.

⁵⁷ Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez*. I. m. 78.

⁵⁸ Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab*. I. m. 106–110.

⁵⁹ Norbert Spannenberger: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“*. Stuttgart, 2006. 144.

⁶⁰ Grósz András: *A Deutschungar*. I. m. 101.

⁶¹ Tilkovszky Loránt: *Szeberényi Lajos Zsigmond és a magyarországi szlovákok*. In *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Szerk. Fischer Ferenc et al. Pécs, 2001. 526–532.

ízekre szedte, és hazaárulónak bélyegezte. Mérsékelt és lojális személyisége idővel már püspökének is terhessé vált, mivel neki személyesen is foglalkoznia kellett a vádakkal, melyeket gyakran az egyházon belül fogalmaztak meg az esperes ellen. Pedig ő is tisztaban volt vele, hogy mindez időpocsékolás, mivel Szeberényi államhűségéhez kétség sem fért – még ha a szlovákokkal való szolidaritását maga a püspök is túlzónak tartotta.

A közvélemény ingerküszöbét elérő tudósok, írók, újságírók, publicisták és az ellenzéki pártok politikusai, akik a témában megnyilvánultak, indirekt módon vettek csak részt a nemzetiségpolitika formálásában, a sajtó felhasználásával. A közhangulatot igen, az aktuális folyamatokat azonban csak ritkán voltak képesek befolyásolni.⁶²

A brubakeri triadikus modell második és harmadik csúcán a nemzetiségek és anyaállamaik helyezkednek el. A magyarországi nemzetiségpolitika alakítására ezek a szereplők a magyar államhoz képest elhanyagolható hatást gyakoroltak. Több oka is volt annak, hogy ennek a két faktornak (Németország és a német kisebbség kivételével) lényegében nem volt befolyása a kérdéskörre. Egyik az volt, hogy Magyarország és a szomszéd államok viszonyában aszimmetrikus helyzet állt elő a kognicionális csoportok méretét illetően, s ez a nemzetiesítő államok logikája szerint már eleve kizárta a reciprocitás lehetőségét. Ráadásul az államok egymással homlokegyenest ellentétes jövőképpel rendelkeztek, ami lehetetlenné tette közöttük a nemzetiségi kérdésre fókuszáló kommunikációt. A szomszéd államok aktivitása és befolyása többnyire kimerült a nemzetközi sajtó és szervezetek befolyásolásában, és abban, hogy az ottani társadalmi szervezetek könyveket, újságokat, nyomtatványokat küldtek a nemzetiségi kérdésben aktívabb magyarországi személyiségeknek, közösségeknek.⁶³ (Az anyaállamokban lévő szerveze-

⁶² Lásd Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén 1930–1931*. I. m. 282.

⁶³ 1929-ben pl. négy amerikai szlovák szervezet petíciókat nyújtott be a Népszövetségnek, melyekben felpanaszolták a magyarországi szlovákok sorsát. Ugyan hivatalosan nem értek el semmilyen eredményt, nagy nemzetközi kampányt folytattak Magyarország ellen. Az akciót titokban a csehszlovák kormány szervezte. Tilkovszky Loránt: *Szeberényi Lajos Zsigmond*. I. m. 528–529.

tekkel, személyekkel való kapcsolattartást a kormányok nemkívánatos fejleménynek tartották, s ha csak lehetett, igyekeztek azt figyelemmel kísérni, akadályozni.) Emellett a magyarországi nemzetiségekhez tartozók száma – a németekén kívül – meglehetősen alacsony volt, ráadásul nem területileg kompakt közösségekben éltek, s ez eleve megkérdőjelezte egy esetleges regionális, vagy országos érdekvédelmi szervezet kiépítésének és működtetésének sikerességét. A legtöbb magyarországi nemzetiség legfeljebb saját közösségeinek közéletére tudott hatást gyakorolni, a nemzetiségpolitikára magára azonban nem – tárgyai voltak csupán annak.⁶⁴ Az egyetlen kivételt a németek jelentették.

Németország befolyása annak volt köszönhető, hogy Magyarország hosszú távú külpolitikai célkitűzéseinek megvalósításához megkerülhetetlen szereplőnek számított Budapesten, valamint annak, hogy a német kisebbség – részben a németországi támogatásnak is köszönhetően – komoly aktivitást fejtett ki az országban. Ez a befolyás azonban csak a többi államhoz képest tűnik jelentősnek, valójában csak 1938-ban, illetve 1940-ben vált jelentékkennyé.⁶⁵ Addig ugyan a német külügyminisztérium és 1933 után a kérdésben épp döntési jogkörrel rendelkező aktuális hivatal folyamatosan napirenden tartotta a német kisebbség kérdését, de nem volt igazán abban a helyzetben, hogy az államközi kapcsolatok veszélyeztetése nélkül energikusan fellépjen a kisebbség érdekében.⁶⁶ A magyar kormányok a nemzetiségpolitikát szigorúan és konzekvensen

⁶⁴ Ilyen adottságok mellett természetesen szó sem lehetett arról, hogy a nemzetiségek összefogva próbálják meg rábírní a kormányokat arra, hogy változtassanak a nemzetiségpolitikájukon.

⁶⁵ A második bécsi döntés után a Volksbund sokkal nagyobb mozgástérrel rendelkezett, mint az MNNE valaha is. Deutsch-ungarisches Protokoll. (Dokumente über den Zweiten Wiener Schiedsspruch) Wien, 31. August 1940. In: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP)*. Serie D. Band X. Göttingen, 1963. 482–484.

⁶⁶ Bleyert Németországból 1933-ban kifejezetten arra kérték, hogy ne veszélyeztesse a német–magyar kapcsolatokat. A német külügyminisztérium a budapesti német követ-ségnek. Berlin, 1933. augusztus 11. In *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, 1968. 55.

belügynek tartották.⁶⁷ Ilyen körülmények között a német kormányok többnyire nem közvetlenül, hanem társadalmi szervezeteken, valamint a német sajtón keresztül igyekeztek nyomást gyakorolni a magyar döntéshozókra.⁶⁸ Titokban persze Berlin az MNNE-t, illetve későbbiekben a Népinémet Bajtársakat, valamint lapjaikat is finanszírozta.⁶⁹ 1938-ig azonban egy kis korrekciót sikerült csupán elérnie az iskolapolitikában, illetve néhány apró részeredményt a konkrét napi politikában.

A német kisebbség, pontosabban az MNNE a többi kisebbséghez képest magasabb szervezetségi szintje miatt is tudott a nemzetiségpolitika alakításában szereplőként fellépni. Habár a Bleyer (majd később Basch) körül csoportosuló aktív személyiségek szívesen látták volna, ha Németország védhatalomként lépett volna fel érdekükben, ez valójában nem teljesült 1940-ig, a német államérdék elsődlegessége miatt. A titkos német anyagi támogatás Bleyernek és körének mégis biztosított bizonyos mozgásszabadságot. A radikálisabb fellépést azonban politikai okokból mindvégig kerülték: nem alapítottak pártot, s panaszt sem nyújtottak be a Népszövetséghez.

Az MNNE és később a Népinémet Bajtársak mérsékelt követeléseket fogalmaztak meg, amelyek a nyelvhasználatra, az oktatásügyre és a szabad szervezkedésre koncentráltak. Azért, hogy ezeket a célokat elérjék, több eszközt is bevetettek. Bleyernek lehetősége volt arra, hogy időről időre a kulisszák mögött tárgyalhasson nemcsak a magyar, hanem a német illetékesekkel is. A kormánypárt képviselőjeként pedig előfordult, hogy a kisebbség érdekében felszólalt a képviselőházban is – a kormány

⁶⁷ Lásd ehhez Der ungarische Ministerpräsident Gömbös an Reichskanzler Hitler. Budapest, 14. Februar 1934. In: *ADAP*. Serie C. Band II.2. Göttingen, 1973. 466–470.

⁶⁸ Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum, Verein für das Deutschtum im Ausland stb. A szervezetek az állami támogatás ellenére rendelkeztek mozgásszabadsággal, főleg 1933 előtt. Lásd Bastian Schot: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn, 1988.

⁶⁹ A magyar kormányok az egyesületnek évente 10 000 pengőt folyósítottak. Ewald Ammende: *Die Nationalitäten*. I. m. 336. Ez az összeg akkoriban kb. 7500 márkának felelt meg. A német külügyminisztérium az egyesületet titokban 35 000 márkával, a VDA pedig 86 000 márkával támogatta. Norbert Spannenberger: *Der Volksbund*. I. m. 106.

politikáját finoman, vagy keményebben kritizálva.⁷⁰ Bleyer köre, majd később a Népinémet Bajtársak is jó németországi sajtókapcsolatokkal rendelkeztek, és jó néhány újság szívesen beszámolt az aktuális magyarországi helyzetéről. Korlátozott mértékben arra is volt lehetőségük, hogy a szomszéd államokban működő német kisebbségi sajtót mobilizálják. A magyarországi kisebbségi lapnak, a *Sonntagsblatt*nak pedig a társadalmi bázis szervezésében volt kulcsszerepe.

Míg a többi nemzetiségnek egyáltalán nem volt befolyása a magyar nemzetiségpolitika formálására – csupán helyi, közösségi szinten, többnyire az informális kapcsolatok révén –, a magyarországi németek hatása is legfeljebb ha mérsékeltnek nevezhető. Az állammal és az egyházakkal felvállalt konfliktusok ellenére is csak néhány korlátozott hatékonyságú eredményt sikerült elérniük az iskolarendszer kapcsán (új tankönyvek: 1930, iskolatípusok reformja: 1935), a kormányok nemzetiségi kérdéshez való hozzáállásának megváltozását azonban még Németországgal a hátuk mögött sem sikerült elérniük.⁷¹

Összegzés

A magyar kormányoknak pozitív önképük volt a nemzetiségek magyarországi helyzetét illetően: a magántulajdon biztosítása és a személyi jogok garanciája számukra sokkal bőkezűbb, nagyvonalúbb szabályozásnak tűnt, mint azok a keretek, amelyeket a szomszéd államok biztosítottak az ott élő magyar kisebbségeknek.⁷² Az első világháború előtti, a

⁷⁰ A beszédek, hozzászólások nemritkán botrányt okoztak a képviselőházban, mert Bleyert több képviselő is pángermán agitátornak tartotta. Utolsó parlamenti beszédéről és annak következményéről lásd Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. II. *Történelmi Szemle* 28. (1985) 610–616.

⁷¹ Peter Jekel: *Lehrbücher für die deutschen Minderheitsschulen mit A-, B- und C-Typus*. In *Sonntagsblatt*, 1930. november 23. 5.

⁷² Jakob Bleyer is egyetértett azzal, hogy az élet- és vagyonbiztonság terén, a törvények és hatóságok előtti egyenlőséget illetően, a magyar állami életben való részvétel tekintetében nem számított a nemzetiségi hovatartozás. Az országgyűlés képviselőházának 150. ülése 1928. március 27-én, kedden. In *Képviselőházi Napló*. 1927. X. köt. Budapest 1928. 325.

nemzetiségek által felpanaszolt asszimilációs törekvések tényét és hatását bagatellizálták, de a gyakorlatban a folytatódó tendenciát továbbra is támogatták. Magyarországon – ellentétben a szomszéd államok gyakorlatával – az állam a két világháború között nem tett különbséget az egyes kisebbségek megítélésében s a velük szemben alkalmazott politikában: megpróbálta mindegyiküket ellenőrzés alatt tartani, aktivitásukat pedig bizalmatlansággal követte.⁷³

⁷³ A területi revízió után új szakasz kezdődött a magyar nemzetiségpolitikában. Erről lásd Mikó Imre: *Nemzetiségi jog*. I. m. 295–317.; Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. (1938–1941)*. Budapest, 1967.; Cholnoky Győző: *Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon. (1920–1941)*. Budapest, 1966. 66–91.

TÖRTÉNETI MIGRÁCIÓ – MAGYAROK

Tóth Pál Péter

A magyarok útja a Kárpát-medencébe¹

Kárpát-medencei helyfoglalásukkal, az államalapítással, a kereszténység felvételével, az elszenvedett veszteségekkel dacoló helytállásukkal és helyben maradásukkal elődeink alapjaiban „kijelölték” a helyet, a kereteket, amelyek között – a változó feltételekhez és lehetőségekhez alkalmazkodva – újabb és újabb nemzedékek tagjai élik életüket s teszik dolgukat.

Az egykor történetekkel napjainkig már számos írás foglalkozott, s mivel a problémák láncolata vár még megoldásra, a jövőben is tanulmányok sora fog foglalkozni történelmünk kezdeteivel. Nem gondoljuk, hogy a meglévő fehér foltok közül történelmi másodelemzésnek tekinthető írásunkkal akár csak egyet is megszüntetünk. Kísérletünk ugyanis a már meglévő anyagokra támaszkodva arra irányul, hogy az útnak indulás okait és azokat az eseményeket, amelyek a vándorlás alatt elődeinkkel megtörténtek, migrációtörténeti szempontból értelmezzük. Ennek során választ szeretnénk adni arra a kérdésre, hogy mi készítette a magyarokat, hogy a már birtokba vett, „belakott” területről, az őshazának elképzelt Szkítiából (vagy Szittyaországból) el- vagy továbbvándoroljanak, s hogy az út „végén” a Kárpát-medencében letelepedjenek. Választ keresünk arra a kérdésre is, hogy az egykoron bekövetkezett népességmozgást minek is lehet nevezni.

¹ A tanulmány *A magyarok vándorlása* című írás felhasználásával készült. Lásd: Tóth Pál Péter: *A magyarok vándorlása*. In *Siófokról indultam...* Farkas János. Szerk.: Tóth Pál Péter. Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 199–216. o.

Tisztában vagyunk próbálkozásunk esetlegességével, korlátaival, mégis bízunk abban, hogy vállalkozásunk az egykor történetek jobb, pontosabb megismerését fogja szolgálni

1990-től – a rendszerváltoztatás óta – számos addig tiltott vagy nem létezőnek tekintett társadalmi, gazdasági, politikai folyamat, tudományos kérdés vált mindennapjaink részévé. Ezek közül most csak a nemzetközi vándorláshoz kötődő problémák bonyolult halmazát említjük. Ez a kérdéskör – négy évtizedes tiltás, elhallgatás után – alapvető természetének, jellegének megfelelően nemcsak magától értetődő részévé lett az 1990 utáni életünknek, hanem 2015 áprilisától összes következményeivel együtt mindennapjainkat átszöve a politikai véleményirányítók palettáján a legfontosabbnak tartott bel- és külpolitikai kérdéssé vált. Külön elemzés tárgyát kellene hogy képezze annak feltárása, hogy a migráció az egyik percről a másikra – figyelembe véve az országhatárnál, döntően az arab országokból „megjelent” nagyszámú migránst – milyen célból és milyen érdekeknek alárendelve, hogyan vált, szinte a „semmiből” mindennapjaink meghatározó részévé.

A történelmi idők kezdetéről hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Az egykor történetek alapján azonban nem túlzás azt állítani, hogy az emberek közötti békétlenséget, más népek leigázását, egymás szállásterületének birtokbavételét, javainak megszerzését, az egymással folytatott háborúskodást – még ha voltak is megszakítások – a vándorlással együtt a népességfejlődés fontos, „állandó” összetevőjének tekinthetjük. Mindezek hátterében – az egyének és a különböző népek esetében is – az egymással versengő, mindenáron győzni akaró emberi törekvés, mentalitás, szándék húzódik meg. Különösen hátrányos helyzetben voltak (és még ma is vannak) azok a népek, amelyek szállásterülete – földrajzi elhelyezkedése következtében – a folyamatosan egymással versengő, egymást kiszorítani akaró népek vándorlási útvonalába estek. A területek birtoklásáért vagy megtartásáért folyó küzdelemben számos egykoron kiterjedt birodalommal rendelkező nép őrlődött fel, vagy olvadt bele egy másikba, az általa leigázottba vagy az őt leigázóba. Gondoljunk arra, hogy az egymás területéért folytatott végzettszerű harcok következtében hová lettek az avarok, a gótok, a föníciaiak, a hunok, a görögök, a kelták, a perzsák, a vandálok és sorolhatnánk tovább. És gondoljunk

azokra a barbár hordákra, amelyek rabolva, pusztítva, majd letelepedve hosszú történelmi folyamatok eredményeként Európa ma ismert nemzetéivé lettek. Ezek a nemzetek pedig, akik közé a magyarok is tartoznak, feledve az egykori múltat, bátran védelmezték, védelmezik az évszázadokkal korábban másoktól elrabolt, elhódított, immár sajátjuknak tekintett, tudott területet az újabb térfoglalóktól.

Az, hogy a vándorlás egy nép létrejöttében, fejlődéstörténelmében fontos szerepet játszik, senki számára sem lehet kérdéses.² Ennek ellenére mind ez ideig annak a migrációs folyamatnak a bemutatása, amely közvetlenül – a kezdetektől napjainkig – a magyarság Kárpát-medencei létéhez kötődik, még várat magára. E hiányt pótlendő a következőkben sajátos módon teszünk kísérletet arra, hogy a honfoglalást megelőző és ahhoz szorosan kötődő folyamatokat migrációtörténelmi szempontból megvizsgáljuk. Ennek elvégzését nem csupán önmagában tartjuk fontosnak, hanem azért is, mert a Kárpát-medencei magyarság létének meghatározottsága szempontjából az útnak indulás okainak feltárása, valamint az azt követő vándorláshoz kapcsolódó események bemutatása fontos szereppel bírnak³.

Az egykor bekövetkezett folyamatokkal kapcsolatos ismereteink érdeklődésünknek, iskolai végzettségünknek megfelelően rétegzett, különböző „mélységű”. Ennek ellenére aligha lehet olyan honfitársunk, aki ne hallott volna, vagy ne tudna a *honfoglalásról*, s ezzel elődeink napjaink történéseit is alapjaiban meghatározó hajdani cselekedeteiről. Amikor azt a szót olvassuk vagy halljuk: *honfoglalás*, akkor még, ha töredezetten is – egy bonyolult eseménysorozat és annak következményei: mindenekelőtt elődeink Kárpát-medencébe érkezése, a terület birtokbavétele, lete-

² Lásd a *Népességfejlődés és magyarság* (Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 226 p.) című könyvemet, amelyben a nemzetközi vándorlás magyar népességfejlődésben játszott szerepével foglalkoztam.

³ „Indul a nemzeti konzultáció, a kormány ahhoz kéri a magyar emberek támogatását, hogy »meg tudjuk védeni határainkat és meggátoljuk a betelepítést« – jelentette be Dömötör Csaba, a Miniszterelnöki Kabinetiroda parlamenti államtitkára 2017. március 22-én, vasárnapi budapesti sajtótájékoztatóján, hozzátéve, a kérdőívek a jövő hét második felétől érkeznek a postaládákba.” Lásd a március 26-i híreket, például: <https://444.hu/2017/03/26/indul-az-ujabb-nemzeti-konzultacio>

lepedése és annak évszázadokon át tartó megtartása jut eszünkbe. Annak ellenére azonban, hogy a honfoglalás történetével kapcsolatban ma már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, a tárgyi emlékek, az írásos források szükössége miatt az útnak indulás okai, illetve „apró” történéseiben mindazok az események, amelyek az út alatt elődeinkkel megtörténtek, éppen úgy homályban maradnak, mint az, hogy ide érkezve a letelepedéssel kapcsolatban mi mindennel kellett számolniuk, megküzdeniük. Nem tartjuk szükségesnek, hogy állást foglaljunk abban a vitában, amely szerint a bekövetkezett népességmozgást a „népvándorlaskor” vagy a „népvándorlás kora” vagy az „invázió” fogalmak írják-e le a legpontosabban. Az azonban okkal feltételezhető, hogy ezeket a mozgásokat, amelyeket belső vagy külső tényezők váltanak ki, egyetlen összetevőre nem lehet visszavezetni. Egy, már „belakott” szállásterületről történt el- vagy továbbvándorlást számos ok magyarázhatja, amelyek közül mindenekelőtt egy másik nép terjeszkedését, az életfeltételek, az éghajlati viszonyok megváltozását, az adott területen élők túlnépesedését, vagy természeti katasztrófák okozta menekülést említhetjük meg. Nem elhanyagolható kérdés tehát, hogy a felsorolt és a fentiekben nem említett okok közül mi lehetett az, ami a magyarokat az őshazából útnak indulásra készítette. Az eddigi kutatási eredmények alapján talán akkor állunk a legközelebb az igazsághoz, ha ezt nem valamiféle kényszer (invázió, szállásterületük elfoglalása, népségcsere vagy természeti katasztrófa) okozta mozgásnak, hanem egy olyan indíttatású vándorlásnak tekintjük, melynek keretében addigi lakóhelyüket döntően saját elhatározásukból elhagyva éltek azzal a lehetőséggel, hogy szokásaikat nem feladva egy gyéren lakott, jó természeti feltételekkel rendelkező, jól védhető területen folytassák, folytathassák életüket. Vagyis a honfoglalást döntően és meghatározó módon nem egy másik nép támadása kényszerítette ki elődeinkből. Mindezek következtében a magyarok útját az Etelköztől a Kárpát-medencéig alapvetően a történelmi migrációs folyamatok közé sorolhatjuk. Annak ellenére, hogy azok az anyagok, amelyekre támaszkodva a bekövetkezettek bemutatására vállalkozunk, a magyarok vandál pusztításáról nem szólnak, ez azonban egyáltalán nem zárja ki azt, hogy – céljaik elérése, önmaguk megvédése érdekében – az út alatt ne keveredtek volna harcokba, vagy ne lettek volna erőszakos cselekedetek kiváltói, esetleg elszenvedői.

Mint az közismert a hazai történelmi irodalomban, az útnak indulást, s azt, hogy elődeink miként is letek új hazára, és hogyan játszódott le a honfoglalás, két, egymással koncepcionálisan nem egyező elmélet magyarázza. Az egyik, az általánosabban elfogadott elmélet szerint Árpád fejedelem vezetésével a honfoglaló törzsek 895-ben átkeltek a Vereckei-hágón, és elfoglalták Erdélyt, valamint a Duna–Garam vonaláig az alföldi területeket. A honfoglalás ezzel természetesen még nem fejeződött be, mert a Kárpát-medence birtokbavétele az ezt követő évtizedben is tartott, nem is beszélve arról, hogy a déli területek meghódítása majd csak közel kétszáz évvel később következett be.⁴ A honfoglalást magyarázó másik teória a „kettős honfoglalás” hipotézisének megfogalmazása László Gyula nevéhez fűződik.⁵ László Gyula feltételezése szerint a magyarok nem egyszerre, hanem két lépcsőben szállták meg a Duna-medencét, melynek első szakasza 568–670 körül az ún. griffes-indás kultúra vagy a „kései avarok” leletanyagának megjelenésének idejére esett. László Gyula professzor – a nem igazán gazdag leletanyagra támaszkodva – arra a következtetésre jutott, hogy a késő avar korban megjelent, feltételezhetően az onogur törzsszövetséghez tartozó népesség magyarul beszélt. Azaz a magyarok első beköltözése a Kárpát-medencébe nem 895-ben, hanem ezt megelőzően több mint kétszáz évvel korábban kezdődött. Azaz az 568–670 körül a Duna-medencében megjelent onogur törzsszövetséghez tartozók „honfoglalását” a 895-ben Árpád vezetésével érkező magyarok második hulláma tette teljessé. A két megközelítés, annak ellenére, hogy közöttük közös „felületek” is találhatóak, lényegében ellentmond egymásnak. Célkitűzésünk szempontjából azonban ez másodlagos, mivel nincs szükség arra, hogy a honfoglalást magyarázó két koncepcióval, hipotézissel kapcsolatban állást foglaljunk, és az egyiket a másikkal szemben előnyben részesítsük.

Őseink útját Szkítiától a Kárpát-medencéig migrációtörténeti szempontból – a fentiek figyelembevételével – Anonymus 1200 körül készült

⁴ Lásd Tóth Pál Péter: *Demográfia*. 154–188. In *Dél-Pannónia*. Szerk.: Hajdú Zoltán, Nagy Imre. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2013. 550 p.

⁵ László Gyula (Kőhalom, 1910–Nagyvárad, 1998) Széchenyi-díjas régész-történész, képzőművész, egyetemi tanár. Lásd: László Gyula *A „kettős honfoglalás” (568-670-860)* című művét, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 214 old.

*Gesta Hungarorum*ának, Kézai Simon mester 1283 körül keletkezett *Magyar Krónikájának*⁶, a feltehetően Kálti Márk által az 1360-as évek körül készített *Képes krónikának*⁷ textusaira alapozva követjük nyomon. Jelen esetben tehát nem új kutatásról, hanem csak a felsorolt dokumentumok szövegeinek másodelemzéséről – az azokban megfogalmazottak valóságtartalmától, illetve a hozzájuk kapcsolódó vitáktól függetlenül – az egykori vándorlás rekonstruálásáról van szó. Annak ellenére, hogy a felhasznált szövegek a honfoglalás után körülbelül három-öt évszázaddal később keletkeztek, mégis úgy véljük, hogy a bemutatni kívánt folyamatokhoz való történelmi „közelségük” következtében alkalmasak arra, hogy szövegeikre támaszkodva a bekövetkezett migrációs folyamatokat rekonstruálhassuk. Természetesen tisztában vagyunk azokkal a korlátokkal, amelyek próbálkozásunkat behatárolják. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy vállalkozásunk adalékul szolgálhat az egykoron történtek jobb, pontosabb megismeréséhez.

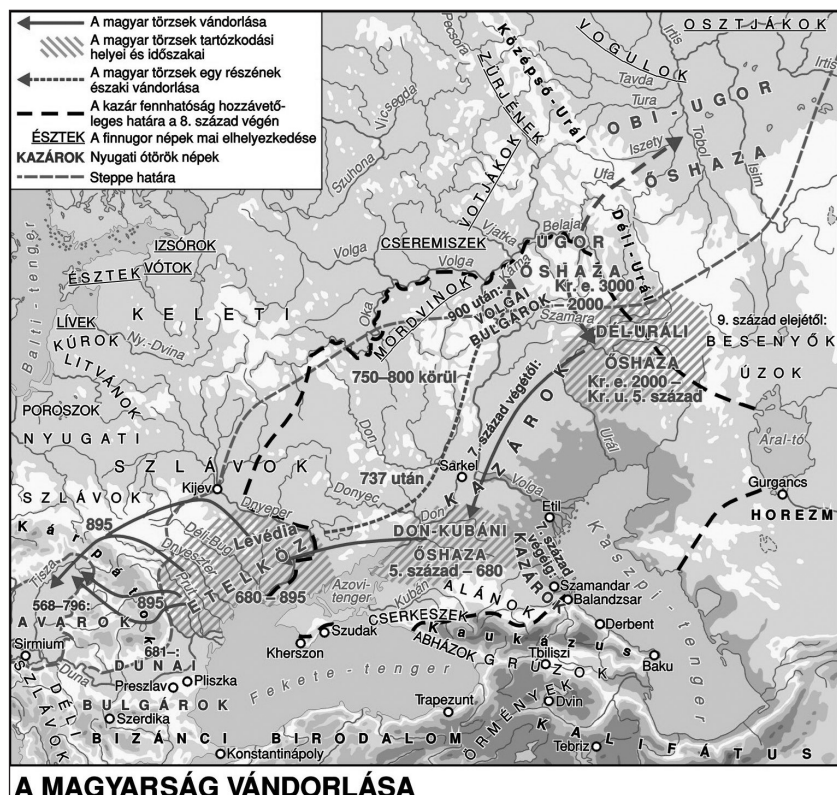
Eddigi ismereteink szerint a magyarok vándorlásának kezdete nagy valószínűséggel a Kr. e. 6. századhoz köthető. Erre az időre tehető ugyanis a népességfejlődésnek az a „pillanata”, amikor az ugor népcsoportból századokkal korábban kiváltak egy része az Urálon is túljutva, magát – a többiektől megkülönböztetve – már magyarnak nevezte. Annak az útnak a vándorlástörténetével, amelyet elődeink a Kr. e. 6. századig, Tuva területéről Baskíriáig és onnan tovább kb. Kr. u. 750–800-ig Levédiáig megtettek, nem kívánunk foglalkozni. Mielőtt azonban a magyaroknak a honfoglalással lezáródó útra indulásáról s a Kárpát-medencébe vezető útjukról szólnánk, fontosnak tartjuk, hogy ha nagy vonalakban is, de az alábbi térkép segítségével megismerked-

⁶ Anonymus *Gesta Hungarorum* című művéből több fordítás készült, közülük talán a legismertebb Pajzs Dezsőé. Ennek ellenére mi Veszprémy László fordítását vettük alapul, amely 2004-ben az Osiris Kiadó jóvoltából jelent meg. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simonét pedig Bollók János fordította.

⁷ Lásd Anonymus: *A magyarok cselekedetei*; Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, Osiris, Budapest, 2004. Továbbiakban: Anonymus... illetve Kézai Simon...

⁸ *Képes Krónika A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, dalaiukról és bátorságukról*. Szerzője feltehetően Kálti Márk. Sorozatszerkesztő: Tarján Tamás, fordította: Geréb László. Magyar Hírlap és Maecenas Kiadó, 1993. illetve <http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm>

jünk azzal az útvonallal, melyet a magyarság vándorlása során megtett.⁸ Időszakról időszakra, nem csak Kr. e. 3000-tól követhetjük nyomon a magyarok szálláshelyeit s azok sorrendjét, hanem az egyes helyeken való tartózkodás hozzávetőleges időpontját és időtartamát is leolvashatjuk. A megtett út időben és távolságban is igen jelentős, hiszen az őshazától a Kárpát-medencéig (légvonalban számítva) valamivel több mint 3500 kilométert kellett megtenni, s ennek az útnak az utolsó, Etelköztől számított szakasza is meghaladta az 1200 kilométert. Az az idő pedig, ami alatt sok-sok kitérővel mindezt egy új haza reményében megtették, több mint 3500 évet ölel át.

A Kárpát-medencéig bejárt utat térben és időben három nagy szakaszra oszthatjuk. Ezek közül a harmadik – a Kárpát-medencéhez „kötött” – a nyolcszázas évek elején kezdődött, és még napjainkban is tart. Vándorlástörténeti szempontból amíg az első két elindulásban, amikor a szinte ezerévenkénti szállásterület-váltásban feltételezhetően az életmódból fakadó elmozdulás kényszere volt a meghatározó, addig a harmadikban – amennyiben elfogadjuk Anonymus álláspontját – a motivációk között mindenekelőtt a jobb élet reményében történő útnak indulás volt a meghatározó.

Mit is mondhatunk a bizonyos értelemben „utolsónak” is mondható útnak indulásról, ha azt a Ravenstein klasszikussá vált pull-push elméletében megfogalmazott okokkal szembesítjük?

Ravenstein szerint abban az esetben, ha az egyént saját szálláshelyén, környezetében (vagy országában) negatív hatások érik, s ezzel párhuzamosan van egy másik, biztonságosabbnak tűnő, vagy annak tartott, látszó hely, akkor egyéb feltételek megléte esetén az érintett személy vagy csoport nagy valószínűséggel a vándorlást fogja választani. Az elmozdulás megvalósulásához azonban mindenekelőtt arra van szükség, hogy legyen egy olyan hely, ahová menni lehet, és hogy annak a helynek a feltételei, lehetőségei, amelynek elérését célul tűzték ki, ahol átmenetileg vagy véglegesen élni szeretnének, vonzó hatást gyakoroljanak az útnak indulókra.

A taszító-vonzó hatás nemcsak az egyének, hanem kisebb-nagyobb közösségek, csoportok szándékát, mozgását is meghatározzák. Alapvetően nem lehetett ez másképp a magyarok esetében sem. Azt megelőzően azonban, hogy ezt részletesebben bemutatnánk, mindegyikre kell választ adni, hogy a vándorlást, az útnak indulásukat kiváltó okok között milyen szerepet játszott a tudatosság, a kényszer vagy a spontaneitás. „Kirajzásuk”, ahonnan elindultak, Szkítia (Szittyaföld) területe volt. Esetükben – függetlenül attól, hogy nem mindannyian indultak egyszerre nyugat felé, és feltételezhetően voltak olyanok is, akik helyben maradtak – *tömeges útnak indulásról, mai fogalmainkat használva tömeges migrációról beszélhetünk.* Anonymus szerint az útnak indulás nem a véletlen műve, hanem különösebb ironia nélkül azt lehet mondani, hogy a sors „rendeltetése” volt, hiszen Álmos

⁸ Forrás: http://www.e-kompetencia.si/egradiva/mad_zgo/01/a_magyarok_shazja.html

– a honfoglaló Árpád fejedelem apjának – áldott állapotban levő anyja azt álmodta, hogy „méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni”.⁹ Az álomnak az része pedig, hogy „nem saját földjükön fognak sokasodni”, néhány évtizeddel később, amikor Álmost vezérré választották, valósággá vált, mivel Szkítiát, annak ellenére, hogy éghajlata kellemes, földje pedig természeti adottságokban gazdag volt, a túlnépesedés következtében el kellett hagyniuk. Ekkor következett be, hogy a „hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy” tanácsot tartott, és elhatározták, hogy: elhagyják szülőföldjüket, és „maguknak új lakóterületet foglalnak”.¹⁰

Nem kevésbé regényes Kálti Márk eredettörténete sem, aki a szentírásra és a „szent doktorokra” hivatkozva állítja, hogy „a magyarok Jáfet fiától, Magortól származnak, aki – Szent Sigilbert antiochiai püspöknek a keleti nemzetekről szóló krónikája szerint – ötvennyolc esztendővel a vízőzön után ment bé Evilat földjére, és feleségétől, Enétől, nemzette Magort és Hunort; róluk a magyarok és hunok nevezete”.¹¹

A „hétmagyar” tehát – Álmos meghatározó szerepét elismerve – a terület szűkössé vált eltartóképessége miatt, a jobb megélhetés reményében döntött úgy, hogy Szkítiát, az addigi szülőföldet elhagyják, és népüknek jobban megfelelő helyre vándorolnak. Anonymus, a Gesta „Álmos vezér megválasztása” címet viselő résznél, ha nem is szó szerint, de tartalmilag megismételte a néhány bekezdéssel előbb már megfogalmazottakat, mely szerint: „Földjük oly annyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket... Ezért a hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek, s ehhez a fegyveres harctól sem riadtak vissza.”¹²

⁹ Anonymus... illetve Kézai Simon... 12. o.

¹⁰ Anonymus... illetve Kézai Simon... 11. o.

¹¹ A 15., a 16., a 17. és a 19. idézetek forrása: Képes Krónika. A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról. Fordította: Geréb László. <http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm#4> (Továbbiakban: Kálti Márk...)

¹² Anonymus... illetve Kézai Simon... 13. o.

Kézai és Kálti a fentiekhez nagyon hasonlóan írja le a magyarok kirajzását. Kézai szerint, miután a hunok (magyarok) „úgy elszaporodtak, mint a tenger főnyelve, s az Úr 700. évében egybegyűltek, s maguk közül kapitányokat, azaz vezéreket vagy fejedelmeket választottak maguknak, hogy egy akarattal elfoglalják a nyugati országokat.”¹³ Ez a leírás annyiban különbözik Anonymusétól, hogy ez esetben a magyarok szándéka egyértelműen népek meghódítása, országok elfoglalása volt. Érdeemes megjegyezni, hogy Kézai szerint Szkítiába sem békés szándékkal érkeztek. Azt követően ugyanis, amikor előző szálláshelyükön (az ingoványokban) hatalmas néppé nőttek, „és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket”, kikémlelték Szkítiát, s „gyermekükkel és nyájaikkal oda költöztek azzal a szándékkal, hogy az lesz a hazájuk. Akkor pedig, amikor megérkeztek, miután az ott talált lakosokat megsemmisítették vagy elűzték, letelepedtek.”¹⁴ Ezek az előzmények a Szkítiából való továbbvándorlásukat is meghatározták, hiszen útjuk során a magyarok fegyverrel szereztek érvényt akaratuknak.

Kálti Márk több hasonló elemmel, de mégis eltérő módon mutatta be a magyarok útnak indulását. Kálti egyértelműen megkülönbözteti a magyarok első és második bejövetelét Pannóniába. Szerinte Kr. u. 373-ban, miután a „Szittyaországban lakozó hunok megsokasodtak; egybegyűltek és maguk közül kapitányokat rendeltek... majd elhatározták, hogy benyomulnak a nyugati tájakra. Kiválasztottak a száznolc nemzetségből tízszer százezer harcost, vagyis minden nemzetségből tízezet; a többi hűnt Szittyaországban hagyták vissza, hogy oltalmazzák ellenségtől széküket és országukat.”¹⁵ Ezt követően pedig „egy lélekkel, egy akarattal” útnak indultak, s eljutottak a Tiszáig, ahol körülnéztek, s „egy szívvel azt határozta az egész gyülekezet, hogy feleségeikkel, barmaikkal nem vonulnak tovább”.¹⁶

A magyarok huszonnyolc évvel később, miután Pannóniába érkeztek, Kr. u. 401-ben „a rómaiak szokása szerint egyetértő akarattal kirá-

¹³ Anonymus... illetve Kézai Simon... 93. o.

¹⁴ Anonymus... illetve Kézai Simon... 92. o.

¹⁵ Kálti Márk...

¹⁶ Kálti Márk...

lyul emelték maguk fölé Attilát, Bendegúz fiát... ő pedig öccsét, Budát rendelte fejedelemmé és bírónak a Tisza folyótól a Donig; magát a magyarok királyának, a földkerekség rémének, Isten ostorának nevezte”.¹⁷

Vándorlástörténeti szempontból az ezt követő, Attila haláláig s a magyarok második bejöveteleig tartó időszakot figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel azt nem a helyben lakók, vagy az új népelemek vándorlása, hanem a hunok által legyőzöttek menekülése jellemezte. A krónika szerint Attila halálát követően a hatalom birtoklásáért fiai között ádáz harc bontakozott ki, melyben a hunok egymást gyilkolták. Attila Csaba nevű fiát, aki a hatalom egyik várományosa volt, öccse a krimhildi csatában legyőzte, de sikerült elmenekülnie, és némi kitérővel visszatért „ősei székébe”, Szittyaországba. Itt „intelmeivel arra készítette a szitttyákat, hogy térjenek vissza Pannóniába”. Az indulás időpontjáról, az úton történekről Kálti nem tudósít, arról viszont igen, hogy azoknak egy része, akik a testvérháborút túléltek, nem menekült el Pannóniából, hanem letelepedtek Erdőelven.¹⁸ Amikor az itt élő utódok tudomást szereztek, hogy a magyarok visszatérnek, elébük siettek Ruténiába, hogy együtt hódítsák meg Pannónia földjét. A visszatérők útja, akiket a nép nyelvén magyaroknak vagy hunoknak („latinul pedig ungarusok”-nak) hívtak, a besenyők lakta területen, a fehér kunok országán, Szuzdálon és Kijeven keresztül vezetett Pannóniába. Útjuk utolsó szakasza, amikor leereszkedtek a hegyekből és „eljutottak Magyarországra, illetve Erdőelve határára”, Kr. u. 677-ben három hónapig tartott. A krónikás az úton történekről nem írt, csak arról tudósít, hogy Erdőelven megálltak, s hét földvárat építettek, amelyet a németek Siebenburgnak (Héttvár) neveztek. A magyarok tehát mielőtt bejöttek volna Pannóni-

¹⁷ Kálti Márk...

¹⁸ Az Erdő-elő, vagy régiesen **Erdő-elve** elnevezés nem elszigetelt. A mai Románia déli részén, a Kárpátok és a Duna között lévő, Bukarestet is magába foglaló terület, Muntenia magyar neve például Havaselve (Havasalföld). Őseink tehát az „elő”, „elve” ragokat következetesen használták valamilyen tájegység előtt. Lásd: <https://www.google.hu/search?q=Erd%C5%91elve&oq=erd%C5%91elve&aqs=chrome.0.69i59j69i61.3720j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

^kálti szerint azok, akik Csabával nem menekültek el, hogy a korábban legyőzött népek ne gyűlöljék őket, nem magyarnak, hanem székelynek nevezték magukat.

ába, Erdőelven megpihentek. Itt hallották, hogy a tőlük nyugatra eső területnél „jobb föld nincsen a világon: közösen tanácsot tartottak, és elküldték hírmondóul Kund fia Kusidot, hogy menjen, szemlélje meg az egész földet, és ismerkedjék meg a föld lakosaival.” Az ezt követően történtek alapvetően megegyeznek az Anonymus által leírtakkal, csak ebben az esetben a jogosnak tartott tulajdon birtokbavételében nemcsak a ravaszság, a fortélyosság, hanem mindenekelőtt a katonai erő, a terület meghódítása játszott szerepet. Kálti szerint Árpád követe miután „a Duna vizéből megtöltötte kulacsát, perjefüből tömlőjét is megrakta, és a fekete földből is rögöket vivén, megtért övéihez”, akik meggyőződtek arról, hogy „jó a föld, édes a víz, olyan a rét meg a fű is, amiképpen a hír-hozó elmondotta.” Ennek egyértelmű következménye lett, hogy Árpád „megtöltötte a Duna vizéből szarukürtjét, és mind a magyarok előtt ama kürtre a mindenható Isten kegyelmét kérte: adja nekik az Úr ezt a földet mindörökre”. A szót tett követte, s Árpád „hét vezérrel bejött Pannóniába, de nem vendég módra, hanem hogy örökjogon birtokukba vegyék a földet”. Szvapotluk, igaz, megkísérelte az ellenállást, de a kibontakozó csatában az „Úr segedelme a magyarokkal volt, akik elől a sokszor említett fejedelem (Szvapotluk – TPP) futásnak eredt. A magyarok a Dunáig üldözték, féltében a fejedelem ott a Dunába ugrott, és a sodró vízben elmerült”. Így került Kálti szerint Pannónia ismét a magyarok birtokába, szó sem esik a magyarok békés bejöveteléről, hanem egyértelmű, hogy a magyarok katonai erővel vették birtokba a Kárpát-medencét. Ezt a történet vége még egyértelműbbé teszi, hiszen Kálti szerint Árpád miután „legyőzte és megölte Szvatoplukot, tábort ütött Fehérvár közelében a Nyék hegyen; ezt a helyet választotta magának először Árpád Pannóniában, ezért alapította ennek közelében Fehérvár városát Szent István király, aki őtöle eredt”.¹⁹

De a fenti kitérő után térjünk vissza Anonymushoz. Szerinte Szkítiában nemcsak a magyarok, hanem „az ott született népek” sokasága élt együtt, s mivel az egymás mellett vagy az együtt élők termékenysége a népesség létszámát jelentős mértékben megnövelte, kérdésessé vált a megélhetésük. A megélhetés kényszere miatt túrhetlenné vált helyzet

¹⁹ Kálti Márk...

játszott tehát meghatározó szerepet abban, hogy a magyarok önmaguk és utódaik számára megfelelő szállásterületet kívántak biztosítani. Azt, hogy elhatározásuk nem volt a véletlen műve, a döntés tudatosága teszi egyértelművé. Egyrészt nemcsak megegyeztek abban, hogy úti céljuk Pannónia, hanem abban is, hogy ha a megfelelő helyet megtalálják, akkor, ha arra szükség van, a fegyveres erőszaktól sem fognak visszariadni.²⁰ Megvolt tehát az oka, a célja annak, amiért a magyarok útra kerekedtek, és ha még homályosan is, de azt is tudták, hogy hová akarnak, szeretnének menni. Abban az esetben azonban, ha Veszprémy László fentiekben idézett, az Osiris Kiadónál megjelent fordítását Pais Dezsővel összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy két fordítás szerint a fegyveres harc lehetősége nem ugyanarra a területre vonatkozott.

Mindkét fordítás szerint az az ok, amiért az útnak indulás mellett döntöttek („a helyszűkét tovább nem tűrhetvén”) azonos, s az is egyértelmű, hogy céljaik elérése érdekében a fegyveres harctól sem riadtak vissza. Amíg azonban Pais szerint a magyarok addigi szülőföldjüket, tehát Szkítiát akarták „késelem nélkül”, s ha arra szükség van, akkor „fegyverrel, haddal” elhagyni²¹, addig a Veszprémy-fordításban a fegyveres harc lehetősége az új haza területének birtokbavételére vonatkozott. Az egyik tehát az elinduláshoz, a másik pedig a megérkezéshez kapcsolja az esetleges fegyveres összetűzés, harc vállalását. Az új szállásterület erőszakkal történő birtokbavételével kapcsolatban azonban joggal vetődik fel a kérdés, hogy ez esetben nem célszerűbb-e hódításról, mint migrációs mozgásról beszélni? Nem kétséges, hogy a migrációs mozgások, bármilyen – direkt vagy indirekt – formában valósulnak is meg, mindig területfoglalással járnak együtt. Ez pedig az erőszak valamilyen formájának alkalmazása nélkül nehezen képzelhető el. Éppen ezért, ha a helyfoglalás, a terület birtokbavétele, a letelepedés harc útján történik, akkor az útnak indulás szándékától függetlenül migrációs mozgásról már nem beszélhetünk. Anonymus interpretációjában, amikor a „hétvezér” közakarattal Szkítia elhagyása mellett döntött, tudták, hogy hová szeretnének menni.

²⁰ Anonymus... illetve Kézai Simon... 13. o.

²¹ Pais Dezső fordítását lásd *Gesta Hungarorum* <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

Úti céljuk Pannónia földje volt, „amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akinek ivadékaitól Álmos fejedelem, Árpád apja származott”.²² Ennek az anonymusi megállapításnak jogi jelentőségét Veszprémy László abban látta, hogy ez a történeti érv volt hivatott annak igazolására, hogy a Kárpát-medence már századok óta a magyarok jogos tulajdona. Ennek értelmében ugyanis Álmos fia, Árpád nem meghódította, elfoglalta, „elvette” mások tulajdonát, hanem miután Árpád Attila egyenes ágú leszármazottja, a honfoglalással semmi más nem történt, mint hogy a magyarok a mások által átmenetileg birtokolt, elorzott jogos örökségüket vették ismét birtokba.²³

Természetesen nem tudjuk, hogy az elmozdulásban mennyiben játszott szerepet az úti cél feltételezett ismerete, mint ahogy azt sem, hogy mit tudtak arról, hogy azon a területen, amelyet valamiféle történelmi jog alapján a „magukénak” vallottak, „rokonokat”, ismerősöket vagy éppen harcos idegeneket fognak-e találni. Az, hogy rokonaikhoz mennek, mai fogalmaink szerint azt jelenti, hogy rendelkezésükre állt az a kapcsolatháló, amely valamiféle biztonságot jelentett számukra az elinduláskor még csak hírből ismert új „hazáról”. Mint ismeretes, a kapcsolatháló a migrációs folyamatok egyik lényeges eleme, hiszen az előzetes ismeretek nemcsak fontos szerepet játszanak a migrációs döntés meghozatalában, hanem az ismeretlen helyre és közegbe érkezéssel szemben már előzetesen valamiféle biztonságot, otthonosságot jelent az útnak induló számára. Nem lehet lebecsülni ugyanis annak a tudatnak, ismeretnek a szerepét, hogy a migráns tudja (vagy feltételezi), hogy „várják”, hogy lesz kihez, hová fordulnia, hogy nemcsak idegenek, hanem az „övéi” között lehet, s hogy a számára ismeretlen helyen segítségben reménykedhet.

A fenti összefüggéssel kapcsolatban – mielőtt Anonymus után nyomom követnénk a magyarok vándorlását Oroszországon keresztül a Kárpátok felé – meg kell még említenünk, hogy népeségfejlődés szempontjából nem elhanyagolható szerepe van annak, hogy a magya-

²² Anonymus... illetve Kézai Simon... 13. o.

²³ Anonymus... illetve Kézai Simon... lásd Veszprémy László 53. lábjegyzetehz fűzött megjegyzését az 54–55. oldalon.

rok nem „egyedül”, hanem az ugyanarról a vidékről származó, szövetséges népek „megszámlálhatatlan” sokaságával indultak nyugat felé. Ez ugyanis egyrészt arra utal, hogy a más népekkel való együttélés s az együttélésből szükségszerűen fakadó keveredés a magyarok számára már a honfoglalást századokkal megelőzően „megszokott”, természetes volt. Másrészt pedig arra, hogy a magyarok „súlya”, szerepe az együtt, a közösen indulók, vándorlók között meghatározó volt, meghatározó lehetett. (Némi iróniával azt is mondhatnánk, hogy ha nem így lett volna, akkor a Kárpát-medencében nem a magyarok, hanem a szövetséges népek valamelyike alapított volna maga és szövetségesei számára új hazát, melynek a magyarság csak az egyik, alárendelt nép-része, összetevője lehetett volna.) A fentiekkel és a jövő lehetőségeivel kapcsolatban, annak ellenére, hogy pontos választ nem tudunk adni, nem elhanyagolható kérdés, hogy a magyarok mellett kik és hányan voltak, lehetnek nem magyarok a Kárpát-medencébe érkezők között, és ezzel együtt az is, hogy kiket és milyen létszámú népességet találtak itt.

A népesség létszámát, mint az közismert, a saját termékenység mellett „külső” hatás – az újabb és újabb népek tagjainak „felszívása”, „beolvasztása”, termékenysége – is táplálja. Az e csoportokhoz tartozók között voltak olyanok, akik a magyarokkal együtt érkeztek, voltak olyanok, akik már a magyarok megérkezése előtt is a Kárpát-medencében éltek, illetve voltak a későbbi századokban befogadott idegenek, akik az együttélés során – a másik két „elemhez” tartozók egy részével együtt – magyarrá váltak. Az itt élő népek összetétele szempontjából pedig fontos szerepet játszott az, hogy a Dunántúl nyugati fele a 9. században a keleti frank birodalom része volt. A bolgár hódítás nyugat felé – magában foglalva Erdélyt, ahol a bulakok (blakok) karluk-török népe élt – talán a Dunáig is elért. Északon pedig a morvák uralkodtak. Mindezekhez sorolhatók még a szlávok, akik László Gyula szerint szintén ebben az időszakban telepedtek be. No és ott éltek az onogur népcsoportokhoz tartozók is, akik a honfoglaló magyarokkal összeolvadva a mai magyar nép alaprétegét jelentették²⁴. László Gyula szerint, mint már arról a korábbiakban szó volt, az onogur-magyarok nem voltak mások, mint az első

²⁴ László Gyula, 2005, 13. o.

magyar honfoglalás népei, akik 670 táján érkeztek a Kárpát-medencébe, és akik legalább három, a volgai tájakról, Belső-Ázsiából és a Kaukázus környékéről származó nép tagjaiból ötvöződtek. Természetesen az említett népek mellett mások is éltek, élhettek a Kárpát-medencében, csak velük kapcsolatban már sem közvetlen, sem közvetett bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Ennyi kitérő után térjünk vissza az útnak induló népességhez. A magyarok azzal a határozott szándékkal hagyták el tömegesen addigi szálláshelyüket és indultak útra, hogy a megnövekedett létszámú népesség számára megfelelő helyre, új hazára leljenek. Nem véletlenszerűen, hanem jól megfontolt szándékkal, tudatosan indultak tehát útra. Céljuk Pannónia elérése volt, ahol véglegesen szerettek volna letelepedni. Anonymus szerint az új haza reményében 884-ben kirajzó magyarok nem egyedül, hanem más, velük „szövetséges népeknek megszámlálhatatlanul nagy” sokaságával indultak útra. Azt, hogy a magyarokkal együtt kik kerekedtek még fel, valójában nem tudjuk, későbbi források alapján azonban nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy velük együtt érkeztek a Kárpát-medencébe a kavarak, a volgai bolgárok, a kálizok, a magrebi származásúak, a hvárezmiekek, az alánok (varsányok), az úzok (fekete kománok), a székelyek és a besenyők.²⁵

Az útnak indulás tudatosságát alátámasztja, hogy Álmos nem egyedül, hanem feleségével és fiával, Árpáddal, valamint rokonainak egy részével indult az útra.²⁶ Abban az esetben ugyanis, ha csak holmi zsákmányszerzés, portyázás lett volna a cél, nehezen feltételezhető, hogy Álmos fölösleges kockázatnak kitette volna családját. Arról nem szól a krónika, de nagy valószínűséggel Álmoshoz hasonlóan a fejedelmi személyek mindegyike szintén magával vitte családját, rokonságát. S ez a jogos feltételezés ugyancsak azt erősíti, hogy szándékuk, elhatározásuk tudatos és végiggondolt volt. Arról, hogy miként készültek az útra, s hogy annak egy-egy szakasza hány napig is tartott, nem szól Anonymus. Arra azonban, hogy alaposan felkészültek, abból is következtethetünk, hogy számítottak arra, hogy útjuk során folyókon is át kell kelniük, ezért

²⁵ *Korai Magyar Történeti Lexikon*, Kristó [szerk.], 1994, illetve Kristó 2003, 62

²⁶ Anonymus... illetve Kézai Simon... 14. o.

az átkeléshez szükséges „tömlőket” vittek magukkal.²⁷ Az elindulást követően útuk napokon át ember nem lakta sík vagy enyhén dombos, füves pusztán, sztyeppén vezetett. Napjainkban talán hasonló tapasztalatot szerezhetnek azok, akik például Közép-Afrika térségéből Szahara sivatagos tájain át Marokkóba, majd onnan Spanyolországba gyalogosan szeretnének eljutni. A megváltozott körülményekhez automatikusan alkalmazkodva nem a „maguk készítette ételekkel éltek”, hanem „hússal és hallal táplálkoztak”, vagyis azzal, amit a természet „adott”. Így értek el az Oroszországhoz tartozó szusz dali területhez.²⁸

Amennyiben elfogadjuk, hogy az őshaza az Urál hegységtől keletre a Tobol és az Iszim folyók felső folyása között volt, akkor amíg elérték a Volgát (a Gestában szereplő Etil folyót), közel 1600–1800 kilométert kellett megtenniük.²⁹ Ehhez, ha semmi sem akadályozta volna útjukat, s naponta kb. 20 kilométert meg tudtak volna tenni, akkor mintegy 80–100 napra lett volna szükségük. Innen a szusz dali területen át útjuk Oroszországba vezetett, s Anonymustól tudjuk, hogy majd csak Kijev előtt álltak meg. Ez a második, a Volgától Kijevig tartó útszakasz közel 1200 kilométer volt. Ha a fentiekben megfogalmazott feltételek szerint haladtak tovább, akkor ennek az útnak a megtételéhez legalább 60 napra lett volna szükségük. Természetesen pihenés nélkül napi 20 kilométert nőkel, gyerekekkel, állatokkal, szekerekkel s feltételezhetően betegekkal, valamint a mindennapi élethez szükséges eszközökkel, használati tárgyakkal együtt nemigen lehetett megtenni. Már csak azért sem, mert közben, hogy a napi ételmet biztosítsák, vadászniuk, halászníuk kellett. Arról nem is beszélve, hogy igazán jó kondícióban kellett lennie annak, aki heteken, hónapokon át folyamatosan napi 8–10 órát tudott gyalogolni. Éppen ezért Kijevig az út, ha feltételezzük, hogy útközben semmi különösebb esemény nem történt, a optimális esetben is legalább háromnegyed évig tartott.

²⁷ Az Etil, vagyis a Volga, Don folyón „pogány módra tömlőn ülve keltek át...” Anonymus... illetve Kézai Simon... 14. o.

²⁸ Uo. 14. o. Szusz dal járási központ, a Kamenka folyó partján fekvő, kb. tízezer lakosú, gazdag történelmi múltú város.

²⁹ A távolságokat a Google Maps program segítségével állapítottuk meg.

Kijev előtt azonban – Anonymus tudósítása szerint – „megtorpan-tak”, s ha átmenetileg is, de mintha elfelejtették volna célkitűzésüket, eredeti úti céljukat. Az orosz területeken ugyanis könnyen, ellenállás nélkül vezetett az útjuk. A Dnyeperen is különösebb nehézség nélkül átkeltek, az átkelés után megálltak, letáboroztak. Az utat nem azért szakították meg, mert elfáradtak és pihenniük kellett, hanem megtetszett nekik a vidék, és reális lehetőséget láttak elfoglalására. Ez a szándék, elhatározás azonban annak ellenére nem vált valósággá, hogy az oroszokat – a segítségükre siető kunokkal együtt – megverték. S már Kijev bevétele-re készültek, amikor az orosz vezetők hatalmuk megőrzése érdekében békekötést javasoltak. Álmos, miután tanácsot tartott övéivel, azzal a feltétellel fogadta el az oroszok számukra előnyös békeajánlatát, hogy az orosz „vezérek és előkelők adják túsul fiaikat, fizessenek évente tízezer márka adót, ezen felül gondoskodjanak ellátásukról, ruházatukról s mindenről, amire csak szükségük lehet”.³⁰

A kikényszerített béke igen súlyos feltételeket tartalmazott, a békeajánlatot nyugodtan nevezhetjük sarcnak, amit az oroszok nem jó szándékból, hanem kényszernek engedve fogadtak el. Ebben az esetben migrációs mozgásról már nem beszélhetünk, hiszen az, ami Kijevnél történt, nem volt más, mint egy terület, egy ország elfoglalása, a vezető pozíciók megszerzése, melyet a helyi vezetők fiainak túsul ejtése biztosított számukra. Ebben a helyzetben mi sem volt természetesebb, mint az, hogy az oroszok minél gyorsabban szerettek volna megszabadulni leigázóiktól. Ennek érdekében a kelet felől érkezett harcias „vendégeiknek” azt tanácsolták, hogy menjenek tovább nyugat felé Attila király földjére, Pannóniába. Azt, hogy az oroszok tudtak-e a magyarok eredeti szándékairól, nem tudjuk, annak érdekében azonban, hogy vonzóvá tegyék javaslatukat, s hogy mielőbbi útnak indulásra ösztönözzék a magyarokat, igen pozitív képet festettek a rájuk „váró” terület természeti gazdagságáról, ahol nemcsak halakban bővelkedő folyók vannak, hanem földje is termékeny. Ez, s az, hogy az oroszok felajánlották segítségüket a magyaroknak a Pannóniába vezető úton, nemcsak arra utal, hogy az oroszok a magyarok erőfölényének semlegesítése érdekében különféle

³⁰ Anonymus... illetve Kézai Simon... 16. o.

felajánlásokat tettek, hanem arra is, hogy a tőlük nyugatra eső területeket jól ismerhették.

A Kijevből kivonuló vagy továbbvándorló magyarokat a kijevi oroszok nem hagyták „magukra”. A felajánlott „kalauzolás” azonban nemcsak önzetlen segítséget jelenthetett, hanem annak fegyveres felügyeletét is, hogy a magyarok valóban eltávoznak-e az orosz területekről. Anonymus szövege alapján nem lehet megállapítani, hogy a magyarok valójában miért is – kényszerből vagy belátásból – fogadták meg a leigázott oroszok tanácsát, legfeljebb feltételezhetjük, hogy egyrészt tisztában voltak azzal, hogy az oroszok felett sokáig nem uralkodhatnak, s célszerűbbnek látszott békés úton távozniuk. Másrészt pedig szerepe lehetett annak is, hogy az oroszok „tanácsa” eszükbe juttatta eredeti céljukat. De az sem zárható ki, hogy az útnak indulásban szerepet játszottak a kunok, akik mielőtt a magyarok az oroszok tanácsát megfogadták volna, s akik nem sokkal korábban még orosz szövetségben a magyarok ellen harcoltak, „nagy sokasággal” önként a magyarokhoz csatlakoztak.³¹ Példájukat az oroszok közül is sokan követték, és önként a továbbinduló magyarokhoz csatlakoztak. Utódaik – Anonymus szavaival élve – „maradékaik” pedig a majdani Magyarország lakosai lettek.

A magyarok tehát a hozzájuk csatlakozott kunokkal, oroszokkal és más népekkel együtt – az oroszok kalauzolásával – továbbindultak nyugat felé. A vándorlók tömege Ladomér³² előtt állt meg, ahol „Ladoméria fejedelme és előkelői értékes ajándékokkal országuk határára vonultak ki Álmos fejedelem elé, és önként megnyitották előtte Ladoméria városát”.³³ Ez nem feltétlenül a ladomériek vendégszeretetére vagy jóindulatára utal, hanem arra, hogy a ladomériek tisztában voltak az érkezők katonai erejével, és azzal, hogy a legkisebb veszteség akkor éri őket, ha önként behódolnak, és minden segítséget megadnak az érkezőknek. Tudták ugyanis, ha nem ezt teszik, akkor a magyarok prédája lesz a város és

³¹ A kun követek Álmos lábai elé borulva a következőket mondták: „Téged választunk meg a mai naptól kezdve, hogy urunk és parancsolónk légy nekünk és utódainknak, s ahová sorsod vet, mi követünk téged.” Anonymus... illetve Kézai Simon... 16–17. o.

³² Ladomér (ma: *Ladomirov*) az Eperjesi kerület Szinnai járásában, a Luh patak partján fekvő szlovák község. 2011-ben 313 lakosából 206 szlovák és 61 ruszin volt.

³³ Anonymus... illetve Kézai Simon... 17. o.

az ott élők többsége. A nem várt, vagy hívatlan vendégek már megjelenésükkel gondot jelenthettek, így nem lehet csodálkozni azon, hogy három hét elteltével a ladoméri vezér barátsága és hódolata jeléül a város érdekében nemcsak igen gazdag ajándékkal halmozta el a magyarokat, hanem saját és főemberei fiait is kezesül adta.³⁴ Nem lehet tudni, hogy a bőséges ajándékhalmoz, vagy valami más is közrejátszott abban, hogy a negyedik héten a magyarok felkerekedtek, és továbbindultak Halics felé.³⁵

Itt is, mint Ladomérnál, amikor a nem sok örömet okozó magyarok a városkaput elérték, a halicsiak, hogy a nagyobb bajt, a rájuk váró pusztítást megelőzzék, még azelőtt behódoltak, mielőtt erre rákényszerítették volna őket. Halics vezére pedig „kíséretével mezítláb járult Álmos fejedelem elébe, s különféle ajándékokat adott át a fejedelem használatára: majd kitárva Halics városa kapuit mintegy saját uraként látta vendégül. Tulajdon fiát pedig országa előkelőinek fiaival együtt túsul adta...”.³⁶ Ez esetben is a hívatlan „vendégeket” befogadó város vezetőinek gyermekei (kezesként, túsúként) voltak biztosítékai annak, hogy a magyarokat „jó szívvel” fogadják, hogy ottlétük alatt nem esik bántódásuk, s ellátásukról stb. gondoskodnak. Azt, hogy a magyarokat mi vonzotta Halicsba, nem tudjuk. Feltételezhetjük azonban, hogy a város mesés gazdagsága volt a meghatározó abban, hogy a nyugat felé tartó és már a Kárpátok bércein belül tartózkodó magyarok céljaik megvalósítása érdekében útjukat nem a medence központi területe felé folytatták tovább, hanem visszafordultak, és valamivel több, mint háromszáz kilométert tettek meg kelet felé. Amikor a halicsi „pihenő” már egy hónapja tartott, akkor „Halics vezére és többi társai, akiknek a fiai kezesekben voltak, azzal a kérelemmel folyamodtak Álmos vezérhez és nemeseihez, hogy a Havason túl nyugat felé, Pannónia földjére szálljanak le”.³⁷

³⁴ Az „ajándékkosárban” a fejedelemnek és előkelőinek: „kétszáz ezer ezüstöt és száz márka színaranyat, számtalan prémet és köntöst, valamint háromszáz lovat nyereggel és kantárral, huszonöt tevét és ezer igavonó ökröt, továbbá számtalan egyéb ajándék...” került. Anonymus... illetve Kézai Simon... 17. o.

³⁵ Halics – a korábbi fejedelmi és királyi főváros egy részén – egy ukrain kisváros. Lakosainak becsült száma 6247 (2016).

³⁶ Anonymus... illetve Kézai Simon... 17. o.

³⁷ Uo.

Egy hónap elteltével tehát a halicsiak, éppen úgy, mint korábban az oroszok és a ladomériak, annak érdekében, hogy mielőbb megszabaduljanak a náluk időző „vendégektől”, Pannónia földjének gazdagságát ecsetelve azt javasolták a magyaroknak, hogy menjenek tovább nyugat felé. A Gesta szövege alapján ez esetben sem lehet megállapítani, hogy miért fogadták meg a tanácsot, hogy kényszer, belső szándék, indíték, az eredeti célkitűzés megvalósítása, hogy az új hazában, Pannóniában végleges otthonra találjanak motiválta-e vagy sem a magyarok továbbvándorlását. A halicsiak tehát – örömben, vagy kényszerből – mindent megtettek, hogy a magyarok és szövetségeseik mielőbb továbbmenjenek. Annak érdekében pedig, hogy kedvet csináljanak az úthoz, nemcsak részletesen taglalták Pannónia gazdagságát s nemcsak gazdagon megajándékozták „vendégeiket”, hanem „összes barmaikat” megrakták élelemmel és más, az úthoz szükséges dolgokkal.³⁸ Mindez annak látszatát kelti, hogy a magyarok útnak indulása békés körülmények között zajlott. Feltételezhető azonban, hogy az egykori valóság egészen más volt. Abban az esetben ugyanis, ha a fentiekben leírtak kölcsönös barátság és nagyrabecsülés jegyében zajlottak volna le, akkor nemigen lett volna arra szükség, hogy a magyarok előtt a halicsiak közül „kétezer nyilas és háromezer paraszt” építse és mutassa az utat. Természetesen a vendéglátók, hogy a hosszúra nyúlt vendégeskedés megszűnjön, még ezt is jó szívvvel megtehették, és nem is lenne okunk ebben kételkedni, ha a magyarok kezeként (túszként) a helyi előkelőségek fiait nem vitték volna magukkal. Ez esetben viszont nem lehet másra gondolni, mint arra, hogy a magyarok számára a magukkal vitt kezesek élete biztosította, hogy az út során a halicsiak nem támadják meg őket, s hogy segítségükkel a „Havas-erdőn áthaladva, a hungi” részeket zavartalanul elérik. E nem is csekély kiterő után a magyarok végre eljutottak Pannónia földjére, amelyet Anonymus szerint „kimondhatatlanul” megkedveltek.

Érkezésük a helyben lakók között nagy riadalmat okozott, hiszen hírük megelőzte őket. Céljuk – Lodomér és Halics után – nem ideiglenes „vendégeskedés”, hanem Pannónia elfoglalása volt, hiszen még el sem indultak, amikor már eldöntötték, hogy ha arra szükség lesz, akkor

a fegyveres harctól sem riadnak vissza. A Kárpát-medencébe tehát nem békés bevándorlóként, migránsként, hanem hódítóként érkeztek. Fogadtatásuk is ennek megfelelő volt. A helyben lévők ugyanis „nagyon megijedtek, és önként meghódoltak Álmos fejedelemnek, mivel fülükbe jutott, hogy Álmos fejedelem Attila király nemzetségéből származik. És bár a szlávok Salán fejedelem emberei voltak, mégis nagy tisztelettel és félelemmel álltak Álmos fejedelem szolgálatára: felajánlva neki mindent, ami csak ellátásukra kellett, miként az urukat megilleti. A föld lakosai pedig félelmükben és rettegésükben úgy hódoltak a fejedelemnek és előkelőinek, mint a szolgák tulajdon uraiknak. Dicsérték nekik a föld termékenységét...”³⁹ A történet vége, hogy a magyarok milyen alapon, mire hivatkozva formáltak jogot a Kárpát-medencére s ott hogyan rendezkedtek be és terjesztették ki hatalmukat a Kárpátoktól le az Al-Dunáig, a Gesta alapján ismert.⁴⁰ De most térjünk vissza Kézai Simon történetéhez. Nála a Kr. u. 700-ban a Kárpát-medencébe érkező hunok (magyarok) viselt cselekedeteinek leírása a következőkkel zárul: „Miután pedig Ethele fiai a krimhildi csatában a szkíta néppel együtt szinte csaknem teljesen elpusztultak, Pannónia tíz esztendeig király nélkül volt, csupán csak szláv, görög, német, morva és vlach jövevények maradtak benne... Végül Szvatopluk, Marót fia emelkedett ki közülük, aki... a hunok pusztulása után hasonlóképpen Pannóniában is uralkodni kezdett. Ezt a Szvatoplukot aztán a magyarok a Hung folyam mellől különböző aján-

³⁹ Anonymus... illetve Kézai Simon... 18–19. o.

⁴⁰ Anonymus... illetve Kézai Simon... 20. o.

Veszprémy László fordítása nem teljesen egyezik meg Pajzs Dezsőével. Pajzs ezt a részt a következőképpen fordította: Salán vezér követelésére, hogy a területet hagyja el, Árpád a következő üzenetet küldte: „A földet, amely a Duna és a Tisza között terül el, azonkívül a Duna vizét, amely Regensburg felől Görögországba folyik, a magunk pénzén szerez-tük meg akkor, amikor új embereként megjelentünk itt, s azok ára fejében küldöttük a tizenkét fehér lovat meg a szóban volt többi mást. Ő maga az, aki földje jóságát dicsérve egy nyaláb füvet küldött Alpár homokjáról és egy korsót a Duna vizéből. Megparancsol-juk tehát uratoknak, Salán vezérnek, hogy hagyja el a mi földünket, s amilyen gyorsan csak szaladni tud, hordja el magát a bolgárok földjére, ahonnan ősapja idetelepedett a mi ősapánknak, Attila királynak a halála után. Ha pedig ezt meg nem teszi, tudja meg, hogy mi ellene rögtön hadat indítunk.” Lásd A görögök és bolgárok serege című fejezet alatt. Forrás: <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

³⁸ Uo. Az átadott ajándékok felsorolását már nem tartottam szükségesnek idézni.

dékokkal ámitgatták... s miután rájöttek, hogy serege gyenge... egész hadseregével együtt megsemmisítették, és így uralkodni kezdtek Pannóniának azokon a népein, amelyeket fentebb említettem.”⁴¹ A fentiekből a magyarok második visszatérésének története rajzolódik ki, amelyet Kézai Simon a „Kezdődik a második fejezet” című részben fejt ki. Kézai elbeszélése szerint a magyarok második *visszatérése* semmiben sem különbözött attól, ahogyan egykoron Meótisz ingóványai közül elindultak, hogy Szkitiában megtelepedjenek.⁴² A visszatéréssel kapcsolatban sem beszélhetünk békés megérkezésről és helyfoglalásról, mert az a Kárpát-medence területének elfoglalása, az ott élők meghódítása, leigázása volt.⁴³

Itt be is fejezhetnénk elődeink migrációs mozgásának, vándorlásának rekonstrukcióját, amelyet az útnak indulástól a Kárpát-medencébe való érkezésig migrációs mozgásnak tekintünk. Úgy véljük, hogy mindaz, ami a magyarokkal az út során, különösen pedig ami a leírás szerint Kijevnél, Lodomirnál és Halicsnál történt, kísértetiesen hasonlít napjaink migrációs folyamatainak történetéhez. Gondoljunk csak például arra a módra és formára, ahogyan a „mai hivatalosságok” fogadták a migránsokat, vagy hogy 2015 áprilisát követően miként próbálták „elősegíteni” az ide érkezettek mielőbbi továbbindulását.

Összegzésként megállapítható, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe érkezéséig „jellegzetesen” vándorló nép volt, s a vándorlással, a meneküléssel kapcsolatos élményeink a honfoglalást, majd az államalapítást követő évezredben sem szakadtak meg. A későbbi századokban jóformán az ország egész lakossága menekült a tatárok, majd hatalmas tömegei a törökök elől. Többször kisebb, de fájdalmasan pusztító népvándorlást idézett elő a Habsburg-uralom, a két világháború, majd a kommunista hatalomátvétel, az 1956-os forradalom. Mindezekkel párhuzamosan folyt az idegenek, és az I., majd a II. világháborút lezáró

⁴¹ Anonymus.... illetve Kézai Simon... 102. o.

⁴² Kézai Simonnál, miután a hunokat és a magyarokat nem különböztette meg egymástól a „kettős honfoglalás” teóriája már megjelent. Az első alkalommal, 700-ban megjelentek utódai, mintegy 150–200 évvel később ismét megjelentek a Kárpát-medencében.

⁴³ Anonymus... illetve Kézai Simon... 103–119. o.

békeszerződés következtében a környező országokhoz csatolt magyarok kisebb vagy nagyobb csoportjainak a betelepítése. Természetesen mindez nemcsak magyar jelenség volt, hiszen más népek is megjárták a menekültek kálváriáját, s ez a „történet” ma is folytatódik. Gondoljunk csak azokra, akiket a világ bármely részén jelenleg háborús események, kisebbségellenes atrocitások, az éhség, a klímaváltozás okozta kilátástalanság úz el otthonukból, de ne feledkezzünk meg azokról sem, akiket „csak” a biztonságosabb, kiegyensúlyozottabb élet reménye készített, motivál vándorlásra.

Irodalom

- Anonymus (2004): *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Veszprémy László. Budapest, Osiris.
- Kézai Simon (2004): *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Bollók János. Budapest, Osiris.
- Kristó Gyula (2003): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás könyvek, Budapest.
- Kristó Gyula (szerk., 1994): *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest.
- László Gyula (2005): *Árpád népe*. Budapest, Helikon.

VALLÁSOSSÁG EGYKOR ÉS MA

Barna Gábor

Vallás és népművészet¹

A templomok elsődleges funkciója az áldozatbemutatás, ami a liturgia keretében megy végbe. A liturgia mind az öt érzékszervünket igénybe veszi. Az áldozatbemutatás mellett azonban a templomok a keresztény tanítás helyszínei is, ahol a tárgyak: képek, szobrok, jelképek valakiről (Istenről, szentekről) és valamiről (üdv történeti események) „beszélnek”. Mindezt az adott kor szépségeszményének és a fenntartók anyagi lehetőségeinek megfelelően valósítják meg. A sacrum és az esztétikum összetartoznak, de el is választhatók egymástól. Ebből fakad, hogy akár tömegtermékek is ugyanazt a kívánt hatást érik el a „szent” felidézésében, mint a művészi kvalitású hordozó formák. Az esztétikum fontosságának felismerése a 19. század második feléhez kötődik, és összekapcsolódott a műgyűjtés, a művészet- és művelődéstörténet, a régészet, a zenetörténet, a folklorisztika/néprajz tudományának megjelenésével.²

¹ Az írás rövidített változata a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete által Keresztény egyházművészet III. *Vallás-nép-művészet* címmel 2018. május 31. – június 1. között rendezett konferencián elhangzott előadásnak.

² Ipolyi „a magyar művészet fellendítéséhez szükséges teendőket három főbb pontban foglalta össze: 1. az egyházi művészetet meg kell ismertetni és oktatni; 2. az ehhez kapcsolódó emlékművet megőrizni, helyreállítani, amit kell, összegyűjteni és a múzeumokban elhelyezni; 3. az új műveket pedig egyházi szellemben és »műízlésben« kell megalkotni. 1874-ben körlevelet adott ki az egyház és művészet viszonyáról, majd liturgikus ruhákat készítő hímszövőhelyt állított föl, sőt kispapjainak művészettörténetet is tanított. Alapvetően ő is a paramentumok készítésében ért el sikert, bár püspöki faragóműhely létéről is van adat.” Tardik 2008. 328. Kezdeményezésére született meg az

A néprajz a népművészetre is átvette és kiterjesztette a hivatásos képzőművészetek műfaji beosztását, ami megkönnyítette az anyag kezelését. A népi ízlés is történeti kategória, amelynek alakulására időben, térben és társadalmilag meghatározott helyen számtalan, az esztétikán kívüli tényező hatott.³ De mi a népművészet? Szűkebb értelemben „a nép tárgyi művészkedése [...] az iparművészettel van rokonságban”, írta Viski Károly *A magyarság néprajzában*. „Bár ez a megnevezés a kelle-ténél tágabb fogalmat jelez, hiszen valójában a nép költészete, zenéje, tánca is népművészet.”⁴

A nép fogalmát a 19. század második felében kialakult néprajz szűkebb értelemben a parasztságra vonatkoztatta, ami társadalomtörténeti kategória. A 20. század első felében kiforrálódott vallási néprajz azonban tágabb értelmezésben használja, a néphez tartozónak veszi a teljes populációt.

A középkorban a művészi ízlés sokkal homogénebb volt, s nem volt önálló paraszti művészet.⁵ A reformációval a 16-17. századtól a vallási kultúra felekezetiileg elkülönült. A protestantizmus esztétikai minimalizmusával szemben a katolikus megújulás és a barokk támogatta a képek alkalmazását és tiszteletét, mivel a művészet célját az emberek kegyességre/jámborságra ösztönzésében és Istenhez vezetésében határozta meg.⁶ Tudatosan törekedett arra, hogy az így kialakított ízlésvilág az egyházi központokból és a városokból a falvak népéhez is eljusson.⁷ Ennek egyik fontos eszköze volt az ünnepi pompa, a maga teljes reprezentációs eszköztárával: zenével, lobogókkal, egyenruhákkal, színjátékokkal stb.⁸ Ezek hatással voltak a népszokásaink formálódására is, annak mind szövegi, zenei, mind pedig vizuális arculatában. A barokk

Egyházművészeti Lap, amely szellemi atyjáról első számában meg is emlékezett. *Egyházművészeti Lap* I. évf. 1880. 1. 3.

³ Verebélyi 2002. 9.

⁴ K. Fülöp 1999. 316.

⁵ K. Fülöp 1999. 315.

⁶ Howes 2011. 26.

⁷ Verebélyi 2002. 78.

⁸ Verebélyi 2002. 79.

stílus a paraszti kultúrában a vallásgyakorlásra keresztül jelent meg. A liturgia folytatódott a paraliturgiában, a közösségi és magánáhitati gyakorlatban, a templomok berendezésében megjelenő ábrázolások pedig az otthonok berendezésében. Technikai és technológiai háttérét a könyvnyomtatás, a sokszorosított grafika, a szakrális tárgyakat előállító manufaktúrák kialakulása jelentette, elterjedési útját pedig az egyházi központ – a város – és a falu. Fokozatosan megjelent az elkülönült paraszti kultúra.

Csak az válhatott a társadalom minden rétegében elterjedtté, ami és aki a katolikus tanításban szerepelt, azaz a barokk korban dominánsan a Mária-tisztelet, a magyar szentek és bizonyos szentek (pestises szentek, Nepomuki Szent János, Szent Vendel stb.) tisztelete. Tanulságos, hogy a mezővárosi és falusi hagyatéki leltárak szakrális tárgyakat csak a 18. század végétől tüntetnek fel Nyugat-Magyarországon, az Alföldön inkább csak a 19. század közepétől.⁹

Kiskunsági Mária-szobrok

Rövid írásom tárgyát képező szobrok, a kiskunsági Madonnák és Pieták, Andrassy Kurta János 1944-ben megjelent *A magyar nép szobrászata* című könyve révén váltak ismertté.¹⁰ Felfedezésük azért is volt jelentőségteljes, mert a szűkebb értelemben vett paraszti tárgyalakotó művészetben a plasztikának alig jut szerep. Kezdetben elsősorban a szobrok eredete, másodsorban a helyi vallási életben elfoglalt helye érdekelte a kutatókat, harmadsorban pedig vizsgálták a szobrokat mint alkotásokat, keresték alkotóikat.¹¹ A népművészet és a provinciális művészet határ-

⁹ Szacsavay 2011. 12.

¹⁰ Andrassy 1944. 43. A korábbi időből még elsősorban Divald Kornél nevét kell megemlíteni, aki a felvidéki szobrokkal, az azokat készítő műhelyekkel is foglalkozott, s gyarapította a Néprajzi Múzeum tárggyűjteményét. Szacsavay 2011. 8.

¹¹ Varga 1976., Sümegi 1978a, 1978b, 1980, 2000., Korkes–Péter 1980. De a katolikus kiskunsági települések hagyatéki leltárait még nem vizsgálta át senki, hogy megnézzék, mikor említik e szobrokat először, vagy említik-e egyáltalán.

területén álló emlékek ezek az alkotások,¹² alig ismert specifikus terület a népművészetben belül, értelmezésük a *devóció* és a *dekoráció* keretében képzelhető el.¹³ Bálint Sándor volt az első, aki ezeket a tárgyakat a művészet/népművészet és a vallásgyakorlás összefüggésében vizsgálta.

Ikonográfiai előképek, dekoráció

A kutatás eddig 13 Madonna és 33 Pietà-szobrot regisztrált köz- és magángyűjteményekben.¹⁴ Többségük két kiskunsági katolikus településről: a jászsági gyökerű Kiskunfélegyházáról és Kiskunmajsáról, valamint környékéről származik, néhányat pedig a Jászságból és jászsági kirajzású településekről (pl. Kunszentmárton) ismerünk. Ennek ellenére kérdéses, hogy a jász származásának van-e bármilyen köze a Mária-szobrok adott településen való megjelenéséhez.

Ikonográfiai előképek keresése legtöbb esetben nem könnyű feladat. Csupán a kiskunsági Pietà-szobrok esetében egyértelmű, hogy mind az ún. sasvári típusba tartozik. Sasvár (Schoßberg, Šaštyn v. Nyitra m.) a maga Pietà kegyszobrával a nyugati Felföld egyik nagyon népszerű kegyhelye máig.¹⁵ Az előképeknél azonban nemcsak a sasvári kegyszoborra gondolhatunk kiskunsági vonatkozásban, hanem az egerszalóki kegyképre is, ami a sasvári kegyszobor síkban/képben megfogalmazott változata.¹⁶ S ez nemcsak ikonográfiai előképet, hanem felföldi származást is jelenthetett. Közvetítő csatorna pedig a búcsújárás lehetett. A Kiskunfélegyházát megalapító Jászfényszaru lakóinak ugyanis Egerszalók volt a frekvenciált búcsújáró helye, ahol – írta Bálint Sándor – „[...] a barokk vallásosságot teljes virágjában élték át, és innen hozták a búcsún árulató felvidéki fafaragóktól Madonna- és Pietà-szobrokat, amelyek a kiskunsági paraszthajlékoknak nemcsak szobadíszei, hanem

¹² Hofer 1980. 9-10.

¹³ Hofer 1980. 12.

¹⁴ Számukat 50–60 között becsülik.

¹⁵ Serfőző 2012.

¹⁶ Szilárdfy 1994. 328.

kultusztárgyai is voltak”.¹⁷ Bálint Sándor véleményét erősíti Orosz István önéletrajza, aki leírta, hogy egyedül vagy társakkal, de rendszeresen eljárt búcsúba Sasvárra, ahol szobrokat, keresztekét vásárolt, ezeket részben hazavitte a Jászságba, részben pedig még útközben eladogatta.¹⁸

A kiskunsági Madonna-szobrok esetében azonban nem könnyű az előképek keresése, nehezebben tudunk típusbeli hasonlóságot megállapítani valamelyik kegyszobrunkkal. Csupán azt tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy többségük ún. álló Boldogasszony, (többnyire) bal karján a gyermek Jézussal. A felvidéki kegyhelyek közül akár több is számba vehető, azok, amelyek ezt az ikonográfiai típust jelentik meg (Dubnica, Privigye, Garamszentbenedek¹⁹, Zólyom-Óhegy, Friwald, Znióvárálja, Mátraverebély).²⁰ Ennek sajátos megjelenési formája a Napbaöltözött Asszony, amely elsősorban az ortodoxiával határos területeken kapott szerepet (Csíksomlyó, Szeged). Néhány szobor esetében, amelyek a Gyermek nélkül ábrázolják a Boldogasszonyt, gyanakodhatunk a Szeplőtelen Fogantatás 18-19. században köztéren népszerű szobrainak hatására is. Azaz előfordulhat, hogy a kiskunsági Madonna-szobrok nem konkrét kegyszobrok másolatai, hanem csupán Máriát az ég királynőjeként ábrázolják.

Néhány szobor restaurátori vizsgálata alapján egyértelmű a 19. század eleji/közepi datálás. Formai jegyek alapján a szobrok két vonulatát lehet felismerni. Az egyik típus professzionális faragóműhely munkája lehet (bonyolultabb faragású, áttört koronákkal, gyöngsorokkal díszített ruhákkal ábrázolja Máriát és a kis Jézust, mint a kunszentmártoni), a másik típus alkotói ugyanezeket a motívumokat naivabb előadásban, egyszerűbben kivitelezve hozták létre. A szobrokat több ízben átfestették, de nagyjából követték az eredeti polikróm színharmoniót, a polírozását javították. Az átfestéshez használt festék forgalomba hozatalának időpontja is a 19. századra utal.²¹

¹⁷ Bálint 1980. 45–46.

¹⁸ Bálint 1944.

¹⁹ Garamszentbenedek – Jordánszky 1836. metszetek a 28-29. oldal közé kötve

²⁰ Jordánszky 1836. passim, Szilárdfy 1994. 338.

²¹ Kutas – Szacsvey 1996.

A használat és körülményei, a devóció

A kiskunsági Madonnák két méretben fordulnak elő: egy 50 cm és egy 30 cm körüli csoportot lehet jól megkülönböztetni egymástól. A nagyobb méretű szobrok kápolnában, templomban oltárokon állhattak, vagy körmeneti szobrok lehettek.²² A kiskunfélegyházi szobrok egy része dombormű megoldású, ami kedvez a falra elhelyezésnek. Sublótokon, fali szekrénykében, polcokra állítva tarthatták őket. A kunszentmártoni szobor kunkék színű, az 1850-es években készített falra akasztható szekrénykében állt. Több szobor esetében megállapítható, hogy a talapzatot másodlagosan, utólagosan készítették, ami követi a szobor elhelyezésében bekövetkező változást: a falról a sublódra állítást. Egyes darabok hordozó szoborként, körmenetben való vitelre is alkalmasak. Talán a manufaktúrális eredetű, igényes kivitelű szobrok (pl. kunszentmártoni) ilyenek.

A szobrok 19. századi többszöri átfestése kétféle igyekezetet árul el. A monokróm átfestések a polgáris, egyszínű bútorok megjelenéséhez igazodtak.²³ Az átfestések nagy száma pedig azt mutatja, hogy az ünnepre való készülődés jegyében átfestéssel ékesítették, s ezáltal az ünnep középpontjába állították az adott szobrot.²⁴

A szobrok datálatlanok. Csupán a kunszentmártoni szobor hátán látható egy 1807-es évszám. A tárgyak többségének használatáról és használatának helyéről hiányosak az ismereteink. Kivételt képez ez alól a kunszentmártoni szobor, amelynek funkcióját is ismerjük: a „nagyház” vagy „tisztaszoba” szent sarkában volt elhelyezve, előtte térdeplővel, és az 1920-as évekig szombatoként családi áhítatot tartottak előtte.²⁵ Sőt, e szobornak ismerjük a teljes szakrális környezetét is: a szobában még

²² Kovačevićova – Scheiber 1971. 64. kép Kovačevićova közöl az eperjesi kálváriadombi szobor másolataként azonosított Madonna-szobrot, amely rokonságban van a kiskunsági szobrokkal, és a 19. század elejére datált: 58 cm magas, ezt templomból, kápolnából származónak mondja.

²³ Ahogyan ezt K. Csilléry Klára a festett bútorok olajfestékkel történő átfestésére vonatkozóan már megállapította. K. Csilléry 1954.

²⁴ Lásd ehhez Romváriné Kutas 1981.; Sztojka 1981.; Séd 1981;

²⁵ Gulyás 1987., Barna 1993. 208.

egy feszület, egy szenteltvíztartó, egy Szent Antal- és egy „magyaros” Szent Erzsébet-kép²⁶ függött a falon.

Néhány tanulság

Mind az egyházművészet, mind a népművészet elsősorban alkalmazott művészet. A népi vallásosság a hivatalos liturgia függvénye, annak továbbgondolása. A vallásgyakorlás tárgyainál a hangsúly a tartalomra való emlékeztetésre és a funkcióra helyeződik. Ez az elsődleges jellemző, az esztétikum gyakran másodlagos.²⁷

A népi vallásosságban az ábrázolásoknak tehát elsősorban kultuszértéke volt, de rendelkezettek művészi értékkel is.²⁸ A magánáhitat tárgyai formai és tartalmi szempontból a hivatalos témákat „privatizálták”.²⁹ A tárgyak a felekezeti reprezentációt is szolgálhatták, azaz különbözőek voltak katolikus és protestáns körben, megjeleníthették a család társadalmi helyzetét, mutathatták annak vallásosságát, s átfoghatták a társadalom minden rétegét. Erre lehetőséget adtak a 18. századtól megjelenő olcsó tömegtermékek, a sokszorosított grafikai alkotások, azaz a kis szentképek, a 19. század második felétől a polikróm nyomatok, majd a porcelánszobrocskák, amelyeknél már a dekorációs igény is hangsúlyosan megjelent.

Így válhattak a falusi, mezővárosi társadalmak tárgyi környezetéből kiemelkedő objektumok esztétikai törekvések kifejezőivé.³⁰ A néprajz, a vallási néprajz mégis elsősorban a funkcióra tekint, ezért a tömegtermékeket, a naiv vagy egyszerű alkotásokat sem tekinti giccsnek, hanem vallási tartalmak hordozójának, a szakrálisnak az emberi világban való megnyilvánulásának, hierofániának.³¹ A befogadás mozzanatára helyezi a hangsúlyt.³²

²⁶ Barna 2009.

²⁷ Péterfi 1895. 2.

²⁸ Belting 2000. 466.

²⁹ Belting 2000. 434.

³⁰ Hofer 1980. 11.

³¹ Howes 2011. 146.

³² Verebélyi 2002. 9.

A 19-20. század fordulójára a silányabb esztétikai megjelenést hordozó, a kordivatnak is megfelelő tömegtermékek váltak uralkodóvá a széles értelemben vett egyházművészetben, ám amelyek a kor lelkeségi mozgalmait tükrözték. Ezzel szemben napjaink szakrális műalkotásai gyakorta individualisztikussá váltak, nincs vagy alig fedezhető föl mögöttük közösségi elvárás, liturgikus vagy bibliai elbeszélés,³³ a művészi önkifejezés parttalanná vált eszközei. Az egyház ezeket mind a múltban, mind a jelenben könnyebben elfogadta, mint a népművészet és a népi vallásosság megnyilvánulásait.

Az elmúlt évtizedekben azonban pozitív változás állt be a katolikus egyháznak a hagyományhoz és a népi vallásossághoz való korábbi, elutasító álláspontjában. Ez fogalmazódik meg *A népi jámborság és liturgia direktóriumában*.³⁴ A direktórium elismeri, hogy a népi vallásosság tárgyai „abban segítik a híveket, hogy a keresztény hit misztériumait szemléljék”.³⁵ E körben különösen fontos a Mária-tisztelet.³⁶ „A képek tisztelete [...] a népi jámborság kiemelkedő összetevője: a hívek, úgy a templomban, mint otthonaikban, jelenlétükben imádkoznak.”³⁷ „[...] a szent ábrázolás elsődleges funkciója nem az, hogy esztétikai élvezetet nyújtson, hanem hogy bevezessen a misztériumba.”³⁸

Ebben az értelmezési keretben a népi vallásosság, a regionális és lokális közösségi kultúrák szakrális tárgyai már nem elvetendők, hanem értéket hordozó eszközökké váltak. De attól még távol vagyunk, hogy a vallásgyakorlás és a lokális illetőleg táji szakrális tárgyalkotó hagyomány összefonódását, kölcsönhatásait, társadalmi háttérét megismerjük. Hogy megtudjuk, miért csak Nógrád, Zala, Zólyom és a Kiskunság vidékén láthatunk hatalmas, faragott út menti feszületeket, jellemzően a Nyugat-Dunántúlon és a Balaton-felvidéken fülkeszobrokat, Erdélyben és a nyugati Felvidéken üvegképeket, vagy előadásom tárgyaként:

³³ Howes 2011. 147.

³⁴ *A népi jámborság és liturgia direktórium*. Budapest, 2005.

³⁵ *A népi jámborság és liturgia direktórium*. Budapest, 2005. 22.

³⁶ *A népi jámborság és liturgia direktórium*. Budapest, 2005. 119.

³⁷ *A népi jámborság és liturgia direktórium*. Budapest, 2005. 155–156.

³⁸ *A népi jámborság és liturgia direktórium*. Budapest, 2005. 156–157.

a Kiskunságban – és a Felvidéken – sajátos megfogalmazású Pietà- és Madonna-szobrokat.³⁹ Ezekre a kérdésekre további kutatások adhatnak választ.

Irodalom

A népi jámborság és liturgia direktórium. Budapest, 2005.

ANDRÁSSY KURTA János

1944 *A magyar nép szobrászata*. Budapest.

BÁLINT Sándor

1942 *Egy magyar szeptember. Orosz István önéletrajza*. Budapest.

1980 *Szagrális emlékek a kiskunsági népművészetben*. In KORKES Zsuzsanna – PÉTER László szerk.: *A Kiskunság népművészete*. Szeged, 43–46.

BÁLINT SÁNDOR – BARNÁ GÁBOR

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest.

BARNÁ GÁBOR

1993 *A Kiskunsági Mária-szobrok eredetéről*. In *Néprajzi Értesítő* LXXV. 207–214.

2009 *A „magyaros” Szent Erzsébet*. In TÜSKÉS Anna (szerk.) *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. CentArt Egyesület, Budapest, 387–392.

BELTING, Hans

2000 *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi, Budapest.

K. CSILLÉRY Klára

1954 *1778-ból származó békéscsabai karosszék, a Néprajzi Múzeum újonnan restaurált tárgya*. In *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 295–296.

K. FÜLÖP Katalin

1999 *A népművészet fogalmáról*. In UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Debrecen, 1999. 315–323.

GULYÁS Éva

1987 *A vallásos élet tárgyai*. In SZABÓ László szerk.: *Szolnok megye népművészete*. Budapest, 185–199.

HOFER Tamás

1980 *Módszertani tanulmányok a magyar népművészet tanulmányozásából, különös tekintettel a kiskunsági emlékyagra*. In KORKES Zsuzsa – PÉTER László szerk.: *A Kiskunság népművészete*. 3–14. Szeged.

1993 *Barokk népművészet Magyarországon*. Budapest.

HOWES, Graham

2011 *A szakralitás művészete. Bevezetés a művészet és a szakralitás világába*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

³⁹ Szacsavay 2011. 43.

- JORDÁNSZKY Elek
1836 *Magyarországban, s az ahhoz tartozó részekben lévő Boldogságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása*. Pósonban (faksimile kiadás, Budapest, 1988).
- KORKES Zsuzsanna – PÉTER László szerk.
1980 *A Kiskunság népművészete*. Szeged.
- KOVAČEVIČOVA, Sonja – SCHREIBER, Bedrich
1971 *Ludové plastiky*. Bratislava.
- ROMVÁRINÉ KUTAS Eszter
1981 *Egy 1818-ból származó hódmezővásárhelyi láda restaurálása*. In *Múzeumi Műtárgyvédelem* 9. 147–160.
- SÉD Gábor
1981 *Festett komáromi láda restaurálása*. In *Múzeumi Műtárgyvédelem* 9. 161–172.
- SERFŐZŐ Szabolcs
2012 *A sasvári pálos kegyhely története. A zarándoktemplom kialakítása és kegy-szobrának kultusza a 18. században*. Budapest, Balassi.
- STRELEC, Karol
1982 *Ludové áperkya ozdoby na Slovensku*. Martin.
- SÜMEGI György
1978a *A Kiskunsági Madonnák*. In *Élet és Tudomány* 11. sz. 336–338.
1978b „Valami paraszt faragta”. In *Forrás* 7-8. sz. 79–81.
1980 *A kiskunsági Madonnák*. In *A Kiskunság népművészete*. Szeged, 37–42.
2000 *Kiskunsági Madonnák*. Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza.
- SZABÓ László
1980 *A járszági helytörténeti, néprajzi kutatás eredményei a Kiskunság népművészetének értékeléséhez*. In KORKES Zsuzsa – PÉTER László szerk.: *A Kiskunság népművészete*. 47–58., Szeged.
- SZACSVAY Éva
1993 *Barokk a vallásos népművészetben*. In *Néprajzi Értesítő* LXXV. 45–55.
2011 *Szobrok. Statues*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- SZACSVAY Éva – KUTAS Eszter
1996 *Tárgy és kultusz. Egy Kiskunsági Madonna restaurálásának tanulságai*. In *Néprajzi Értesítő* 78. évf. 191–204.
- SZILÁRDFY Zoltán
1994 *A magyarországi kegyképek és szobrok tipológiája és jelentése*. In BÁLINT Sándor – BARNÁ Gábor: *A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, 323–348.
- SZTOJKA Szilárd
1981 *Hódmezővásárhelyi festett faláda konzerválása és restaurálása*. In *Múzeumi Műtárgyvédelem* 9. 183–184.
- TERDIK Szilveszter
2008 „Kitűnő munka, kiváló versenyképesség és nagybani termelés.” Rétay és Benedek egyházi műiparintézete. *FONS* XV. (2008) 3. sz. 325–360.
- VARGA Zsuzsanna
1976 *Magyarországi népi faszobrok*. Hatvan.
- VEREBÉLYI Kincsó
1993 *A Mária-házak stílusa*. In *Néprajzi Értesítő* LXXV. 169–181.

Limbacher Gábor

A népi vallásosság megjelenési formái a Palócföldön

Az utóbbi néhány évszázad gazdasági-társadalmi-kulturális átalakulásai nyomán korunkra gyökeres változás következett be ember és természet-feletti, ember és környezet, ember és hagyomány; egyén és közösség viszonyában. Felvetődik, vajon a természettudományos világkép kibontakozásával végképp realitását veszítette-e a mítoszokban gyökerező, ősidőktől hagyományozott emberi mentalitás és kultúra? A káoszról teremtett isteni kozmosz képzelet már végérvényesen fikció az ökonómiai szemléletű, deszakralizált természetfelfogáshoz képest? Az ember létének alapdimenziói: keletkezéséről, az élet fenntartásáról, átörökítéséről, a halálról és a túlvilágról szóló ismeretek objektív tudásnak számító közösségi hagyományt képeznek, vagy véglegesen szubjektív felfogás tárgyát képező magánügynek számítanak? Mi a meghatározó valóság: ami fizikailag érzékelhető, vagy ami a láthatón túl van? A modernizáció, ipari forradalmak kitágították, gazdagították világképünket, vagy uralmuk alá vetették az embert? Lehet-e életképes a helyi keretekhez való kötődés, a táji, regionális önállóság, vagy a globális orientáció válik egyedülivé? Az emberi, társadalmi, nemzetközi problémák megoldására az innováció, az újba vetett remény és törekvés az út, vagy/és a tradíció a hiteles forrás, a hagyomány kínálta mentalitás a célravezető? A gazdasági élet vagy általában a kultúra terén fenntartható-e olyan tradíció, illetve nézőpont, mely által az egyes területek integrálhatók és együttesen értelmezhetők, sőt befolyásolhatók, avagy a vallásos meghatározottságú gondolkodás ideje végképp lejárt, és a technikai jellegű szakértelem mentén megoszoló specializáció érvénye visszavonhatatlan? Beláthatók-e mai ésszel az olyan archaikus vallásos meggyőződések, amelyekben a racionális felfogást alapvetően korlátozza a mágikus-misztikus tradíció és gondolkodásmód, amely szervezi, sőt meghatározza az életkörülményeket, sőt életminőséget?

Úgy véljük, hogy a paraszti műveltség mind időbeli, mind kulturális, társadalmi, etnikai kapcsolatrendszerében oly nagy távlatú, oly nagy kiterjedésű, hogy kutatása, jellemzőinek, mintáinak figyelembevétele a hiteles élethez, a létben való eligazodáshoz a mában (is) alapvető jelentőségű. A paraszti kultúrának a népi vallásosság szempontjából való elemzése ugyanakkor – különösen a palóc régióban – nem tekinthető csupán múltbeli, történeti jellegű feladatnak. E tájon a népi műveltség, napjaink különösen változó világában is jórészt eleven kulturális rendszerként írható le.

A népi vallásosságot a kultúra és a paraszti lét olyan központi területének látjuk, amely nemcsak átszővi annak legkülönfélébb ágazatait, hanem azok működésére szabályozóan is hat. A népi vallásosság, a hagyományozó kultúra központi részeként, különböző korok egymásra rétegzett, összeötvöződött jegyeit hordozza, a kereszténységet megelőző időből is. Magában foglalja a hivatalos egyház vallási tevékenységét, amely a paraszti kultúra egészének önálló rendszerében, a jelentések itteni univerzumába átszűrődve jelenik meg. A népi vallásosságnak szerves részét képezi a vallásos néphit is, mert ugyan oktatási, tudományos szempontból általában elkülönítve vizsgálják, számunkra irányadó, hogy működésük egységes módon és rendszerben valósul meg.¹

Bemutatásunk a palóc régióban nem jelent egyértelmű területi körülhatárolást. A mintegy kétszáz esztendeje megindult tudományos kutatás történetében a palóc vidék kiterjedése és a palócoknak tekintett népcsoport meghatározása folyamatos változáson ment keresztül. E kérdéskörben és a palócokról szerzett néprajzi ismeretekről az 1989-ben megjelent *Palócok* című négykötetes monográfia nyújt szintézist.² Szorosabb néprajzi értelemben, a népesedéstörténetre is fokozott figyelemmel, a Palócföld nagyjából a Pinc–Órhalom–Pásztó, Mátra–Eger, Rima–Sajó–Bán vize és az északi nyelvhatár közötti területre tehető. Ugyanakkor például a palócok tudományos ismertetését megkezdő Szedler Fabián a saját szülőhelyének (Csáb, Hont vm., Čebovce, Szlovákia [=Sk.]) Hont és Nógrád megyei határvidékét vette alapul. Saját kutatói

tapasztalataink a terület szélesebb, régiókénti figyelembevétele mellett szólnak. A területi körülhatárolás alapjául szolgáló néprajzi jelenségek kartografikus számbavétele egy-egy kutató minden igyekezete mellett sem nyújtott feltétlen elegendő kapacitást az adott jelenség adott időbeli kiterjedésére vonatkozóan. Például a palóc etnikus specifikumként számon tartott női hátitarisznya vizsgálatok megállapítást nyert, hogy a tárgytipus a Cserhátban lényegében ismeretlen. Ehhez képest jó néhány ilyen tarisznyát adatolhattunk a cserhátbeli Herencsény, Cserhátsurány, Cserhátthaláp, Terény, Szanda, Szandaváralja községekből. Vagy például a fent jelzett határok közé már nem tartozó Szandán megfelelően ismerték a szintén etnokulturális jellegzetességnek tartott markoláb nevű hiedelemlényt, boldoganya néven a régi lakóház középső tartóoszlopát, a templombúcsú „vendégség”, „vendégleány-vendéglegény” intézményét. Bár nyilvánvaló, hogy a népi kultúrát egyfajta táji tagolódás jellemzi, mégis az a benyomásunk, hogy a néprajzban megállapított földrajzi határok olykor nem a kulturális jelenségek, hanem a kutatás határait jelentik. A népi vallásosság szempontjából különösen jelentős tájformáló szerepet tölt be a Palócföld búcsújáróhelyének is nevezett Mátraverebély-Szentkút évszázadok óta. Vonzáskörzete már a 19. században is átfogta a Palócföld tág értelemben vett területét. A települések búcsújáró gyakorlata mellett jelzik ezt a kegyszobor- és épületmásolatok is (1-2. kép). Ezek alapján egyetértünk az 1960–80-as évekbeli palóckutatás során megfogalmazott körülhatárolással, amely az optimálisan legtágabb területet kívánta kutatni, vagyis Nógrád megye egész területét, Heves és Pest megye északi részét, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északnyugati részét, de tekintetbe kívánta venni a dél-szlovákiai magyarságot, Szolnok megye északnyugati peremét és az Alföld palóc kirajzásait is. A Palócföld tág értelmezése természetesen nem jelenti az itteni lakosság egészének palóc voltát, mint ahogy több mint két tucat szlovák és néhány német település is található területünkön.

A palócföldi népi vallásosságra közvetlenül utaló adatokat először – Schram Ferenc és Hausel Sándor forrásközlő munkáinak köszönhetően – 18. század eleji boszorkányperek anyagában leltünk. Ez időtől fogva tartalmaznak elszórt adalékokat különféle megyei regionális monográfiák, mint Bél Mátyás, illetve Radványi Ferenc, majd Mocsáry

¹ Vö. Lengyel Á. – Limbacher G. 1997: 7-8.

² Bakó (szerk.) 1989.

1. kép. Jézust a karján tartó
Szentkúti Szűzanya kegyszobra.
Mátraverebély-Szentkút, 2008. 09. 28.

2. kép. Egykor hordozott, öltöztetős
Szűz Mária a kis Jézussal, szobor.
Tereske, 2008. 04. 24.

(A fényképek a szerző felvételei.)

Antal (Nógrád); Tahy Gáspár és Montedegoi Albert Ferenc (Heves), valamint Bartholomaeides László és Hunfalvy János (Gömör) művei. A palócok tudományos igényű ismertetését Szeder Fábián kezdte meg 1819-ben, de bencés szerzetes pap mivolta ellenére munkájában a vallásosságra nem tért ki. A század közepén Reguly Antal gyűjtött értékes adatokat témánkhoz, és ez időből már kisebb ismertetések is rendelkezésre állnak, például a templombúcsú szokásáról vagy a boldoganya oszlopról. A palóc táj néprajzi kutatását a vallásra is figyelő rendszertettebb formában, az 1870–80-as évektől következő generációnak köszönhetjük. Több kisebb adatközlés sorában Pintér Sándor, Findura Imre, Pápai Károly, Istvánffy Gyula, majd a századfordulót követően báró Nyáry Albert és Berze Nagy János tanulmányai hiánypótló jelentőségűek. Említést érdemelnek *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen* című sorozat felső-magyarországi kötetei, majd századunk

elején Borovszky Samu szerkesztésében a *Magyarország vármegyei és Városai* sorozat témánkba vágó monográfiái. Pótolhatatlan dokumentációt jelent Malonyay Dezső ötkötetes magyar népművészeti sorozatában a *Palócok* című kötet. A palócság köréből az első, kifejezetten népi vallásosság témájú mű Dám Ince ferencrendi tanárnak a mátraalji hordozható Mária-szobrok kultuszáról az 1940-es évek első felében készült könyve. Az 1950-es években fejezte be és tette közzé Morvay Judit a mátravidéki palóc nagycsaládszervezetet és elsősorban a nők helyzetét bemutató munkáját. Az 50-es évek elején Hetény János készített mintaszerű adatgyűjtést a karancsi kegyhelyről, akkori gondozójáról és az ottani Mária temetése ájtatosságáról. Értékes munkája 2000-ben látott napvilágot.³

Már a II. világháborút megelőző évektől fejtett ki több évtizeden át, döntően palócföldi folklorisztikai munkásságot Manga János, és mintegy évtizedes eltolódással tette ezt Bakó Ferenc, inkább az anyagi kultúra vonatkozásában. Manga János 1948-ban képes kiadványt jelentetett meg a magyar katolikus népeletről, főként térségünkben származó ismeretei alapján. Bő évtizeddel később jelentős tanulmányt alkotott az 1947-ben kezdődött hasznosi látomásokról, illetve a nyomukban kialakult kegyhelyről, még akkor is, ha írásainak hangvételére rányomta bélyegét a korszak tudományosságát is befolyásoló politikai közege. Az Ipoly mentéről írott szokásmonográfiája, majd a Palócföld egészének tájmonográfiája szintén figyelemreméltó a térség vallási néprajza szempontjából. Bakó Ferenc nevéhez fűződik az 1967-től két évtizedig tartó és jó néhány kutató részvételével folytatott palóckutatás szervezése, amely 1989-ben négy kötetben nyert földolgozást. Az időközben megjelent Nógrád, majd Heves megye műemléki topográfiái főként művészettörténeti oldalról segítettek a térség népi vallásosságának megismerését. A néphitkutatásban úttörő jelentőségű monográfiát készített Pócs Éva 1964-ben, egy palóc kirajzása Szolnok megyei faluban, Zagyvarékaszon. Szintén ő, valamint Hoppál Mihály közölt adatokat két szomszédos nógrádi palóc faluról, Nógrádsipekről és Varsányról. Fejős Zoltán 1985-ben megjelent néphitmonográfiája Karancsbesziből újabb mérföldkő a térség vallási néprajzának kutatásá-

³ Hetény 2000.; Lengyel Á. – Limbacher G. 1997: 231–242.

ban. Jádi Ferenc és Tüskés Gábor 1986-ban újra vizsgálat alá vette a hasznosi Csépe Klára látomásait, tudományközi megközelítéssel, immár mentesülve a korábbi politikafüggőségtől. Az 1980-as évek közepén indult a történeti Gömör megye néprajzát bemutató könyvsorozat kiadása, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke hosszú távú kutatómunkájának eredményeként, Ujvári Zoltán vezetésével. A néprajz különböző ágazatait, ökológiai összefüggéseit bemutató kötetek a népi vallásossághoz is sok hasznos adatot tartalmaznak. A 80-as évek utolsó harmadától folyik a nógrádi népi vallásosság általunk kezdeményezett módszeres kutatása, mely során a búcsú, búcsújárás, imádkozási szokások, szakrális építmények, kiemelkedő egyének, vallásos népművészet, népi írásbeliség, vallásos ponyvanyomtatványok és a pásztorművészet vallásos összefüggéseinek bemutatására került sor. Hevesben Fajcsák Attila az egri szőlőművelés szokásait dolgozta fel, Császi Irén több vallási témában is közölt írásokat. Bereznai Zsuzsanna a házkultuszról és témánk határterületét érintve *Hívő Mari és a bodonyi szombatisták* címmel közölt tanulmányt akkulturációs jelenségekkel összefüggésben.⁴ A Felföldre vonatkozóan főként Liszka József és L. Juhász Ilona munkáira hivatkozhatunk.

Folklór példák

A hagyományos palócföldi vallásosság átfogja az emberi élet egészét a születéstől, gyermek- és ifjúkortól a házasságkötésen, társadalmi életen át a kritikus élethelyzetek, katonaság, háború, politika körülményeiben, betegségen, gyógyításon át az öregkorig és a halálig.⁵ Ünnepeivel és hétköznapi jelenlétével átfogja az év körét is (3. kép). Kevésbé ismert, hogy a jelenkorban is van olyan táj Magyarországon, ahol a házastársi együttélés válsághelyzeteiben, gyermekáldásért, iskolai vizsgák sikeréért és mindenféle bajban-betegségben, a halott hozzátartozóval való kapcsolat fenntartásáért és megnyugtató lezárásért „tudósasszony”-hoz járnak emberek, és nem csak az öregek. Hogy papírra írott „kilenc szent

⁴ Uo.

⁵ Lengyel Á. – Limbacher G. 1977:176–206.

betű” testen hordozva betegséget gyógyíthat, és egy egyszerű Mária-szobor szokásos öltöztetésekor a női szemérem intimitása és rendszabálya érvényesül, s akár sorozatban készült gipszöntvény ábrázolás is a mennyei Szent Szűz eleven valóságát nyújthatja időről időre. E Nógrád, Heves, Borsod megyékre kiterjedő és a szlovák határ magyarlakta túloldalát is magában foglaló térségben a szocializmus négy évtizede alatt eltiltott és pusztulásnak indult búcsújáró helyek nagy része újrászenteltetett, a nem szűnő népi igény és alkotás fejleményeként. Ez az eleven vallásos mentalitás más tájakról is vonzóvá teszi a Palócföldet, miként Mátraverebély-Szentkút a leglátogatottabb magyarországi búcsújáró helylyé vált, 2006 óta nemzeti kegyhely, a közelében fekvő Hasznoson pedig egy parasztasszony látomásai nyomán 1947 nyarán országos érdeklődés nyilvánult meg és népmozgalom indult, melyet a szocializmus idején tett elfojtó intézkedések sem tudtak megszüntetni. A palóc népi vallásosságnak az alapvető gazdasági-társadalmi változások ellenére való továbbélését számos ismertetés és tanulmány keretében mutattuk be az elmúlt három évtizedben. Barna Gábor néphitvizsgálata alapján a *Palócok* monográfia 4. kötetében készült összegzés pedig országos összehasonlításban is jellemzőnek találta, hogy a nagyrészt vallásos hiedelemanyag igen tekintélyes hányada sorolható az eleven, hitt jelenségek közé.

A palócságnak e fokozott vallásossága korábban is szembevetődött. Az 1940-es években a magyar néprajzi csoportok körében a paló-

3. kép. A Mária eljegyzése és a Kánai menyegző ünneplésének egyik szertartásvezetője az ételek után szenteltvízbe mártott rozmaringággal megáldja a résztvevőket. Rimóc, 2009. 01. 24.

cok jellemző vonásaként a hitéletet emelték ki, a családszervezet, a faragási tehetség és a viselet meghatározó szerepével egyetemben. E vidéket több kutató az ország legrégebb, legarchaikusabb területének találta, éppen a kultúra vallásos összetevői folytán.⁶ 19. századi leírások vagy akkorra vonatkozó kutatások szerint is a vallásosság a palócok feltűnő ismérve. E népcsoport egyik első, 1850-es évekbeli ismertetése annak hangsúlyozásával kezdődik, hogy a palócok az elmúlt századokban mindvégig megmaradtak katolikusoknak. Vallásosságuk etnikus, antropológiai jellegzetességeként fogalmazódik meg, hogy „a vallásosság a palócnak szokása, csakúgy, mint a lónak az, hogy befogják”. A török hódoltság után döntően palócok által újraterlepült Mezőkövesd környékén a matyók néprajzi megfigyelése hasonló eredményre vezetett. Buzgó vallásosságukat mátravidéki és karancsalji palóccokéval hozták összefüggésbe, s azt a legfőbb néprajzi jellemzők között első számúnak ítélték.⁷

Többben hangsúlyozták a palóc vallásosság *misztikus beágyazódását*. Az egyik jellemzés országos viszonylatban is e népcsoport esetében tartja legmeghatározóbbnak a hagyományos misztikus-mágikus tudatvilág szerepét. Egy századforduló tájára vonatkozó leírás szerint a Mátra vidékén csodálatos dolog majd mindenkiel megesett, legalább kétszer-háromszor életében. Volt, aki, mint nagyobbacska gyermek, például szerzetesek vagy halottak menetét látta éjszaka az égen vagy a templom körül. Sokan, különösen az asszonyok, éjszakánként gyakorolt halottszagot érzett. 1866-ban Karancskeszibe (Nógrád m.), a harmadik-negyedik vármegyéből is özönlött a búcsújáró nép, hogy egy kútban megláthassa az Oltáriszentséget, égő gyertyákkal és angyalarcokkal körülvéve. A közeli Karancsság határában levő kút pedig szentkúttá vált szintén 1866-ban, a helyhez kapcsolódó látomások nyomán.⁸

A még hosszan sorolható példák szemléltetik, hogy a palóc vallásosság sajátos erőforrása a túlvilág és az isteni jelenlét közvetlen megélmése, egészen napjainkig.

⁶ Gunda Béla 1943. évi tanulmányára hivatkozik Kósa L. 1989:21.; Bálint S. 1968:118–119.

⁷ Findura I. 1885:199.; Reguly A. 1994:142.; Farkas P. 1911:142.; Istvánffy Gy. 1896:447.

⁸ Istvánffy Gy. 1900:192.; Morvay J. 1981:188, 203.; Findura I. 1885:202.; *A karancssági... é.n.*

Kegyhelyek

Ősi népi tapasztalás, hogy az istenség egyes meghatározott helyeken különösen szívesen nyilatkozik meg, és a kultusz itt kiváltképp kedves neki. Ezért a település világához vélhetően már sok évszázada is hozzátartozott a kegyhely, ami azonos lehetett a község templomával. Megközelítése gyakorta kisebb zarándoklatszámra ment. Például Cserhát-surány ma is álló magaslati gótikus temploma és Szarvasgede (egyaránt Nógrád m.) nagyobb mértékben átalakított egyháza pápai búcsú kiváltással rendelkezett a 14. században. Több esetben a kálváriák is zarándokhelynek számítottak (*4. kép*) (Kékkő [Nógrád vm., Modrý Kameň, (Szk)], Nógrádszakál, Érsekvadkert [egyaránt Nógrád m.]). Ezzel összefüggésben megfigyelhető az európai búcsújárásban az a folyamat, melyben a több országnyi vonzaskörzetű nagy kegyhelyek mellett – főként a barokk korban – egyre több, egyre kisebb vonzaskörű, ugyanakkor egyre közelebbi zarándokhelyek létesülnek és működnek. Jól megfigyelhető, hogy a keletkezésében, kultuszában elsősorban paraszti kötődésű kegyhelyek valamilyen magaslat és szent források, szent kutak köré

4. kép. Úrfelmutatás, Szent Kereszt felmagasztalása ünnepi búcsúmisekor a kálvária kegyhelyen. Kékkő, 2013. 09. 16.

szerveződnek, miként a községek templomai is jellemzően a település legmagasabb pontjára épültek. A hely magaslati volta archaikus, ég és föld közötti kötelék szerepre utal. Hasonlóan ősi eredetű a kutakhoz, forrásokhoz, mint Isten kitüntette helyekhez való népi vallásos ragaszkodás. A víz itt az ember egész életét élesztő forrássá, a testi-lelki gyógyulás, megújulás hordozójává válik. Mátraverebély-Szentkút, a Palócföld – ma már az egész nemzet – búcsújáró helyének középkori eredete Szent László király pogány kunok elleni harcaihoz kötődik. Első írásos említése 1290-ből való „*ad fontem Vereb*” megnevezéssel. Mátyás király híres ferences szónoka, Temesvári Pelbárt 1512-ben kiadott prédikációjában szólt arról a recens palóc folklórban is ismeretes hagyományról, hogy Szent László a harcok során elcsigázott vitézeinek forrást fakasztott, és úgy szerzett eleséget, hogy buzgó imádságaival egész falkányi vad felbukkanását eszközölte ki. A szentkúti forrásra alapozódhatott az a búcsújárás, amelyről egy 1331-ből való történeti adat szól. Eszerint a verebélyi templomhoz búcsújárók sereglettek össze, akik a kaszálóban és szénában tekintélyes kárt okoztak. A ferences kutatás e templom építését 1210-re becsüli.⁹ Néhány évtizeddel később helyette nagyméretű gótikus egyházat emeltek Mária mennybemenetele titulussal, alighanem a búcsújárással összefüggésben. Ez egyezik Szent László máriás szellemiségével is, aki templomalapításait rendre Nagyboldogasszony tiszteletére ajánlotta. Nem látjuk okát, hogy a Szent László-hagyomány keletkezése ne közvetlenül szent királyunk pogányok elleni harcaihoz kötődne. Ha Szent László ugratásának és általa a szent forrás fakadásának emléke az akkori eseményektől, a 11. század végétől datálható, akkor a csodálatosan keletkezett szent kút kultusza, tehát a kegyhely is ekkortájt alakult ki. Még ha azt a mai kegytemplom falán a verebélyi első templom építésének becsült dátumához kötik is: „kegyhely 1210”. Szentmihályi Mihály a Szentkút történetéről 1797-ben kiadott művében az elődök hagyományára hivatkozik, akik – mint írja – főképpen békeséges időkben, hajdanában és mostan is oda szoktak járulni ájtatosság-

⁹ Palkó Julián OFM – Orbán Márk OFM: *Mátraverebély Szentkút Kegyhely és a Nagyboldogasszony Bazilika*. Szentkúti Ferences Rendház, Mátraverebély-Szentkút, 2000. 10–22.

gal esztendőnként mind Szűz Mária tiszteletét, mind pedig Szent László király járásának, szent kút fakadásának emlékezetét fenntartván.¹⁰

Mátraverebély-Szentkút Szent Lászlóhoz fűződő búcsújáró kultuszában szent királyunk alakja az isteni világgal összekötő kapocsnak számított. 19. századi palóc búcsúsok szakrális Szent László-folklóráját tükröző litániaszerű fohászban a szentség mintegy szakrális kontaktus általi átszarmazásának vertikális rendjét találjuk, végletes, ugyanakkor paradigmikus megfogalmazásban: „Szent Lászlónak szent lova, szent lovának szent lába, szent lábának szent patkója, szent patkójának szent nyoma: könnyörögi érettünk!”¹¹ E szövegbe foglalt palóc mentalitás szerint a szent életű királyban megnyilvánuló szakralitás, isteni érintettség átminősíti környezetét: a lovat, amin ül, sőt annak minden porcikáját, de ezáltal a patkót is, amelyet a ló patáján hord, és még a földet is, amelyen Szent László lova által nyomot hagy. A nyom visszamutat e szakrális leszarmazásra, hiszen belőle csodás erejű víz fakadt. Hogy mennyire reális ez az értelmezés, mutatja az a 12. században rögzített történeti hagyomány, melyben Szent László lényé földi élete során átminősítette nemcsak közvetlen környezetét, hanem az egész természetet: „azt mondják, hogy Magyarországnak soha nem volt ilyen [...] túlaradó kegyességű [...] királya, s utána a föld sem volt már ennyire termékeny.”¹²

Település

A település felszentelt helyei lehetnek a templom, harangláb, kálvária, kegyhely, temető, út menti fészületek, kis kápolnák és szobrok. A hagyományos kultúra emberének elsődleges tapasztalata és alapvető vallásos élménye, hogy az őt körülvevő *tér* nem semleges, hanem szakrális, illetve démonikus megnyilatkozások strukturálják. Archaikus fokon a világ nem természettudományosan leírható önálló és zárt rendszer, hanem

¹⁰ Limbacher G. 2015.

¹¹ Bálint S. 1977:503.

¹² Gerics J. – Ladányi E. 2001: 26.; Limbacher G. – Lengyel Á. 2008: 253.

egy tágabb transzcendens, „világon túli” erőter része. Számára az élet sikere attól függ, mennyire képes a szent valóságához kapcsolódni. A térben megnyilatkozó szakralitás a szent áttörési helyeit képezi az égi és a földi világ között, a kapcsolatba lépés helyeit az isteni valósággal. Ahol a szentség megnyilatkozik a térben, vagy ahogy Karancskesziben mondták, ahol az aranyalma leesett az égből, ott van a világ közepe, ott tárul föl a valóságos, ott jut létezéshez a világ. Néprajzi gyűjtésekben több palócföldi települést említenek a világ közepeként (Pilis, Nógrád vm., Ples, Szlovákia; Balaton, Bükk-szentmárton, Bekölce, Fedémes, Maconka stb.). Úgy látszik, gyakoriságuk inkább csak a kutatás kiterjedtségétől függ. A nagyszámú világközepe-képzet azonban nem jelent ellentmondást a vallásos gondolkodás számára, itt ugyanis nem geometriai, hanem egzisztenciális és szent térről van szó, amelynek sajátos szerkezete korlátlan számú áttörést és transzcendens kapcsolatot tesz lehetővé. A népi vallásosságban a legfőbb ilyen hely a település temploma. Hagyományos szemlélet szerint a templom nem csupán építészeti alkotás és a liturgia helyszíne, hanem az istenség és katolikusoknál a védőszentnek is lakhelye, szakrális-túláradó térsége. Palócföldön jellemző elhelyezésként a község legmagasabb pontjára építették. Éghez való közelségét a megközelíthetőség praktikus szempontja elé helyezték, ezért évszázadokon át vállalták a sokszor jelentős fizikai megterhelést. Az ilyen templomok voltaképpen helyi zarándoklatra készítették a falu vallásos népét, ami a szakrálisba való átmenet egyfajta technikájaként szolgált. Mert amint a karancshegyi kápolna vagy a herencsényi plébániatemplom esetében legendai kötődés is mutatta – nem a legmagasabb ponton kezdett templomépítés köveit az angyalok éjszaka átvitték oda –, a szent hely éghez való közelségének, érintkezésének fontossága arra az archaikus képzetre utal, hogy a települési tér e pontját a vallástörténetből ismert kozmikus hegynek tekintették, amely a földet az éggel kapcsolja össze (5. kép). Bodonyban és Mátraballán (Heves m.) a dombra épített templom helyét paraszti szóhasználatnál „Úrhegy”-nek, „Úrhegyi”-nek hívták. A paraszti életforma 19. századtól végbemenő nagy átalakulása során, a szemlélet racionalizálódását, gyakorlatiassá válását jelzik az olyan változtatások, mint Karancsságon a templom századfordulói átépítésekor a templom-hegy elgyalulása, vagy még inkább a bükk-szentmártoniak (Heves m.)

5. kép. Település temploma a belterület magaslatán. Herencsény, 2017. 07. 01.

közelmúltbeli templomépítése a falu belterületén, magára hagyva Szent Márton községen kívül, hegyen lévő középkori templomát. Így alakul át mára a kultusz kozmikus szentélye az ájtatosság közösségi helyévé. Azonban a templom önmagában is képes köteléket alkotni föld és ég között, és a lét teljességét, az élet forrását árasztó szakralitást kisugározni. Ennek tükröződését is jelenti a paraszti társadalom hierarchikus rendjében, hogy a nagyobb gazdák többfelé a templom közelségébe települtek, mint ahogy ez indokolta sok évszázadon át a halottak kultusz hely köré temetését. Szandán a leghatásosabbnak a templomi imádkozást tartották, ezért a faluban vagy határában: „a templom felé fordulunk oszt úgy imádkozunk, mer az olyan, mindha templomban vónánk.”¹³

A templomon kívüli különféle szabadtéri szakrális építmények létesítésének egyik fő indítéka az élet megszentelése, az azt megnevesítő és áldást eredményező szakralitás minél teljesebb aktivizálása az emberi környezetben, részben a rontó erők ellensúlyozására. Keresztállítással az Isten teremtette világot megújító Jézus megváltási helyszíneinek mikro-

¹³ Lengyel Á. – Limbacher G. 1997: 119–131.

kozmikus szintű megjelenítése történhetett, a világ leképezése, modellezése gyanánt. A települési tér szakralizációja a község életének oltalmazását, biztonságérzetét, gazdálkodásának sikerét szolgálta, és a rituális, paraliturgikus cselekmények térbeli csomópontjait, illetve szerkezetét jelenítette meg. A települési tér szakralizációjában a katolikus Palócföld legsajátosabb építménytípusa a szabadtéri fafeszület. Szinte Biblia pauperumként magukon viselték Krisztus megváltó művének, szenvedéstörténetének főbb jegyeit és apokrif motívumait. Karancs-vidéki fafeszületek többször szív formájú faragáson nyugszanak, mintegy a szeretet genezisést testesítve meg. Többfelé, főleg Heves megyében szokásos a keresztszár ferdén, spirálisan vésett vonalsorral való indítása, amely a teremtésre, illetve a krisztusi újjáteremtésre emlékeztethet. Gyakran látható az alsó részen életfaszerű növényi forma, amely kétféle értelemben is a keresztet mint keresztény világ- és életfát hangsúlyozza. Ilyen értelemben a feszület részint Krisztus halál feletti győzelmének szimbóluma, egyszerre halál- és életjelkép. Másrészt a növényi ábrázolás mintha a megjövendőlt, Dávid király házából származó Messiás szimbolikus családfáját is mutatná. Mintha Krisztus szent hagyomány szerinti dédanyjának, Szent Emerenciának adott látomást mintázná, ami a vidékünkön sokáig népszerű *Makula nélkül való tükör* című barokk népkönyvből volt leginkább ismert. A látomás szerint Emerencia egy gyönyörűségees termőfa, melynek legcsudálatosabb gyümölcse – Szent Annán és Márián át – a megváltó Jézus. E látomás bibliai előképének tekinthető Ézsaiás látomása: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevededik” (Ésa. 11, 1). E növényiszimbólumot variálják azután vallásos énekek és archaikus népi imádságok, a bibliai szövegben a szent leszármazásra és a Metterciára ismerve: „... – Izaiás rólad szólott, / Midőn egy gyökeret látott, / Melyből szép vessző származott, / És kedvesen kivirágzott. – Te voltál a példázatja / E gyökérnek ó szent Anna, / Vesszőszál a Szűz Mária, / Kinek Jézus a virágja...”¹⁴

A hosszanti keresztszáron egymás fölött sorakozó, architektónikus sávokkal elválasztott mezőkön általában az Oltáriszentség látható kehelyben, úrmutatóban, többször az eucharisztikus növények – búza,

szőlő – környezetében (Mátraalmás [Nógrád, v. Heves m.], Dacsókeszi [Hont vm., Kosihovce, Szk.], Csákányháza-Rátkapuszta [Nógrád vm., Čakanovce-Ratka Szk.], Egerszalók [Heves m.] stb.). A palócföldi fafeszületeken legjellemzőbb a korpusz és az Oltáriszentség együttes ábrázolása, ezáltal a miseáldozatban a liturgikus kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé való átváltozásának hangsúlyozása. Gyakori faragás égő gyertya ábrázolása az úrmutató két oldalán, többször a két oldalsó felület legmagasabb, korpuszhoz közeli részén. Ez Jézust a világ világosságaként, másrészt az önmagát fölládozó szeretet jelképeként azonosítja. E jelentést Zsuny-pusztá fakeresztjén méretes, vaslemezből formált fölszögezett szív, Csákányháza-Rátkapuszta és Ságújfalu egyik feszületén az ábrákat elválasztó sávra ismétlődően faragott szívek hordozzák. Héhalom (Nógrád m.) temetői nagy fakeresztjén a korpusz alatti elválasztó sávon szintén szív, alatta kehely domború faragása. Mindezek paraszti kultúrabeli immanens mivoltát szemlélteti egy nagylóci (Nógrád m.) házi oltár. A kálvária helyi faragású foglalat oromzatán itt is megtalálható a szentkereszt, tövében kehellyel, a fülkeajtó – és egyben a kálvária – két oldalán egy-egy égő gyertya látható tartóban. Körül további faragások: Oltáriszentség úrmutatóban, Jézus Szíve és a kozmikus dimenziót mutató csillagok.

Az ábrázolások sorában Palócföld-szerte mintegy rituális jelentőséggel láthatók Krisztus kínszenvedésének eszközei és olykor színhelye (arma Christi): létra, dárda és szivacs, oszlop, amelyhez Jézust kötözték, ostor és kesztyű, töviskorona, harapófóga, kalapács, a három szög, a Péter tagadását jelző kakas, Júdás 30 ezüstpénze, maga a keresztfa, a kereszt feliratos táblája, valamint a Getszemáni-kert, ahol foglyul ejtették, és a Cedron patak, amelybe a hagyomány szerint belökték, vagy amelyen keresztül kellett gázolnia. Az arma Christihez tartoznak Jézus sebhelyei is. A szenvedés eszközei Krisztus fegyvereinek vagy címerpajzsának számítanak a bűn és a halál elleni küzdelemben. Az arma Christi ereje és fontossága a Bibliából eredeztethető.¹⁵ Szemléletesen példázza a kínszerek paraszti életmódbeli jelentőségét a fűzfá 19. századból adatolt gyógyászati szerepe. A gyógyításhoz alkalmazott fűzfát azért tar-

¹⁴ Limbacher G. 2009:154–155.

¹⁵ Limbacher G. 2018:

totta hathatós eszköznek a bükkszéki (Heves m.) palóc asszony, „mer fűzfavesszőkkel verték meg valamikor az Isten testyit, má pegy[ig] [...] mindaz, amivel az Istent bántották, ez emmi orvosságaónk.” S valóban, ha egy másik kínzóeszköz, a töviskorona hagyomány szerinti növényéről, az úgynevezett „Krisztustövisk”-ről letört tövissel piszkálták meg a fájós fogat, a borsosberényiek (Nógrád m.) szerint a fogfájás elmúlt.¹⁶

Megszentelt ház, háztartás és gazdaság

A népi vallásosság hagyományosan a település lakó- és gazdasági építményeire is kiterjedt, elkészültükkor azokat a pap, a gazda vagy a gazdasszony rendre megszentelte, sokféle évenkénti újraszentelésükre is sor került. A ház szentségének a parasztság archaikus világtképéből fakadóan többféle rétege különíthető el. A házkülsőre, oromzatra gyakran kereszt köré került égitestek kozmikus összefüggésre utalnak, és már a munkák megkezdésekor végzett építési áldozat is a házkultuszhoz tartozik. A ház paraszti szakralizálása során a templom szent volta épül be az otthon világába. Miként a templom tornyára, a lakóház oromzatra, oromcsúcsára is elhelyezték a kereszt jelét. Zagyvaszánton (Heves m.) a kaputükör csipkézett, íves áttörésébe is halmon álló kereszt került sugárzó művészi összhatással, egyben nyilvánvalóan az otthon biztonságának szakrális-mágikus oltalmazásáért.¹⁷ Őrhalomban ablak fölött vakolt és festett kereszt, Nógrádmegyében kereszt és rozetta látható zsúpfedeles lakóház két ablaka között. A parasztember számára a lakóházban a korábbi évszázadok során a háziszentély szolgált kultikus térként a település közösségi vallásos létesítményei mellett. Ennek területünkön a parasztszoba szentsarka felelt meg. A legszerényebb otthont is szokásban volt díszíteni ünnepjelzőnek már akkor is, amikor még csak egyetlen lakószobája volt a háznak. Amíg belső fűtésű, füsttel terhelt volt ez a helyiség, úgy elsősorban időlegesen, textíliákkal, majd a fűtési mód fejlődésével különféle, állandóan a hagyomány megszabta helyü-

¹⁶ Limbacher G. 2009:157.

¹⁷ Lengyel Á. – Limbacher G. 1997: 134.

6. kép. Ácsolt láda, szuszék, fedőlapján kereszttel, elején imádkozó 3 Mária. Gyenes Tamás tulajdona. Palócföld, 1800 körül.

kön maradó más tárgyakkal (6. kép). Díszes abrosszal minden bizonnyal a lakás ünnepi alkalmakra, kultikus cselekményekre felkészített részét, a szentsarkot ékesítették fel. Nógrád megyei jobbágycsaládoknak voltak már díszes lakástextíliái a 18. században a tisztaszobák létesítését megelőzően is. Más „dísz tárgyak” előfordulását mutatja, hogy például 1722-ben akadt jobbágyház, ahol 8 újkeresztény, azaz habán korsó is volt. E tárgytypusból nem egy vallásos ábrázolással ismeretes. Fali szentképekről az eddigi közlemények ugyan csak a 19. század első feléből adnak hírt, de joggal tehető fel, hogy papír szentképeket korábban a Palócföldön is felragasztottak vagy feltűztek a falra. Szűz Máriát ábrázoló, falra ragasztott papírkép volt a legfőbb dísz egy szegény kazári (Nógrád m.) család szobája asztalszögletének még 1932-ben is. Különleges palóc szokásként jegyezték le a 19. századból, hogy gyónás után a paptól kapott „gyónócédulákat” cérnára fűzve az asztal fölé akasztották. A szentostyára utaló jelentősége alapján helyezték e térbe a betakarításkor készített aratási koszorút, illetve a karácsonyi ostyából kivágott kereszt- vagy Krisztus-alakot. A lakószobabeli szentsarok ünnepi

díszességét szobányi méretűvé fokozta a 19. század folyamán kialakuló, úgynevezett tisztaszobás lakásberendezés. Ekkortól a katolikus parasztházak tisztaszobáiban jellemző berendezési szokás volt, hogy az ajtó melletti falra szenteltvíztartót helyeztek. Ez a tisztaszoba kiemelt szakralitását jelezte a lakóházon belül, hiszen rendre nem a bejárati vagy más ajtóhoz tették a szenteltvíztartót, hanem a tisztaszoba belső falára, ahová így az ember mint „a ház templomába” lépett be. Ezt a hatást keltette továbbá a házi oltárnak a sublóra, máshol falra helyezése: még a szent-sarok mintájára a sarokba vagy már a két ablak közé. Az Oltáriszentség templomi jelenlétét jelző örökmécsesnek is megtaláltuk tisztaszobabeli mását Patakon és Terényben, sőt az úrmutatóba helyezett szentostya utánzatát is (Karancslapujtó, Herencsény [egyaránt Nógrád m.]). Az olajnyomatok, korábban üvegek, esetleg hímezett fali szentképek oltárképi utánzat jellegét is feltételezhetjük. A templomhoz hasonlóan a természetfölötti valóság túlradó kegyelmeiből való részesülés vágya tükröződött abban a szokásban, hogy egyrészt előszeretettel igyekeztek kegyképek másolatait otthonra beszerezni, másrészt a házbelső vallásos tárgyai közül amit lehetett, búcsújáró helyeken vásároltak, s ott meg is áldatták azokat. Többfelé az ünnepi asztalterítő, és áttételesebben a vetett ágy a templomi oltárterítők hatását viseli magán.

Az asztalról azt tartották, hogy az olyan, mint az oltár, mivel Krisztus teste, a kenyér van rajta. Herencsényben a szószékterítővel való vélhető összefüggésre bukkantunk: a paraszti hímezésű templomi darabon és a lakástextilen egyaránt a „JŐJELSZENTLÉLEK ÚRISTEN!” feliratot láthatjuk népi motívumok környezetében. Az abroszon az oltárszerű hatást növeli, hogy közepére szentostyát kehelyben, valamint keresztet hímeztek. A díszágyszóttos, illetve hímezett mintái révén is részt vehetett a tisztaszoba szakralizációjában, amit például a homokterenyei tájház ma is látható ágynak lyukhímezéses keresztjei tétélesen mutatnak, még ha az ilyen ábrázolások többé-kevésbé emblematikus jellegűek is. Evangélikusoknál a sublóton tartott imakönyv, a falra helyezett zenélő Luther-kép, Utolsó vacsora-jelenet és fali táblaként bibliai ige szolgálhatta a tisztaszoba, illetve lakásbelső szent térré avatását.¹⁸

A pap, a gazda vagy a gazdasszony évente a gazdasági épületeket is megszentelte. Középkori egyházi gyakorlat folyománya lehet és a nem szűnő népi igény tartotta fenn a húsvéti határkerülés szokását, amellyel a vetést mintegy szakrális oltalom alá helyezték. E célt szolgálta a Márk-napi körmenet, és az úrnapi körmenet is a világ mindnégy irányában megszentelte a környezetet. Szintén a gazdaság sikeréhez szükséges természetfeletti erők mozgósításán alapulnak a háztartási és munkaeszközökön kialakított vallásos ábrázolások, leggyakrabban a kereszt jele. Kialakításuknál, a népi vallásosság természetének megfelelően, más szempontok is közrejátszhattak, mint például, hogy egy-egy ilyen tárgy szerelmi sőt házassági szándékot jelző ajándéknak is számított. A konyha világában a kemence vallásos jelentőségét nagyrészt a kenyérsütés színhelyeként kapta. A kenyeret, a palócság fő táplálékát önmagában is Isten testének tartották. Már a csűrbe hordott búzát is életnek nevezték, és a kenyérfőzés egész folyamatát kultikus mozzanatok szöttek át. Keresztvetés volt minden részmunka lezárója és hatékonyságának biztosítója. Mátreaalji megfigyelés szerint keresztet vetettek az edényre a kovász beáztatásánál, miközben fohászkodtak: „Segélj Istenem!” Mikor a beáztatott kovászt beöntötték a liszt közé: „Istenem jól megadjad!” Kovászolás közben is sóhajtozni szoktak: „Édes Istenkém, édes Jézuskám!” A kovászolás befejezésekor: „No áldjon meg az édes Jézus, áldjon meg jónak, helyesnek!” Utána keresztet vetettek a kovászra és a dagasztóteknő négy sarkára, mondván: „Atyának, Fiúnak, Szentlélek Úristennek nevében áldjon meg az édes Jézus!” Nógrádsípeken bedagasztáskor a bibliai kenyérszaporításra utaltak, a földre szállt Istenség működésének szent idejét aktualizálták: „Szaporíjja meg a menyeyei Úrjézus, mint egykor az öt árpakenyeret a zsidó népnek!” Másnap reggel, mikor a teknőről az abroszt levették, fohászkodtak: „Édes Jézuskám!” Mikor meglátták: „Jól megkelt, édes Jézuskám!” Dagasztás közben is többször fohászkodtak: „Édes Jézuskám segíts, Istenkém add jónak!” A szakítás előtt a szakajtóra keresztet vontak: „Add meg édes Jézuskám, add meg jóra!” Szakasztás kezdése előtt: „Segíts már Istenkém!” Mielőtt a kemencébe tüzet raktak, szintén fohászkodtak. Mikor a lángost betolták a kemencébe: „Áldjon meg a Teremtő Lélek!” A kenyerek bevetése előtt háromszor keresztet vetettek a tűzre: „Istenkém segíts!” Minden egyes kenyér bevetése előtt: „Áldjon meg az Úrjézus!” Bevetés után a kemen-

¹⁸ Limbacher G. 2000:316–323.

cére vetettek háromszor keresztet, Szandán még önmagukra is. Minden kenyérsütéskor egy-két 1/2–1 kg-os cipót készítettek, amit legelőször szakítottak ki a tésztából, s utoljára tettek be sülni. Ezeket istencipónak hívták, és a falu szegényeinek szánták, akik hálából a család halottaiért imádkoztak (Egerbocs, Hevesaranyos, Heves m.). Bernecebaráti környékén (v. Hont, Pest m.) szentantalcipó volt a nevük, és a vasárnapi mise alkalmával a templom bejáratánál adták oda valamelyik szegénynek, főleg az I. világháború idején. A kenyér Krisztus testének való megfeleltetését példázza egy ipolytarnóci kenyértakaró kendő 1910-ből, melynek közepére „IHS” monogramot hímeztek. Egy kazári (Nógrád m.) asztalkendőn vallásos felirat: „DICSÉRTESSEK A JÉZUS KRISZTUS” olvasható, a készítés adatai mellett („DUDÁS ERZSI 1912”). Egész kenyeret nem vittek ki a házból, nehogy az áldást is kivigyék vele együtt. Az ajtó nyílása felé sem volt szabad fordítani, „mert akkor kimegy az Isten áldása”. Általános szokás szerint a kenyér megszegésekor keresztet rajzoltak késsel az aljára. A kést nem szabadott élével felfelé állítani, „mert megvágja magát a Jézuska” (Besenyőtelek, Heves m.).

Az állati eredetű táplálékok között a tej és tejtermékek töltötték be a legfontosabb szerepet a mindennapokban. A bőséges tejhozam biztosítására Virágvasárnap megszentelt barkával veregették meg a tehen farát, ugyanezért az úrnapi oltárról hozott virággal az istállót is megfüstölték (Felsőtáckány, Bodony, Heves m.). A tej megrontása ellen, mikor fejni kezdték a tehenet, keresztet vetettek rá (Karancskeszi), naplemente után a háztól kiadva kereszt alakban sótt tettek bele (Zagyvarékas, Szolnok m.), vagy a tejesköcsögre volt kereszt festve (Márianosztra). Vajkészítésnél, ha hiába próbálkoztak a köpüléssel, keresztbe tett kézzel fogták meg a „köpüllő” szárát, és háromszor föl-le mozgatva mindjárt sikerült vajat köpülni. Más változat szerint keresztet vetve, és „Jézus segélj!” fohással kezdték meg a köpülést (Szanda). E művelet sikeréért ráolvasás szövegeket is szoktak alkalmazni: „Szűz lány Szent Margit, / Vidd össze a tejfölünket, / falu végén hasas lány / írók vajat kíván.” (Zagyvarékas) Vagy: „Szűz lány; szűz asszony húzd össze, / Szent Péter, Szent Pál verd össze.” (Erk, Heves m.). Előfordult, hogy a vajformázót is kereszt jelölte (Bocsod m.).¹⁹

¹⁹ Lengyel Á. – Limbacher G. 1997:154–155.

A paraszti társadalomban a hagyományos vallásos világnépek működését a mindennapi gyakorlat igazolta vissza évszázadokon keresztül. Objektív realitásnak számított, mely szabályozólag hatott ember és környezet, ember és hagyomány, egyén és közösség viszonyában. Világképi keretek és ősi minták alapján, azokból fakadó vallásérvölcsi, szokásrendi szempontok határozták meg máig hatóan, hogy az egyéni életútnak és a család életének melyek a fő csomópontjai, döntő fordulói. A rituális jellegű közösségi ünnepekben és alkalmakban adva volt, hogy minek és mikor örüljenek az egyes korosztályi csoportok, miként ünnepeljenek, vagy hogyan gyászoljanak a kétféle nemhez tartozók. A természettudományos világnépek térhódításával a természetfeletti mintákat fölváltotta a természetes kauzalitás alapelve, mellyel összefüggésben a szekularizációs folyamatok relativizálták és differenciálták az ember helyzetét, illetve kapcsolatrendszerét a társadalomban, a természeti környezettel és a tárgyi világgal szemben.

Irodalom

- A Karancssági... (é. n.) A Karancssági szent-kútnak eredete és valóságos története 1866. június 6-án egy 24 éves legénnyel.* Klimó Mária, Esztergom.
- Bakó Ferenc (szerk. 1989): *Palócok I-IV.* Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger.
- Bálint Sándor (1968): Bálint Sándor hozzászólása. In Bakó Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben 1967. november 10-11.* 118–119. Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Házinyomda, Eger, 1968.
- Bálint Sándor (1977): *Ünnepi kalendárium I.* Szent István Társulat, Budapest.
- Farkas Pál (1911): *Nógrád vármegye népe.* In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.* 137–141. Budapest.
- Findura Imre (1885): *A palóczokról.* In *Földrajzi Közlemények XIII.* 191–206.
- Hetény János (2000): *Nagyboldogasszony virrasztása / A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepkutatás jegyzetei 1951–1952.* In Barna Gábor (szerk.): *Devotio Hungarorum 7.* JATE Néprajzi Tanszék, Szeged.
- Gerics József – Ladányi Erzsébet (2001): *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* In *MagyarKönyvszemle* 117/1. 20–32.
- Istvánffy Gyula (1896): *A borsodi matyó nép élete.* In *Ethnographia VII.* 165–174., 280–285., 364–373., 447–459.
- Uő. (1900): *Palóczok.* In *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. kötet.* 181–194. Budapest, 1900.

- Kósa László (1989): *A palócok néprajzi kutatása a kezdetektől az 1960-as évekig*. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép*. 9–28. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger.
- Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (1997): *A Szent és a Profán. Népi vallásosság a Palócföldön*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága és a szerzők, Balassagyarmat.
- Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (2008): *Szent László-tisztelet a Palócföldön*. In *Arrabona* 46. 247–284.
- Limbacher Gábor (2000): *Vallásos népművészet*. In Kapros Márta (szerk.): *Nógrád megye népművészete*. 275–326. [Palóc Múzeum] Balassagyarmat.
- Limbacher Gábor (2009): *A kereszt és a feszület*. In *Ethnographia* 120. évfolyam 2. szám. 145–192.
- Limbacher Gábor (2015): *Mátraverebély-Szentkút a korszerűsített nemzeti kegyhely*. In *Honismeret*
- Limbacher Gábor (2018): *A passió szakrális-mágikus eszközei és az imamondó üdvjavai archaikus népi imádságokban*. In Lengyel Ágnes (szerk.): „Kívül aranyos, belül irgalmas...”. *Konferenciakötet Erdélyi Zsuzsanna emlékére*. MNM Palóc Múzeuma, Balassagyarmat.
- Morvaj Judit (1981): *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszony élete a múlt század második felében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly Antal (1994): *Magyarországi jegyzetek*. Selmeczi Kovács Attila (szerk.) Series Historica Ethnographiae 8. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Bögre Zsuzsanna¹

Vallásosság és értékválasztás a visegrádi országok fiataljai körében

Kivonat

A tanulmány kiindulási alapja szerint a Visegrádi országok (V4-ek) közül Lengyelország és Szlovákia a legvallásosabb a régióban, majd őket követi Magyarország, s a sort Csehország zárja. Mindezeket figyelembe véve megvizsgáltam a V4-ek fiatal generációjára jellemző vallásosságot és értékválasztásokat. Mindezt a korábban Tomka Miklós² által bevezetett, s jól működő vallásos önjellemzés kategóriái alapján tettem.

Az elemzés első részében hét világinak/szekularizáltnak nevezhető értékválasztás arányát figyeltem meg, a második felében pedig négy egyházi/vallási érték fontosságát elemeztem. Adatok alapján megállapítható, hogy a modernizációs értékek terjedésére a V4-ek fiataljai hasonlóképpen reagáltak. Egységesen növekedett, vagy magas szinten maradt az élettel való elégedettség érzése, a családot, a barátokat és a szabadidőt fontosnak tartók aránya. Ugyancsak egységesen, de csökkenő tendenciát mutatott a munka és a gyermekvállalás értékének elfogadása a V4-ek fiataljai esetében. Az elemzés során láthatóvá vált, miszerint ezen országok fiataljait egyformán befolyásolja a modern kor világfelfogása, függetlenül az országok vallásosságától vagy szekularizáltságától. Ugyanakkor a részletek alapján elmondható, hogy a világi/szekuláris értékek elfogadásában Magyarország Csehországhoz hasonlít inkább, vagyis a térség legszekularizáltabb országához. Az egyházi/vallási értékek elfogadását illetően pedig Magyarország (eltérő arányszámokban ugyan) inkább Lengyelországra jellemző trendeket mutatott.

¹ Szociológus, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet. bogre.zsuzsa@gmail.com

² Tomka Miklós (1949–2010) vallásszociológus, aki Magyarországon először vezette be a vallásosság önbevallás útján történő vizsgálatát. Részletesebben lásd később.

Megállapítható, hogy a V4-ek esetében a világi és az egyházi érték-választások alapján nem beszélhetünk egységes régióról. Legerősebbnek a korszakhatás mondható, ám az összképet differenciálja az országok kulturális és történelmi tradíciója is.

Bevezetés

Vitathatatlan a közép-európai társadalmak összetartozása a társadalomtudomány, a politika s a közgondolkodás számára – ugyanakkor, amikor meg kellene fogalmazni azt, hogy milyen hasonlóságok és különbségek jellemzik a régióba tartozó országokat, akkor már nem lennének olyan magabiztosak. Vannak szerzők, akik a régió átmenetiségét hangsúlyozzák, vagy a lakosság sérült identitását, míg mások a középkorra vezeték vissza az összefüggéseket. (Máté-Tóth 2014; Szűcs 1983)

Még ennél is nehezebben tudnánk válaszolni a fenti kérdésre, amikor „csak” a Visegrádi csoportról, a (V4-ekről) kellene tudományos megalapozottsággal beszélni. E négy országot szokás bizonyos szempontból homogénnek tekinteni, amikor a közös múltat hangoztatjuk (a vasfüggöny mögötti országokról beszélve). Ugyanakkor a modernizáció, a szekularizáció vagy az individualizáció tekintetében jól látható különbségekkel kell számolnunk. Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a vallásosság vizsgálatakor az országok közötti különbségek jelentősnek mondhatók. A statisztikai adatok szerint a V4-ek közül Lengyelország és Szlovákia a legvallásosabb a régióban, majd őket követi Magyarország, s a sort Csehország zárja. Míg az előbbieket Közép-Európa legvallásosabb, addig az utóbbiakat a legvallástalanabb országoknak tartjuk. (Tomka 2011).

Felmerül a kérdés, hogy az előbbiekhöz hasonló trend mutatható-e ki akkor is, ha a fiatalok valláshoz való viszonyulását vizsgáljuk meg. Ebben a témában Magyarországról több fontos tanulmány született, a V4-ek összehasonlító vallásosságáról azonban keveset tudunk. (Földvári 2005; Hámori–Rosta 2011; Tomka 2011; Pusztai 2014)

A posztmodern kor „élmény-” másképpen szólva „fluid társadalmában” az egyénre hárul a hely, a fontosságok és a jelentések keresése.

(Bauman 2000; Éber 2008; Taylor 2012). Ilyen körülmények között az egyéni élet átmeneti szakaszai tovább tartanak, mint a régebbi korokban. Gondoljunk csak a posztadoleszcencia jelenségére, vagy az internet világában a hálószerűen épülő közösségi oldalakra, ahonnan a fiatalok tájékozódnak az éppen aktuális életstílusokról, életfelfogásokról. Napjainkban a társadalmi, generációs, gondolkodásmódbeli határok elmosódnak, s egyre kérdésesebbé válnak a korábban használatos fogalmaink jelentése. Mindezeket figyelembe véve úgy gondolom, érdemes megvizsgálni (1.) a V4-ek fiatal generációjára jellemző vallásosságot és értékválasztásokat, hogy meglássuk az országok közötti hasonlóságokat és különbségeket. (2.) Másfelől azt is megvizsgáltam, hogy a vallásosság szempontjából korábban bevezetett, s jól működő önjellemzés kategóriái mit árulnak el a fiatalokról.

A szekularizációs és az individualizációs modell vallásfelfogása

Az elemzés előtt tisztáznunk kell, hogy mit jelent a vallásosság és hogyan mérjük azt. A vallásosság mérését a survey statisztikai kutatások általában a hit, a vallásgyakorlat és a felekezeti hovatartozás elemeivel szokták mérni. (Voas 2007) A kutatások és elemzések hátterében általában három elméleti modell áll: a szekularizáció, az individualizációs és a vallásos piacmodell állításainak tesztelése. A téma empirikus kutatói szerint Európában a vallási piacmodell érvényességét nem lehet kimutatni, s ez az állítás érvényes Magyarországra is. (Bruce 2000; Pollack 2008; Rosta 2008) Így témánk szempontjából a szekularizációs és az individualizációs paradigma vallásfelfogását érdemes közelebbről megnézni. A két modell közötti vita – leegyszerűsítve azt – az eltérő vallásfelfogásra vezethető vissza. Azt lehet mondani, hogy a szekularizációs modell hívei igyekeznek lehatárolni, hogy mi tekinthető vallásnak és mi nem. (Dekker 1995; Pickel 2011; Pollack 2008; Voas 2009) Az individualizáció képviselőinek vallásfelfogása többnyire a luckmanni tézisre vezethető vissza, miszerint minden vallás, ami képessé teszi az embert biológiai természetének meghaladására. (Casanova 2006; Davie 2002; Hamplová–Nespor 2009;

Hervieu-Léger 2006; Luckmann 1967; Tomka 2011) E felfogás szerint a vallás olyan jelentésadás, amely az emberi szervezetet transzcendálja, s az embert társadalmi lényévé teszi. Ebben a felfogásban az intézményes és a személyes vallás közötti határok elmosódnak. Vallásnak tekinthető így a „do it yourself” vallás, a „patch work” vallás, a babona, a new age, a tenyérjósítás stb. Ugyanúgy vallásos tevékenységnek tekinthető egy futballmeccsen történő rituális, fanatikus szurkolás. Látható, hogy itt a vallásfelfogás igen tág, minden beletartozhat, ami értelmet, jelentést ad az emberi életnek.

Ezzel szemben a szekularizáció elmélet támogatói szerint a fenti felfogás túlzó, értelmezhetetlen. Hogy hol húzódik a vallásosság pontos határa, azt ők sem mondják ki, csak az általuk elemzett változók, vagy azok értelmezése alapján „sejthető”. A szekularizációs tézis támogatói a templomba járás gyakorisága, a kérdőívekben mérhető hitfelfogások és a felekezeti hovatartozás adatainak csökkenő tendenciáira mutatnak rá. S mivel a csökkenés idősoros és kohorsz adatok alapján kimutatható, ezért hajlanak a szekularizációs elmélet megerősítésére. Természetesen a két modell közötti vita nem ennyire polarizált, több differenciált és részletes elemzés készült a két felfogás közelítésére, s ilyenkor nagyon érdekes tanulmányok születtek a téma további tanulmányozása szempontjából. (Molteni 2017; Pollack 2008)

Közép-Kelet-Európa esetében a kérdést tovább színezte a rendszerváltás utáni vallási fellendülés. Felmerült, hogy ezt a fellendülést tekinthetjük-e a régióra jellemző trendnek, vagy csak temporális hatásnak. A téma kutatói lényegében amellet teszik le a voksukat, hogy a vallásosság kérdése nagymértékben függ a vallási tradíciótól (ortodox országok), illetve a történelmi gyökerektől (Lengyelország, Cseh Köztársaság) (Hamplová–Nespor 2009; Molteni 2017; Müller 2011; Tomka 2011). A régiót illetően helyesebb talán azt mondani, hogy nem beszélhetünk egyértelmű trendekről a vallásosságról szólva, inkább csak az egyes országokra jellemző folyamatokról.

Mindezek után nézzük meg, hogy a V4-ek esetében, amely lényegében négy ország vizsgálata, a fiatalok körében beszélhetünk-e a vallásosságot illetően trendről, vagy ott is csak az egyes országokat érintő sajátosságokról!

Módszertani megjegyzések az EVS kutatás adatai alapján

Az elemzéshez az EVS értékrendkutatás³ adatait használtam fel, amely három hullámban készült eddig el (1990., 1999., 2008.). Az adatbázis kiválasztása után kiderült, hogy az európai értékrendkutatás a vallásosság önjellemzésére dichotóm kategóriákat használt, vallásos/nem vallásos válaszlehetőséget kínálva fel. Ez egy magyar kutató számára kevésnek bizonyul, hiszen a hazai vallásszociológia hozzá van szokva a Tomka-féle önjellemzés ötfokú skálájához. Emiatt a fentebb említett kérdések árnyaltabb megválaszolásához a következő eljárást dolgoztuk ki. Mivel az EVS adatbázisában szerepelt a dichotóm kategória és a templomba járási szokások gyakorisága, ezért ezekből a változókból állítottunk elő a vallásosság szempontjából egy érzékenyebb kategóriarendszert. Mindenképpen közelíteni akartunk a Tomka-féle változóhoz, noha tudtuk, hogy azt nem lehet egy az egyben az adatokból utólag előállítani⁴. Így a következőre jutottunk. (1.) Az **egyház tanítása szerinti vallásos** kategóriába azok kerültek, akik magukat vallásosnak mondták és legalább havonta egyszer mentek templomba. (2.) **A maga módján vallásos** csoportba azok, akik vallásosnak tekintették magukat, de csak ritkán fordultak elő a templomban. Kialakítottunk egy olyan (3.) **nem vallásos** kategóriát, amelybe azokat a személyeket soroltuk be, akik magukat nem vallásosnak mondták. S végül (4.) az **ateisták** csoportja, akik meggyőződéses ateistának mondták magukat. (Volt azonban közöttük olyan, aki ennek ellenére elmegy valamiért, ritkán, templomba.) A kategóriák összevonásakor tehát az önjellemzést és a templomba járási szokásokat együtt vettük figyelembe. A további elemzéseket annak tudatában kellett elvégezni, hogy a kialakított kategóriák láthatóan az intézményes vallásosság felé húznak el.⁵

³ European Values Survey, Európai Érték Vizsgálat.

⁴ Tomka-féle ötfokú skála a vallásosság önjellemzésére: 1. Egyház tanítása szerint vallásos. 2. Maga módján vallásos. 3. Nem tudja eldönteni, hogy vallásos-e vagy sem. 4. Nem vallásos. 5. Ateista.

⁵ Tomka hasonló kategóriáinak más volt a tartalmuk. Ott csak az öndefiníció számított, s volt egy „bizonytalan” kategória is, s a nem vallásos kategóriából nem lett minden kutatás során leválasztva a magukat meggyőződéses ateistának vallók szélső kategóriája.

A vallásosság alakulása a visegrádi országokban a teljes lakosság körében

Ahhoz, hogy a fiatalok vallásosságáról kapott ismereteket értelmezni tudjuk a V4-ek országaiban, először látnunk kell a lakosság egészének a valláshoz való viszonyát.⁶ Ahogyan arról már szó volt, az EVS értékrendkutatás jóvoltából áttekinthető adatok állnak rendelkezésünkre a rendszerváltást követő 18 évre vonatkozóan.

A vizsgált négy országról köztudomású, hogy a legvallástalanabb ország Csehország, majd azt követi Magyarország. Mindkét országnál sokkal vallásosabb Szlovákia, s a legvallásosabb mind közül Lengyelország. Érdekes azonban ezt a képet tovább árnyalni, s megnézni a 18 év alatt (1990–2008.) kialakult trendeket⁷.

Csehországban a három időpontban mindvégig a *nem vallásosak* aránya volt a legmagasabb (1990: 53%; 1999: 48%; 2008: 51%). Őket követte a *maguk módján vallásosak* kategória (a három egymást követő évben 29%; 31%; 20%), majd harmadik helyre az *egyházián vallásosak* (13%; 12%; 13%) kerültek. Az *ateisták* kilógnak a sorból, mert 2008-ra közel háromszorosra nőtt ennek a csoportnak az aránya a társadalomban 1990-hez képest (6%; 8%; 17%). Ezek szerint Csehországban a *nem vallásosak* magas aránya stagnált, az *ateisták* alacsony aránya viszont dinamikusan emelkedett. Csehországban az erős szekularizációt a vallási szkepticizmusra, a 19. századi Habsburg-ellenességgel összefüggő nacionalizmusra, a szekuláris elit vallásellenességének hatására, valamint a kommunista ideológia hatására szokás visszavezetni. (Hamplová–Nespor 2009; Nesporová–Nespor, 2009)

Az általunk használt kategóriák elnevezése ugyanaz, de a tartalmuk, bár szándékunk szerint az övéihez hasonló, azoktól némileg mégis eltérő. Fontos megjegyzés, hogy az így kapott eredmények az általunk használt elnevezések ellenére sem használhatók idősoros adatként az ő eredményeivel összevetve.

⁶ A részletes adatokat lásd az I. Függelékben. Köszönettel tartozom Tárkányi Ákosnak az adatok előállításában nyújtott segítségéért.

⁷ A részletes adatok az I. Függelékben.

Magyarországon a cseh adatokhoz képest egy másik tendenciát láthatunk. Nálunk a *maguk módján vallásosak* és a *nem vallásosak* kategóriájába sorolható a lakosság döntő része. A két csoport adatainak hullámzása mellett is látszik, hogy mindkét kategória növekvő tendenciát mutatott (a maguk módján vallásosak aránya 34%, 42% és 40% volt a három vizsgált évben – 1990, 1999 és 2008 –, a nem vallásosaké pedig 39%, 35% és 41%). Elmondható továbbá, hogy az *egyházián vallásosak* aránya folyamatosan csökkent (23%; 18%; 15%), az *ateistáké* pedig alacsony szinten stagnált (4%; 6%; 4%). Az adatok elemzésekor nálunk nem a szekularizációról, hanem inkább a luckmanni értelemben vett vallási individualizációról szokás beszélni. (Rosta 2008; Tomka 2011)

Szlovákia esetében a vallásosság mértéke közepes-magas szinten stagnáló, vagy hullámzó arányokat mutat. Míg a lakosság közel fele egyházián vallásos volt (44%; 53%; 46%), addig az ateizmus ugyanolyan alacsony szinten stagnált (4%; 4%; 3%), mint Magyarországon. Szlovákia esetében a nemzeti függetlenségért folytatott harc összefonódott a katolikus egyházzal, s ezzel a modernitás nem kapcsolódott össze a szekularizációval. (Froese 2005; Tomka 2008)

Lengyelországban a vallásosság mértékét tekintve magas szintről csökkenő tendenciát mutatnak az átlagok. A lakoságnak igen nagy része, több, mint 70%-a egyházián vallásos volt (85%; 79%; 72%), s az ateisták aránya elenyészőnek mondható (1%; 1%; 2%). Lengyelországról is, mint Szlovákiáról, elmondható, hogy az intézményes vallásosság magas arányát a lengyel katolikus egyház történelmi szerepe is magyarázza. Köztudomású, hogy az egyház évszázadokon keresztül fontos szerepet játszott a nemzeti függetlenség kivívásában Lengyelországban. (Borowik, 1997)

A fentiekből következően a két legvallásosabb ország esetében nem beszélhetünk szekularizációról. Ezekben az országokban a vallásosság magas szinten maradt, amely többek között a nemzeti identitás és a vallásosság közötti szoros kapcsolattal magyarázható. A két vallástalanabb országot tekintve nincs egységes magyarázat. Míg Csehországra az erős szekularizálódás, addig Magyarországra inkább az individualizációs modell a jellemző.

A vallásosság alakulása a fiatalok körében

1. táblázat. A valamilyen mértékben vallásos fiatalok (18–29 évesek) százalékos aránya a V4 országokban az EVS felmérések adatai alapján⁸

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	6	15	74	5	1990.	10	23	62	5
1999.	10	25	56	9	1999.	10	37	47	6
2008.	8	13	60	19	2008.	10	32	54	4
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	34	34	27	5	1990.	86	9	3	2
1999.	44	31	20	5	1999.	74	18	6	2
2008.	38	39	2	2	2008.	58	23	16	3

Általánosságban elmondható, hogy Magyarország, Szlovákia és Lengyelország esetében az ateisták aránya alacsony, Csehországban ehhez képest magas. Az egyházián vallásosok aránya Csehországban és Magyarországon közel azonos, és alacsony szinten stagnált a vizsgált időszakban, Szlovákiában közepes szinten hullámzott, Lengyelországban pedig magas szintről kiindulva csökkent.

Ha a V4-ek fiatal korosztályának idősoros adatait hasonlítjuk össze a vallásos önjellemzés szempontjából, akkor néhány markánsabb tendencia is megfigyelhető. 1. Érdekes felfigyelni az 1999-es adatokra, amelyek több esetben kilengést jeleznek a korábbi (1990-es) és az utóbbi (2008-as) adatokhoz képest. Az EVS második hulláma jelzi legegységesebben a kommunizmus bukásának hatását a vallásosságra. Az adatok alátámasztják azt a feltételezést, miszerint Közép-Kelet-Európában, így a V4-eknél is, a rendszerváltás vallási fellendülést eredményezett a fiatalok körében. 2. Ugyanakkor az is látható, hogy a harmadik hullám adatai (2008) már egy visszarendeződést jeleznek.

⁸ Az általunk kialakított vallásossági kategóriákat a tanulmányban rövidített formában közlöm. Így is szeretném jelezni a kétféle kategória (az itt használt és a Tomka-féle) közötti különbséget. A kategóriák feloldása: ev: egyház tanítása szerint vallásos, mmv: maga módján vallásos, nv: nem vallásos, a: ateista. A tanulmány további részében ezeket a jelzéseket használjuk a kategóriák megnevezésére.

Ennek fényében Csehországban a fiatalok körében erős a szekularizálódás, Magyarországon a szekularizáció mellett erősödik az individualizáció. Ezzel szemben, míg Szlovákiában vallási fellendülésről beszélhetünk, addig Lengyelország esetében növekvő szekularizálódást és individualizálódást láthatunk a magas kiinduló szint mellett.

Láthatóan a fiatalok vallásosságának adataiból egyértelműbb tendenciák olvashatók ki a V4-ek országait vizsgálva, mint amikor az összlakosság adatait tekintettük át.

Világi értékek választása a különböző vallásos csoportokban – a fiatalok körében

2. táblázat. Elégedett-e az életével? 1 – egyáltalán nem, 10 – teljesen elégedett. A 8, 9, 10-es válaszok arányát összeadva jelenítettük meg⁹.

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	38	44	47	50	1990.	47	30	29	50
1999.	40	48	52	38	1999.	21	40	31	38
2008.	55	84	59	59	2008.	72	50	39	31
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	52	54	31	22	1990.	53	53	20	33
1999.	40	36	32	39	1999.	50	49	58	25
2008.	56	59	76	100	2008.	69	61	62	89

Az étellel való elégedettség minden országban nőtt a vizsgált időszakban, hullámzó intenzitással. Érdekes megjegyezni, hogy míg a két vallásosabb országban (Szlovákia és Lengyelország) a nem vallásosak és az ateisták elégedettsége nőtt jobban, addig a vallástalanabb országokban (Csehország és Magyarország) az egyházián és a maguk módján vallásosak elégedettsége fokozódott 2008-ra.

⁹ Például 1990-ben az egyházián vallásos fiataloknak a 38%-a volt meglehetősen elégedett az életével, a maguk módján vallásosoknak a 44%-a, és így tovább.

3. táblázat. A család nagyon fontos

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	83	88	81	78	1990.	88	100	89	88
1999.	84	86	78	77	1999.	83	87	86	62
2008.	89	85	69	67	2008.	91	88	85	64
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	90	90	83	67	1990.	86	80	60	33
1999.	86	92	66	77	1999.	95	85	100	33
2008.	90	92	95	100	2008.	86	86	81	56

A család az egész régióban nagyon fontos érték, s így van ez a fiatalok számára is. Mégis, míg a két vallásosabb országban a család fontosságának tudata minden kategóriában növekedett vagy stagnált, addig a két szekulárisabb országban az egyházián vallásosak csoportja kivételével mindenhol csökkenően van.

4. táblázat. A barátok és ismerősök nagyon fontosak

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	42	16	26	28	1990.	53	38	38	25
1999.	42	37	39	41	1999.	46	41	53	31
2008.	50	47	46	52	2008.	47	55	55	64
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	35	34	24	33	1990.	23	20	20	50
1999.	44	46	53	53	1999.	35	39	42	0
2008.	56	48	62	40	2008.	50	59	64	44

A barátságok és az ismeretségek fontossága növekedett a térség országaiban a fiatalok körében. Ebben a kérdésben is hasonlóképpen viselkedett a két vallásosabb és a két szekularizáltabb ország. Csehország és Magyarország esetében a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak arányai kiegyenlítődték egymással, ami Szlovákia és Lengyelország esetében nem mondható el. Az utóbbi két országban a nem vallásosak csoportjában sokkal erősebb növekedés figyelhető meg, mint a maguk módján vallásosak, vagy az egyházián vallásosak esetében.

5. táblázat. A szabadidő nagyon fontos

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	17	29	20	41	1990.	35	38	35	63
1999.	23	25	28	13	1999.	21	44	47	62
2008.	45	36	47	45	2008.	36	45	55	71
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	29	30	19	57	1990.	30	21	40	0
1999.	45	34	64	53	1999.	25	41	58	25
2008.	39	41	33	100	2008.	45	53	48	63

A szabadidő fontossága, hasonlóan az előző kérdésekhez, mind a négy országban növekvő trendet mutatott. A növekedés a nem vallásosak és az ateisták körében gyorsabbnak tűnik, de 2008-ra kiegyenlítettebbek az arányok országonként, az ateistákat leszámítva. Érdekes megfigyelni, hogy míg a két szekularizáltabb ország esetében a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak követik a növekvő trendet, addig a vallásosabb országok esetében a nem vallásosak válaszaik hullámzóak voltak az évek során.

6. táblázat. A munka nagyon fontos

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	50	40	43	39	1990.	41	62	55	75
1999.	33	42	42	38	1999.	39	57	55	46
2008.	28	27	29	42	2008.	44	54	46	47
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	53	56	61	22	1990.	47	53	50	0
1999.	57	67	56	41	1999.	81	86	92	100
2008.	66	46	70	40	2008.	59	62	39	44

A „munka nagyon fontos” állítással egyetértők aránya esetében a két szekularizáltabb országban alapvetően csökkenő tendencia figyelhető meg, kivételt képeztek az ateisták Csehországban, illetve némileg

az egyházasan vallásosak Magyarországon. A két vallásosabb országban ugyanakkor minden csoportban növekedés figyelhető meg, kivéve a nem vallásosak csoportját Lengyelországban.

7. táblázat. Nagyon fontos a gyermekek megléte egy házasságban.

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	83	86	84	61	1990.	94	89	76	100
1999.	64	73	70	51	1999.	74	89	72	62
2008.	79	53	56	44	2008.	78	80	66	50
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	90	93	89	78	1990.	77	53	60	0
1999.	65	74	45	59	1999.	67	62	42	67
2008.	78	85	54	40	2008.	54	51	40	25

A „házasságban nagyon fontos a gyermek” állítással egyetértők aránya minden országban csökkenő tendenciát mutat. A részleteket is megvizsgálva, meglepő módon Lengyelországban a leggyorsabb a csökkenés, majd azt követi Csehország, ahol az egyházasan vallásosak kilógnak a sorból. Ebben az esetben Magyarországon és Szlovákiában minden kategóriában magasak az arányok, s Lengyelországban az ateisták tartják a legkevésbé fontosnak a gyermekvállalást. Legegyértelműbb trend Magyarország esetében alakult ki, minél vallásosabb valaki, annál inkább fontosnak tartotta a családban a gyermekek születését.

Két trend figyelhető meg a világi értékválasztások összehasonlításakor: 1. Egyfelől a V4-ek országaiban a fiatalok hasonlóképpen reagáltak: az étellel való elégedettség, a barátok-ismerősök, a szabadidő fontosságának kérdésében mindenhol növekvő tendencia figyelhető meg. Ugyanakkor a munka- és a gyerekvállalás fontossága csökkenő tendenciát mutat. A családdal kapcsolatban nem ilyen egyértelmű a kép, a két szekularizáltabb országban némi csökkenés figyelhető meg. Ezek az eredmények egybecsengnek az „élménytársadalom” elmélet kultúrkritikájával, mely szerint a fiatalok a jól-létel vannak elfoglalva, azzal, ami nekik fontos. A munka alapú társadalomkép visszaszorulóban van, helyette az egyén jól-léte kerül középpontba.

2. Az előbbi általánosítást azonban némileg differenciálja, hogy mennyire tekinthető egy ország vallásosnak, vagy sem. Az adatok alapján – nem meglepő módon – kimutatható, hogy a vallástalanabb országok jobban követik a kortendenciákat, mint a vallásosabbak. Ezért a modern, világi értékválasztások trendjeiben egyfelől Csehország és Magyarország, másfelől pedig Szlovákia és Lengyelország hasonlít jobban egymáshoz.

Az egyház álláspontját kifejező értékválasztás a különböző vallásos csoportokban – a fiatalok körében

8. táblázat. A gyermekek megkeresztelése fontos

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	92	81	29	12	1990.	94	86	58	38
1999.	72	58	21	13	1999.	87	83	52	46
2008.	96	80	11	3	2008.	91	93	46	20
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	99	97	51	50	1990.	97	93	100	50
1999.	97	85	31	8	1999.	99	98	67	50
2008.	98	92	31	0	2008.	97	99	85	44

Mint ahogyan az várható volt, a gyermekek megkereszteléséről vallott álláspont mind a négy országban élesen szétvált a vallásos csoportok (az egyház tanítása szerint vallásosak és a maguk módján vallásosak) és a nem vallásos csoportok között (nem vallásos és az ateista csoportok!). Míg a vallásos csoportok nagyon magas arányban egyetértettek az állítással, addig a nem vallásosak alig, vagy csak kevéssé értettek egyet. Lengyelország és Magyarország esetében azonban a nem vallásosak és az ateisták arányukat tekintve magas arányban egyetértettek a gyermekek megkeresztelésének szükségességével. Ugyanez a tendencia Szlovákiában nem figyelhető meg. Ilyen tekintetben Magyarország közelebb áll Lengyelországhoz.

9. táblázat. Az egyházi esküvő fontos

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	96	76	23	17	1990.	100	94	54	50
1999.	85	53	29	20	1999.	100	92	56	46
2008.	90	32	12	5	2008.	97	88	54	36
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	97	90	47	17	1990.	96	93	100	100
1999.	100	82	20	8	1999.	98	81	36	50
2008.	98	83	20	0	2008.	98	94	77	44

Az egyházi esküvő szintén a vallásos csoportoknak volt fontosabb, mint a nem vallásosoknak. Érdekes megfigyelni azonban, hogy Magyarország és Lengyelország esetében a nem vallásosak és az ateisták között magas azok aránya, akik szeretnék egyházi esküvőt a fiatalok között.

10. táblázat. Hisz Istenben

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	100	84	2	0	1990.	100	91	12	13
1999.	97	77	7	3	1999.	100	94	17	23
2008.	96	97	8	2	2008.	100	96	41	14
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	97	93	0	11	1990.	100	100	100	0
1999.	99	97	6	0	1999.	100	95	64	68
2008.	100	100	8	0	2008.	100	99	84	0

Az Istenbe vetett hit ismét a vallásosak és a nem vallásosak között húzott éles határvonalat mind a négy országban. Ugyanakkor ebben a kérdésben is Magyarországon és Lengyelországban az istenhit a nem vallásosaknál is, de még az ateistáknál is megfigyelhető.

11. táblázat. Imádkozik (vagy medítál) legalább néha

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	98	54	12	0	1990.	94	70	26	38
1999.	95	49	18	6	1999.	100	67	20	31
2008.	90	71	5	3	2008.	97	83	37	36
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.	90	64	8	11	1990.	91	93	100	67
1999.	90	55	13	13	1999.	87	91	46	50
2008.	97	37	0	0	2008.	92	78	55	38

Az „imádkozás, vagy medítálás legalább néha” válaszlehetősége is az elvártak szerint alakult, de itt is meg kell jegyezni, hogy Magyarországon és Lengyelországban a nem vallásosak, de még az ateisták is harminc százalék fölött vallották azt, hogy imádkoznak.

Az egyház által képviselt, vagy a valláshoz köthető értékekkel kapcsolatban is két tendenciára figyelhetünk fel. 1. Minden országban a vallásos és a nem vallásos csoportok között alakult ki törésvonal ezekben a kérdésekben. 2. Ugyanakkor Lengyelország és Magyarország hasonlított egymáshoz abban, hogy a nem vallásosak, de még az ateisták közül is számosan választották vagy éltek az egyházhoz vagy a valláshoz köthető értékválasztási lehetőségekkel.

Összegzés

Az elemzés első részében hét világi/szekularizáltak nevezhető értékválasztás arányait vizsgáltam meg, aminek eredményeképpen két fontosabb trend állapítható meg. Az egyik szerint a modernizációs értékek terjedésére a V4-ek fiataljai hasonlóképpen reagáltak. Egységesen növekedett, vagy magas szinten megmaradt az étellel való elégedettség érzése, a családot, a barátokat és a szabadidőt fontosnak tartók aránya. Ugyancsak egységesnek mondható, de ellenkező előjellel, a munka és a gyermekvállalás fontosságának a csökkenése. A másik megállapítás,

amely szintén trendszerűnek mondható, hogy a szekularizáltabb Csehország és Magyarország fiataljainak, különösen a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak véleménye csengett egybe, míg a vallásosabb országok, Szlovákia és Lengyelország esetében az egyházasan vallásosak és a maguk módján vallásosak véleménye állt közelebb egymáshoz. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szekularizáltabb két ország esetében az átmeneti csoportok között nagyobb a „véleményátfedés”, illetve a vallásosabb két ország esetében az egyházasan vallásosak és a maguk módján vallásosak értékvalasztásai közelebb állnak inkább egymásra.

Az elemzés második részében az egyház által képviselt értékekkel kapcsolatos véleményeket elemeztem. Itt is két trend bontakozott ki a V4-ek fiataljainak körében. Az egyik trend magától értetődőnek tűnik, mely szerint ezeknek az értékeknek a választása a vallásossággal függött össze. Minél vallásosabb volt valaki (egyházasan vallásos, maga módján vallásos), annál inkább választotta az egyház által támogatott társadalmi magatartásokat. A másik trend azonban érdekesnek mutatkozik, miszerint Magyarországon és Lengyelországban a nem vallásosak és az ateisták is relatíve magas arányban választották az egyházi mintákat ezekben a kérdésekben. Ennek a jelenségnek a magyarázata további kutatásokat igényel. Annyi azonban feltételezhető, hogy Magyarországon és Lengyelországban az egyház és vallás által közvetített értékek egységesebb kulturális mintát nyújtanak a társadalom egésze számára, mint a másik két országban. Másfelől, a nem vallásosak és az ateisták csoportjai kevésbé különböznek Magyarországon és Lengyelországban az egyházasan és a maguk módján vallásosak csoportjától, mint Szlovákiában és Csehországban.

További megállapítás, a V4-ek fiataljait egyformán befolyásolja a modern kor világfelfogása, függetlenül az ország vallásosságától és nem vallásosságától. Ugyanakkor, a részleteket megfigyelve látható, hogy a világi/szekuláris értékek elfogadásában Magyarország és Csehország hasonlít inkább egymáshoz, az egyházi/vallási értékek hatása pedig Magyarországon és Lengyelországban azoknál a fiataloknál is erősebb, akik nem vallásosak.

Összességében látható, hogy a V4-ek esetében a világi és az egyházi értékvalasztások alapján nem beszélhetünk egységes régióról. Legerő-

sebbnek a korszakhatás mondható, majd ezt követi az országok kulturális és történelmi tradíciója.

Irodalom

- Bauman, Zygmunt 2000: *Liquid Society*. Blackwell, Malden, MA.
- Borowik, Irena 1997: *Institutional and Private Religion in Poland 1990–1994*. In Borowik, Irena – Babinski, Grzegorz (eds.): *New Religion Phenomena in Central and Eastern Europe*. NOMOS, Kraków, 235–256.
- Bruce, Steve 2000: *The Supply-Side Model of Religion*. In *The Nordic and Baltic States*, 39(1), 32–46.
- Casanova, José 2006: *Rethinking Secularization. A Global Comparative Perspective*, 8(1–2), 7–22.
- Davie, Grace 2002: *Europe the Exceptional Case. Parameters of faith in the Modern World*. Darton, Longman and Todd, London.
- Dekker, Gerard 1995: Is Religious Change a Form of Secularization? The Case of the Reformed Churches in The Netherlands. *Social Compass*, 42(1), 79–88.
- Éber Márk 2008: *Túl az élménytársadalmon? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede*. In *Szociológia Szemle*, 18(1), 78–105.
- Földvári Mónika 2009: *Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban*. In Gereben Ferenc (szerk.): *Vallás és kultúra*. Faludi Ferenc Akadémia, Budapest. 11–34.
- Froese, Paul 2005: *Secular Czechs and Devout Slovaks: Explaining Religious Differences*. In *Review of Religious Research*, 46(3), 269–283.
- Hámori Ádám–Rosta Gergely 2011: *Vallás és ifjúság*. In Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzet- és Családpolitikai Intézet, Budapest, 249–262.
- Hamplová, Dana–Nespor, Zdenek R. 2009: *Invisible Religion in a „Non-believing” Country. The Case of the Czech Republic*. In *Social Compass*, 56(4), 581–597.
- Hervieu-Léger, Danièle 2006: *In Search of Certainties: The Paradoxes of Religiosity in Societies of High Modernity*. In *The Hedgehog Review*, 8(1–2), 59–68.
- Luckmann, Tomas 1967: *The invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Macmillan, New York.
- Máté-Tóth András 2014: *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Korunk-KOMP-PRESS, Kolozsvár
- Molteni, Francesco 2017: *Religious Change Among Cohort in Eastern Europe: A Longitudinal Analysis of Religious Practice and Belief in Formerly Communist Countries*. In *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 10(1), 35–53.

Müller, Olaf 2011: *Secularization, Individualization or (Re)Victualization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe*. In *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 21–37.

Nesporová, Olga – Nespor, Zdenek 2009: *Religion: An Unsolved Problem for the Modern Czech Nation*. In *Socioloaickýčasopis / Czech Sociological Review*, 45(6), 1215–1237.

Pickel, Gert 2011: *Contextual Secularization Theoretical Thoughts and Empirical Implications*. In *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 3–20.

Pollack, Detlef 2008: *Religious Change in Europe: Theoretical Consideration and Empirical Findings*. *Social Compass*, 55(2), 581–597.

Pusztai Gabriella 2014): *Felekezeti oktatás új szerepekben*. In *Educatio*, 23(1), 50–66.

Rosta Gergely 2008: *Szekularizáció vagy privatizáció? A vallásosság változása Magyarországon a rendszerváltás utáni másfél évtizedben*. In Császár Melinda – Rosta Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Piliscsaba, LOISIR, Budapest, 441–452.

Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest.

Taylor, Charles 2012: *The Church Speaks to Whom?* In Taylor, Charles – Casanova, José – McLean, George M (eds.): *Church and People: Disjunction in a Secular Age*. The Council for Research in Values and Philosophy, Washington D.C., 12.25.

Tomka Miklós 2008: *Röviden a szlovákiai és a magyarországi vallásosságról*. In *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Piliscsaba, LOISIR, Budapest, 453–472.

Tomka Miklós. (2011): *A vallás a modern világban*. Budapest, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.

Tomka, Miklós 2011: *Expanding Religion. Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe*. De Gruyter, Berlin, New York.

Voas, David 2007: *Surveys of Behaviour, Beliefs and Affiliation: Micro-Quantitative*. In Beckford, James A. – Demerath III. N. J.(eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*. SAGE Publication, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, 144–166.

Voas, David 2009: *The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe*. *European Sociological Review*, 25(2), 155–168.

Függelék

A különböző korcsoportokba tartozók között a valamilyen mértékben vallásosak aránya

Csehország					Magyarország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.					1990.				
18–29 éves	6	15	74	5	18–29 éves	10	23	62	5
30–44	7	19	68	6	30–44	14	29	54	3
45–59	13	41	40	6	45–59	20	42	32	6
60 vagy idősebb	27	43	25	5	60 vagy idősebb	45	39	14	2
Átlag	13	29	52	6	Átlag	23	34	39	4
1999.					1999.				
18–29 éves	10	25	56	9	18–29 éves	10	37	47	6
30–44	6	30	56	8	30–44	13	41	42	4
45–59	10	33	50	7	45–59	18	39	34	9
60 vagy idősebb	25	37	28	10	60 vagy idősebb	29	50	19	2
Átlag	12	31	49	8	Átlag	18	41	35	6
2008.					2008.				
18–29 éves	8	13	60	19	18–29 éves	10	32	54	4
30–44	8	19	54	19	30–44	11	36	50	3
45–59	11	19	54	16	45–59	13	42	41	4
60 vagy idősebb	23	28	37	12	60 vagy idősebb	27	47	23	3
Átlag	13	20	50	17	Átlag	15	40	41	4
Szlovákia					Lengyelország				
%	ev	mmv	nv	a	%	ev	mmv	nv	a
1990.					1990.				
18–29 éves	34	34	27	5	18–29 éves	86	9	3	2
30–44	35	34	26	5	30–44	81	14	4	1
45–59	49	35	12	4	45–59	86	11	2	1
60 vagy idősebb	61	32	5	2	60 vagy idősebb	86	11	3	0
Átlag	44	34	18	4	Átlag	84	12	3	1
1999.					1999.				
18–29 éves	44	31	20	5	18–29 éves	74	18	6	2
30–44	47	33	16	4	30–44	78	16	4	2
45–59	55	26	14	5	45–59	78	15	6	1
60 vagy idősebb	68	24	5	3	60 vagy idősebb	85	12	3	0
Átlag	53	29	14	4	Átlag	79	15	4	1
2008.					2008.				
18–29 éves	38	39	21	2	18–29 éves	58	23	16	3
30–44	41	36	20	3	30–44	68	18	11	3
45–59	47	35	14	4	45–59	75	14	9	2
60 vagy idősebb	58	31	8	3	60 vagy idősebb	83	13	3	1
Átlag	46	35	16	3	Átlag	72	17	9	2

A SIKERES MAGYAR TÁBORNOK – 200 ÉVE SZÜLETETT

Hermann Róbert

Görgey Artúr, a szabadságharc hadvezére

Mitől válik valaki jó hadvezérré? Nyilván fontos dolog a bátorság, de önmagában kevés az üdvösséghez a hadvezéri pályán. 1848-49 történetében tucatjával találunk olyan katonákat, akik halált megvető bátorsággal küzdöttek az ütközetekben, de ha vitézségük révén magasabb beosztásba jutottak, ott csődöt mondtak. Az igazi hadvezérnek – Karl von Clausewitz szerint – a bátorságon kívül szüksége van a makacsságtól távol álló határozottságra, lélekjelenlétre, a gyors döntés képességére, hadvezéri szemmértékre, tehát az ellentmondó hírek közötti gyors és helyes elhatározás képességére, megfontoltságra, tájékozódóképességre, képzelőtehetségre, s végül egy mindezen képességeket és tulajdonságokat szintetizálni képes intellektusra. A clausewitzi meghatározás egyszerre egyedi és általános; megmutatja, hogy a 19. század közepén a napóleoni háborúk tapasztalatai után a hadtudomány művelői milyen követelményeket állítottak fel a hadvezérekkel szemben; ugyanakkor szinte minden korszak hadvezérei számára elérendő normát állít fel.

A hadvezér azonban mindig az adott korszak gyermeke is, s így működése nem értékelhető attól elválasztva, mintegy időtlenül. Görgey hadvezéri működése sem értékelhető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe képzettségének és felkészültségének mértékét, a rendelkezésére álló eszközöket, a döntései hátteréül szolgáló információkat és az ellenfél erejét.

Görgey hadvezéri működésének értékelésénél röviden szólnunk kell az előzményekről is. Görgey Artúr a Felvidék egyik legrégebbi nemesi

famíliájának sarjaként, családjá harmadik fiúgyermekeként 1818. január 30-án, a szepességi Toporcon látta meg a napvilágot. 1832-ben a cs. kir. 60. (Wasa) gyalogezred hadapródjaként a tulli cs. kir. utászkolába került. Tanulmányai elvégzése után előbb a bécsi magyar nemesi testőrségnél, majd a 12. (Nádor) huszárezredben szolgált. 1845 júliusában főhadnagyi rangjának megtartása nélkül kilépett a hadseregből. Közel 13 éves katonai szolgálata során 4 évig és 8 hónapig tanult Tullnban, 4 évet és 10 hónapot töltött a nemesi testőrségnél, s 3 évig és 3 hónapig szolgált csapatánál. (Egy időskori leveléből tudjuk, hogy még Tullnban harmadévből megbetegedett, s ezért a nyár folyamán kellett letennie a vizsgáit. Ezek mindegyike sikerült – a stratégiatánára azonban majdnem megbuktatta, s csak a többi tanár könyörgésére engedte át...)

Bár a katonai pályára csak a család rossz anyagi helyzete miatt lépett, s hivatásával szemben – különösen csapattisztként – mély ellenszenvet táplált, minősítési lapján parancsnokai úgy jellemezték, mint aki igen sok természetes tehetséggel bír, a fegyvergyakorlatokban, felszerelésben és kiképzésben igen ügyes, buzgó, igyekvő és takarékos; nem iszákos, kártyás, adósságcsináló vagy veszekedő; dicsvágyó és szerény; a szolgálatban megbízható és szeret is alkalmaztatni. A minősítési lap rubrikáiban szereplő adatok arra mutatnak, hogy az ifjú Görgey – minden ellenszenv ellenére – jó katona akart lenni, s az is volt. A cs. kir. tisztikarban jelentkező deviáns magatartásformák egyikét sem követte; fölös energiáit inkább a szolgálat kínosan pontos ellátásában vezette le.

Az ifjú exfőhadnagyi 1848 májusában jelentkezett a magyar honvédségbe, s jó szervezőképességével csakhamar felhívta magára mind Batthyány Lajos miniszterelnök, mind Kossuth Lajos pénzügyminiszter figyelmét. Önálló katonai ténykedése azonban csak 1848 szeptemberében kezdődött, amikor előbb a Tiszán inneni önkéntes mozgó nemzetőrség szolnoki táborának parancsnokságát vette át, majd a hónap végén a Csepel-sziget parancsnokságával bízták meg. Ekkor már honvéd őrnagy volt. Tizenegy hónapos hadvezéri működésének tárgyalása előtt azonban érdemes felvázolnunk azokat a szempontokat, amelyek alapján e működést értékelni kívánjuk.

Görgey első hadjárata, a Roth és Philippovich vezérőrnagyok horvát hadoszlopa elleni bekerítő hadművelet kezdetén egy kb. 2500 főnyi,

katonai tapasztalatokkal nagyjából nem bíró reguláris haderő és a Tolna megyei népfelkelés kb. 16 500 főnyi irreguláris erői felett rendelkezett. Ez a haderő – számát tekintve – kétszeresen múlta felül a vele szemben állót; e hátrányt azonban annak fegyverzeti és tüzérségi fölénye jócskán kiegyenlítette. Görgey feladata előbb az volt, hogy akadályozza meg ennek a kb. 9100 főnyi horvát hadosztálynak Jellačićhoz való csatlakozását; majd Jellačić pákozdi veresége és Győr irányába történt elvonulása után lehetőleg be kellett kerítenie ezt a hadosztályt.

Görgeynek ésszerű intézkedéseivel – amelyekben a tolnai népfelkelés és nemzetőrség parancsnoka, Csapó Vilmos őrnagy komoly segítségére volt – sikerült kellően lelassítania az említett hadosztály mozgását. A reguláris és irreguláris erőkből kiépített őrláncon fennakadtak mind Rothék, mind Jellačić hírvívői. Míg tehát az ellenség kénytelen volt sötétben tapogatózni, Görgey megszökhette azt a hálót, amelyből Rothék hadosztálya képtelen volt kikeveredni. Amikor pedig Görgey parancsnokává a „hadi tudományok úgy elméleti, mind gyakorlati részeiben” kevésbé járatos Perczel Mór ezredest nevezték ki, s Perczel veszélyeztette a hadműveletek sikerét; Görgey nem félt felülbírálni előljárója intézkedéseit, s öntevékenyen kiadni a további parancsokat. Perczel emiatt főbe akarta lövetni Görgeyt, ám az az elítélésére összehívott haditanácson megvédte nézeteit, s Perczel kénytelen volt azok szellemében kiadni további utasításait.

Az eredmény ismeretes: október 5-én előbb Roth elővédje, majd október 7-én egész hadosztálya feltétel nélkül megadta magát. Ez volt a magyar szabadságharc legsikeresebb bekerítő hadművelete, amelynek eredményeként 9000 fő, közel ugyanennyi löfegyver és 12 löveg került a magyar csapatok kezére. A diadal fő érdeme Görgey és Csapóé volt; Görgeyt a diadal napján nevezte ki ezredessé a Batthyány-miniszterelnök helyébe lépő Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB), Csapó pedig a győzelem körül szerzett érdemeiért kapta meg ezredesi kinevezését.

Ozora után az OHB elnöke, Kossuth Lajos a fővárosba rendelte Görgeyt. Azzal bízta meg, hogy menjen a magyar főszereg lajtai táborába, s ott tartsa szemmel Móga János altábornagyot, a sereg parancsnokát. A pandorfi táborba érkező Görgey azt tapasztalta, hogy az ott

állomásozó magyar csapatokat nem lehet igazi hadseregnek nevezni; a csapatok egyharmada kiképzetlen volt, legalább a fele nem szagolt még puskaport; a használható egységek tisztikara pedig ugyanúgy idegenkedett a határ átlépésétől, mint a nemzetőr zászlóalj tisztjei. Ugyanakkor Jellačić közben Ausztriába vonult, s érintkezésbe lépett a Bécsből kiszorított cs. kir. helyőrséggel, s az így egyesült erő mind számát, mind minőségét tekintve felülmúlta a magyar hadsereget. A titkos felhatalmazásra tehát nem volt szükség.

Móga azonban mégis élhetett a gyanúperrel Görgey kiküldetését illetően, ezért igyekezett két legyet ütni egy csapásra. Az elővéd addigi parancsnokát, Ivánka Imre alezredest, aki a legbuzgóbban sürgette a határ átlépését, leváltotta posztjáról, s Görgeyt nevezte ki a helyére. Ugyanakkor mindjárt utasította is Görgeyt, hogy osztrák földön még egy előőrsöt vagy járőrt se hagyjon; ez ellen aztán Görgey hiába tiltakozott. Az elkövetkező hetekben a magyar hadsereg kétszer is átlépte a határt, de mindkétszer eredménytelenül tért vissza a Lajta innenső partjára. Közben Bécs alá érkezett az Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagy vezette csehországi cs. kir. hadsereg. Ezzel az erőviszonyok végérvényesen a másik fél javára alakultak.

Az október 28-án meginduló támadás során, majd az október 30-i schwechati csatában Görgey a centrum elővédjét, majd a hátrálás után az utóvédet vezette. A visszavonulás során fedezte a sereget, s így az nagyobb veszteségek nélkül, minden lövegével együtt érhetett vissza magyar földre.

Görgey e hadjárat során nem aratott nagyobb babérokat. Ugyanakkor mind a brucki elővéd parancsnokaként, mind Schwechatnál teljesítette feladatát; október 17-ről 18-ra virradó éjjel – Móga utasításai ellenére – győztes előőrsi ütközetet vívott, Schwechatnál pedig mentette a menthetőt.

November 1-jén Kossuth hivatalosan is közölte Görgey tábornoki kinevezését, s egyben reábizta a feldunai hadsereg vezetését. Az ifjú tábornokra meglehetősen nehéz feladat várt. A feldunai hadsereg védelmi körlete a Kis-Kárpátokban lévő Nádasi-szorostól a Fertő tó déli partjáig terjedt, s alárendeltségébe tartoztak a Trencsén megyei magyar erők is. Részben ez a parancsnokság diszponálhatott a komáromi és

lipótvári erőd őrségével is. Görgeynek egyszerre két feladatot kellett teljesítenie. Egyrészt a teljes határszakaszt védenie kellett, s ezért kénytelen volt hosszú, vékony vonalban felállítani csapatait; másrészt közben igazi hadsereggé kellett gyúrnia ezeket a nagyjából kiképzetlen, felfegyverzetlen és felruházatlan katonákat. Ugyanakkor Kossuth aktív határvédelmet követelt tőle, tehát azt, hogy állandó rajtaütésekkel nyugtalanítsa a Magyarország elleni támadásra készülő cs. kir. fősereget. Görgey legfőbb ellenvetése az volt, hogy ilyen, komoly összeszokottságot feltételező akciókat nem lehet végrehajtani olyan csapatokkal, amelyek tisztjei azt sem nagyon tudják, hogyan kell megtölteni egy puskát. A kilátások azonban mégsem mutatkoztak oly borúsaknak, hiszen a november 1. és december 14. közötti előőrsi összecsapások többségében a feldunai hadsereg csapatai arattak győzelmet.

Görgey azonban tudta, hogy nagy támadás esetén ez a vékony védővonal bárhol átszakadhat. Azt is tudta, hogy az ellenség jóval a határ mögött, tehát olyan távolságban koncentrálja erejét, hogy ebben nem tudja hatásosan zavarni. A határvédelem metódusa, az erők egyenletes elosztása maga is akadályozta a korlátozott méretű támadáshoz szükséges erőösszpontosítást. Ezért Görgey javasolta, hogy az eddigi főhadiszállást, Pozsonyt, amely amúgy is az ellenség „torkában” volt, fel kell adni, s a hadsereget Győr környékén kell összpontosítani. Kossuth és az OHB azonban ezt – politikai okokból – elleneztek; hiszen ez egyet jelentett volna a határszéli megyék harc nélküli feladásával. Kossuth a védelem hatásosabbá tétele érdekében újabb és újabb erősítéseket irányított Görgey táborába; ezek azonban legfeljebb arra voltak elegendőek, hogy a táborot elhagyó önkéntes mozgó nemzetőr zászlóaljokat pótolják.

A december 14–16-án meginduló általános támadás igazolta Görgey aggodalmait. A cs. kir. offenzíva első szakaszában a Duna-balparti magyar erők Komárom, illetve Lipótvár, a jobb partiak Győr felé vonultak vissza. Bár Parndorfnál, majd Mosonnál egy-egy lovassági összecsapásban sikerült lassítani a cs. kir. főerők előnyomulását, a hadjárat kimenetele nem lehetett kétséges. Görgey attól tartott, hogy a cs. kir. fősereg mindkét parton azonos erőkkel nyomul előre; ezért a bal parti erőket nem hozta át időben a jobb partra. (Igaz, ebben a magyar feldejtés is ludas volt).

Holott a cs. kir. fősereg támadásának súlypontja a jobb partra esett; Windisch-Grätz Győr bekerítését tervezte. Görgey így is nyolc napig tartotta a kemény fagy miatt természetes védelmétől is megfosztott, túlméretezett győri sáncrendszert, s csak akkor vonta ki onnan csapatait, amikor a harapófogó már majdnem bezáródott mögötte. Ezután a feldunai hadtest a főváros előtti második védővonalba húzódott vissza, s itt lépett érintkezésbe Perczel Mór vezérőrnagy Muraközéből felrendelt, kb. 6000 főnyi hadtestével. Perczel – Kossuth kívánságára – Mórnál ütközetbe bocsátkozott Jellačić hadtestének két dandárával, s komoly vereséget szenvedett.

Görgey ezután kénytelen volt a főváros előtti első védővonalba visszavonni erőit. Ebben a helyzetben kapta Kossuth utasítását, hogy vívjon csatát az ellenséggel, de lehetőleg úgy, hogy a hadtestet vereség esetén is megmenthesse, s a fővárost se tegye ki az ágyúztatás veszélyének. Görgey az utasítást teljesíthetetlennek ítélte; ugyanakkor Perczel veresége után semmi esélyt nem látott a főváros megvédhetőse. Ezért 1849. január 2-án a pesti Emmerling-fogadóban összeült haditanácsnak azt indítványozta, hogy a fővárost adják fel; Perczel megtépzott hadtestét és Répásy Mihály vezérőrnagy tartalék hadtestét lássák el erősítésekkel, s indítsák Szolnok felé, a Debrecenbe áttelepült OHB és országgyűlés védelmére. Ezalatt a feldunai hadtest a Duna bal partján, Lipótvár irányában hajtson végre elterelő hadmozdulatot, mentse fel a cs. kir. csapatok által ostromzár alá vett erődöt, vonja ki onnan a várőrséget és löveganyagot, majd a bányavárosokon át, az ottani állami készleteket megmentve, a Felső-Tisznánál csatlakozzon a Tiszántúlon összpontosítandó magyar fősereghöz. A tervet a haditanács Csány László kormánybiztos és Perczel ellenzavazata ellenére elfogadta.

A dunántúli hadjárat mérlege csak részben kedvező Görgey szempontjából. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen az eddig csupán dandárparancsnoki beosztást betöltő fiatal ember hirtelen egy 20–25 000 főnyi hadsereg, majd hadtest élén találta magát. Nemcsak neki, de beosztott tisztjeinek sem voltak tapasztalatai egy ekkora erő irányításában. Bár a stratégia egyelőre nem volt erős oldala az ifjú tábornoknak, taktikai döntései jók voltak. A maximális célt, a határ, majd a győri állás védelmét még akkor sem nagyon oldhatta volna meg, ha a Duna jobb

partján egyesíti erőit, s Perczel hadteste is időben odaér a győri összpontosításhoz. A minimális célt, a hadsereg megóvását azonban sikerült elérnie. Összességében azt mondhatjuk, Görgey ekkor már tudta, mikor kell elrendelnie a visszavonulást, ugyanakkor hajlamos volt „túlbiztosítani” magát, s egyszerre próbált meg minden pontot fedezni.

Az 1849. január 4-én meginduló felvidéki hadjárat kezdeti szakaszában Görgey elsődleges feladata az volt, hogy lekösse, a Tisza-vonal elleni támadástól visszatartsa Windisch-Grätz főerejét. A Lipótvár felmentésére, majd a bányavárosok irányába végrehajtott mozdulat erre alkalmas is volt. Bár Windisch-Grätz mindössze két hétig üldöztette jelentősebb erőkkel, majd a Perczel-hadtest január végi ellentámadása után ezeket visszavonta, s a feldunai hadtest követését a felvidéki cs. kir. mellékerőkre bízta; e két hét elegendő volt ahhoz, hogy a január első felében Szolnokon jócskán túlszaladó Perczel-hadtest újjászerveződjön, s immáron maga kísérelje meg ellentámadással.

Windisch-Grätz mindössze egy lovasdandárt küldött Perczel megfigyelésére; s a Debrecen észak felől fenyegető, Franz Schlik altábornagy vezette hadtest is csupán január végén kapott egy hadosztálynyi erősítést a cs. kir. főseregtől. Egészen addig a feldunai hadtest volt az egyetlen olyan magyar seregetest, amely a saját létszámát megközelítő cs. kir. erőket kötött le. Sem Perczel, sem Klapka hadtestei nem foglalkoztak ekkora erőket. Windisch-Grätz ugyanis halvány sejtésekkel sem bírt Görgey szándékairól, s ezért Budapesten és környékén maradt serege nagy részével. A cs. kir. fővezér attól tartott, hogy Görgey Bécs irányába tart, majd pedig amiatt aggódott, hogy a bányavárosokból a morva határ felé tör, s az Olmützben tartózkodó cs. kir. udvart veszélyezteti. Amikor pedig végre ráébredt, mi is Görgey tényleges feladata, már késő volt. A Tisza vonalán megszilárdult a magyar ellenállás, Görgey pedig kisiklott az őt üldöző cs. kir. csapatok gyűrűjéből.

A felvidéki hadjárat a stratégiai siker mellett viszonylag kevés taktikai eredménnyel járt. Lipótvárat nem sikerült felmenteni; Görgeyt ugyanis az a veszély fenyegette, hogy az üldöző cs. kir. csapatok elvágják visszavonulási útját a bányavárosokba, s ezért inkább e cél feladása mellett döntött. Lipótvár február 2-án meg is adta magát. A bányavárosokban a feldunai hadtest csupán néhány nyugodt napot tölthetett;

egy január 19-i elővédi ütközet után a déli irányból támadó cs. kir. hadosztály csapatai mind Szélaknánál, mind Hodrusbányánál győzelmet arattak a Guyon Richárd ezredes, illetve Görgey által vezényelt csapatok felett. Ezután a feldunai hadtest kénytelen volt kiüríteni a bányavárosokat, és két oszlopban megindulni Lőcse felé. A kiürítés végrehajtása arra mutatott, hogy Görgey nem feledte el a tulli utásziskolában tanultakat; a Körmöcbányán veszélyeztetett helyzetben lévő Aulich-hadosztályt egy beomlott bányaalagút ideiglenes helyreállítása révén vonta ki a városból, s csatlakoztatta a Besztercebányán gyülekező zömhöz. A hadtest február elején érte el a Szepességet, majd Guyon hadosztályának február 5-i branyiskói áttörése után ismét két oszlopban indult meg Kassa felé, hogy a város környékén a felső-tiszai hadtest egységeivel együttműködve, bekerítse Schlik hadtestét.

Erre azonban már nem került sor. Az újonnan kinevezett fővezér, Henryk Dembinski altábornagy utasításainak köszönhetően a felső-tiszai hadtest egymástól elszakított hadosztályai és dandárai nem voltak elég erősek Schlik megtámadásához vagy föltartóztatásához. Görgeynek szintén nem voltak pontos adatai sem az őt követő, sem az előtte álló cs. kir. csapatokról, ezért két hadoszlop közül az egyik egy napot veszített Eperjes előtt. Schlik tehát kicsúszott a harapófogóból, s a február 26–27-i kápolnai csatában az ő hadtestének fellépése döntötte el az összecsapást a cs. kir. sereg javára.

A felvidéki hadjárat másfél hónapja tehát stratégiai szempontból sikeresnek mondható. Előbb sikerült lekötni a cs. kir. főerőket, s ezzel időt nyerni a Tisza mögötti magyar összpontosításhoz; majd február elején bekerítéssel fenyegetni Schliket, s a Szepesség megtisztításával Szegedtől a galíciai határszélig összefüggő háttérzónát biztosítani az elkövetkezendő ellentámadáshoz. A stratégiai siker mellett megvoltak a taktikai siker feltételei is.

Kassa elérése után Görgey terve az volt, hogy csapataival visszafordul, s az őt addig követő, immáron tudottan kisebb erejű cs. kir. dandárokra veti magát. Az újonnan kinevezett fővezér, Henryk Dembinski altábornagy azonban ezt megakadályozta, az éppen felszabadított felvidéki megyéket átengedte az ellenségnek, sőt, Schlik hatásos üldözését is meggátolta. A magyar hadtesteket Tiszafüred, Eger és

Miskolc háromszögében vonta össze, azonban olyan távol egymástól, hogy a Windisch-Grätz vezette cs. kir. főszereg támadásakor képtelen volt őket egyesíteni. Az eredmény közismert: a február 26–27-i kápolnai csatát a magyar hadsereg elvesztette, majd az ezt követő visszavonulás után, Tiszafüreden, március 3-án a magyar tisztikar egyöntetű döntéssel megfosztotta Dembinskit a fővezérségtől, s ezt előbb Szemere Bertalan teljhatalmú országos biztos, majd a helyszínre érkező Kossuth is helybenhagyta.

A március közepén, immáron Vetter Antal altábornagy fővezérsége alatt meginduló ellentámadási kísérlet során Görgey feladata az volt, hogy Tokajról Miskolcon és Mezőkövesden át Gyöngyös irányába törjön előre, s terelje el az ellenség figyelmét a magyar főerők cibakházi átkeléséről. Görgey a feladatot teljesítette, s az ő előnyomulásának köszönhetően Windisch-Grätz kénytelen volt észak felé átcsoportosítani seregét. Bár Vetter túl hamar kezdte meg az előnyomulást, majd egy álhír következtében visszahúzódott a Tisza mögé, az előny immár a magyar csapatok oldalán volt. Windisch-Grätz védekező állást foglalt el, s ezáltal a magyar csapatok különösebb nehézség nélkül egyesülhettek Gyöngyös környékén az újabb támadásra. A hadsereg parancsnokságát a közben megbetegedett Vetter helyett Kossuth ideiglenesen Görgeyre bízta.

E másfél hónap – bár látványos eredményeket nem hozott – fordulópontnak tekinthető Görgey hadvezéri pályája során. Az eddig időnként aggályosan óvatos hadtestparancsnok Dembinski fővezéri működéséből megtanulhatta, hová vezet a túlzott óvatosság, a haditervek és hadmozdulatok túlbiztosítása; márciusi működését már a merészség és céltudatosság jellemezte. A tavaszi hadjárat előtt már egy kész hadvezér vette át a magyar főerők parancsnokságát.

A tavaszi hadjárat két szakaszának terve azon a felismerésen alapult, hogy a hadszíntér egészét tekintve az ellenség erőfölényben van, tehát részenként kell megverni. A hadjárat első szakaszában az immáron Gáspár András ezredes majd tábornok vezette VII. (korábban fel-dunai) hadtestnek jutott az a feladat, hogy Hatvan környékén tüntetve vonja magára az ellenség főerejét, míg a másik három magyar hadtest (I., II., III.) egy délnyugat-északnyugati kerülővel az ellenséges cso-

portosítás hátába kerül. A hadjárat első szakaszában Windisch-Grätz kicsúszott a harapófogóból; annyi irányból kapott ugyanis hírt a magyarok előnyomulásáról, hogy végül – biztos, ami biztos alapon – a főváros előtt vonta össze erőit.

Taktikai szempontból azonban a magyar hadsereg bizonyult sikeresebbnek. Az első három összecsapást (április 2., Hatvan, április 4., Tápióbecske, április 6., Isaszeg) a magyar hadsereg nyerte, s ebben Görgeynek komoly szerepe volt. Mind a tápióbecskei, mind az isaszegi csatában az ő személyes fellépése állította meg a visszavonulást, s az általa előrerendelt tartalékoknak köszönhetően lett a magyar seregé a győzelem. Bár a döntő csatát csak április 7-re, s nem 6-ra várta, az új helyzetben villámgyorsan reagált, s intézkedéseivel képes volt kiegyenlíteni az ellenség kezdeti előnyét. A hadjárat második szakaszában az Aulich Lajos vezérőrnagy vezette II. hadtestnek, illetve Kmety György és Asbóth Lajos ezredesek hadosztályainak jutott az a feladat, hogy Pest előtt tüntetve kössék le a cs. kir. főerőket, míg a magyar főszereg többi része egy északnyugat-délnyugati irányú kerülővel eléri Komáromot, felmenti a cs. kir. csapatok által ostromolt erődöt, átkel a Duna jobb partjára, ezzel a főváros feladására kényszerítve a cs. kir. csapatokat.

A második szakasz stratégiai szempontból csaknem teljes sikert hozott. A főszereg két nagyobb összecsapás (április 10., Vác, április 19., Nagysalló) után elérte és felmentette Komáromot, majd április 26-án az ostromzár feltörését az időközben Budapestről nyugat felé elvonuló cs. kir. főszereggel vívott csatában teljessé tette. Az ellenség megsemmisítésére az erőviszonyok adott állása mellett – mint ezt néhány katonailag képzetlen történész feltételezte – a magyar hadseregnek nem volt lehetősége. Részben azért, mert a cs. kir. főszereg, vereségei ellenére még mindig túlerőben volt, sőt, a Délvidékre küldött Jellačić-hadtest nélkül is több mint 50 000 főt tudott csatarendbe állítani 1849. május elején Bécs előterében; részben azért, mert az egy hónapos hadjáratban a magyar hadsereg csaknem teljesen kifogyott a lőszerből.

A hadjárat maradandó eredményeket hozott, hiszen 1849. június végéig az ellenség nem volt képes érdemben változtatni az április végi helyzeten. Ezzel a győzelemsorozattal a Felvidék és a Dunántúl nagy része felszabadult. Görgey szerepe ebben a hadjáratban kiáll csaknem

minden kritikát. A hadjárat megtervezése és kivitelezése egyaránt jól sikerült. Az átmeneti nehézségeken több esetben is személyes fellépésével segítette át a csapatokat. Hadmozdulatait merészség és céltudatosság jellemezte; hiszen a hadjárat mindkét szakaszának haditerve egy hajszálon lógott. Görgeyt tehát immáron olyan hadvezérnek tekinthetjük, aki képes nagy hadsereget irányítani s azzal sikereket elérni.

A nagy kérdés a „hogyan tovább?” volt, a Görgeyt alighanem kevés döntéséért érte annyi kritika, mint azért, hogy április végén a főszereg nagyobb részével Buda felé fordult, ahelyett, hogy Bécs irányába üldözte volna a cs. kir. főszereget. A hadműveletek új céljának kijelölésénél Buda mellett szóló érvek között voltak politikaiak és katonaiak egyaránt. 1849. április 14-én a magyar nemzetgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását és az ország függetlenségét. Ez az ország a külfölddel is el akarta ismertetni a függetlenséget, mielőbb szabaddá kellett tenni a fővárost is. A katonai érvek közül a legfontosabb az volt, hogy a tavaszi hadjárat folyamán a honvédsereg nemcsak kiűzte az ország nagy részéből a cs. kir. főszereget, de az addig egymástól elkülönülve operáló hadtesteket egy területre „összpontosította”. A Komárom alatt álló magyar hadsereg kevesebb mint 27 000 főt számlált, 107 löveggel; a Bécs előtt álló cs. kir. főszereg – a Délvidékre távozott Jellačić-hadtest nélkül – ennek több mint a kétszeresét. Ezt az erőfölényt a magyar hadsereg még akkor sem egyenlíthette ki, ha a Pest előtt hagyott erőket és a felmentett Komárom helyőrségének tekintélyes részét csatasorba állítja. Buda ostromzárát már csak azért sem lehetett feloldani, mert a Jellačić-hadtest feladatáról a magyar vezérkarnak nem voltak pontos információi, s elképzelhető volt az is, hogy a Bécs ellen induló magyar főszereg hátában Jellačić visszafordul, s felmenti a budai várőrséget.

A magyar vezérkar Jellačić céljával ugyan nem, de a Bécs előtt álló cs. kir. főszereg létszámfölényével tisztában volt, s ezért a Görgey vezette haditanács úgy döntött, hogy csak a hadsereg kiegészítése és Kossuth által a Délvidékről ígért erősítések beérkezése után kezd újabb támadásba. Ezt az elhatározást olyan, szintén figyelembe veendő okok is támogatták, mint például az, hogy a hadjárat során a magyar főszereg csaknem teljesen kifogyott a lőszerből, s Buda osztrák birtoka miatt a lőszerszállítmányokat csak nagy kerülővel lehetett eljuttatni hozzá.

Buda ostroma, amely a reális katonai célt jelentette, három hétig tartott, s a szabadságharc egyik legnagyobb diadalát hozta magával. A teljes, 5000 főnyi védőszereg elesett vagy fogságba került. A foglyokon kívül 248 löveg volt a magyar sereg zsákmánya. Buda ostroma a szabadságharc egyik legrövidebb ideig tartó várostroma volt; rövidebb időt csak Eszék ostroma igényelt (16 nap) s még a 200 fő által védett dévai sziklaváracskát is jóval hosszabb ideig cernírozták a honvédcsapatok.

Buda ostroma után újabb két hét telt el a támadó hadműveletek megindulásáig. Ezalatt nagyjából sikerült feltölteni a feldunai hadsereg hiányos kereteit. A támadó hadműveletekhez szükséges erőfölényt biztosítani hivatott erősítések azonban nem érkeztek meg a Délvidékről; sőt, Perczel június 7-i kátyi veresége után immáron egyetlen embert sem lehetett elvonni erről a hadszínterről. Görgey tehát erősítések nélkül, az orosz intervenció híre által sürgetve volt kénytelen megkezdeni Vág menti ellentámadását 1849. június közepén. A hadterv arra a számításra épült, hogy a Duna jobb partján állomásozó magyar csapatok, Poeltenberg Ernő vezérőrnagy VII. hadteste és Kmety György ezredes önálló hadosztálya lekötik az ottani cs. kir. erőket; míg a Vág mentén állomásozó I., II. és III. hadtestek és a VIII. hadtest (a komáromi várőrség) mozgósított része kombinált hadműveletben Pozsony irányába vetik vissza a velük szemben álló cs. kir. csapatokat. A hadterv célja az volt, hogy elvágják egymástól a cs. kir. és orosz intervenció seregeket, s a bal parti előretöréssel a jobb part feladására is rábírnák a cs. kir. fővezériséget. Csakhogy az ellenség olyan erőfölénnyel rendelkezett, hogy mind a Duna jobb, mind a Duna bal partján képes volt visszaverni egy magyar támadást.

A hadjárat azonban nemcsak emiatt végződött kudarccal. Kossuth a Függetlenségi Nyilatkozat után alakult új minisztériumba Görgeyt hívta meg a hadügyminiszteri posztra. Emiatt a tábournok egyszerre volt kénytelen betölteni a hadügyminiszteri és fővezéri tisztet. A hadügyminisztériumban államtitkára, Szabó Imre ezredes helyettesítette; a fővezérség terheit pedig a május végén felállított Központi Hadműveleti Iroda, s vezetője, Bayer József ezredes volt hivatva Görgey távollétében átvállalni. Így Görgey igazából egyik tisztének sem volt képes eleget tenni. A Vág menti hadjárat első jelentős összecsapásában, a június 16-i

zsigárdi ütközetben sem volt jelen, pedig igencsak szükség lett volna személyes jelenlétére. A június 20–21-i második kísérlet alkalmával Perednél Görgey immáron személyesen vezette a támadást; ám ekkor már késő volt. Az első nap győzelmei után a szemben álló cs. kir. csoportosítás egy magyar hadtesttel felérő létszámú orosz hadosztályt kapott erősítésül, s ennek fellépése eldöntötte a Vág menti hadjárat sorsát.

E csata után, 1849. június 26-án Görgey azt javasolta a minisztertanácsnak, hogy az erdélyi és délvidéki erőkön, illetve Kazinczy ezredes Máramaros és Bereg megyékben állomásozó hadosztályán kívül minden nélkülözhető erőt Komáromnál összpontosítsanak, s még az orosz főszereg beérkezése előtt indítsanak döntő támadást a cs. kir. főszereg ellen. A terv kétségkívül merész volt, de az egyetlen reális esélyt jelentette a több mint kétszeres túlerőben lévő ellenséggel szemben. Az orosz főszereg elől visszavonuló IX. hadtestet és a Cegléd térségében szerveződő tartalék hadtestet néhány nap alatt át lehetett irányítani Komárom térségébe, s ezáltal ki lehetett egyenlíteni a cs. kir. főszereg létszámfölényét. Ha pedig a lassan mozgó orosz főszereg beérkezése előtt sikerül megverni Haynau seregét, e győzelem, ha nem is a háború győzelme, de legalább kompromisszumos befejezéséhez alapot nyújthatott volna. A terv révén magyar kézen lehetett volna tartani a még jelentős tartalékokkal rendelkező Dunántúlt, s a komáromi erőd olyan támaszpontot jelentett, amelynek birtokában a magyar sereg a Duna mindkét partján szabadon működhetett.

A kormány el is fogadta a tervet, de négy nap múlva, a cs. kir. főszereg 1849. június 28-i győri áttörését követően, Görgey távollétében, többnyire szolgálaton kívül vagy békealkalmazásban lévő tábornokok haditanácsának javaslata alapján, a magyar hadsereg Tisza–Maros-szögi összpontosítása mellett döntött. A tervnek csak hátrányai voltak. E lehetséges hadművelati bázisként szolgáló Bácska és Bánság nagy részét már egy éve háború pusztította. A terület legfontosabb erődje, Temesvár, osztrák kézen volt. A szegedi összpontosítás egy pontra vonzotta volna az ellenség főerőit.

Görgey, még mielőtt e tervet közölték volna vele, levélben tudatta Kossuthal, hogy továbbra is a komáromi összpontosítás szellemében kíván működni, tehát a győri vereség miatt nem változtatta meg elha-

tározását. Amikor azonban megérkezett az új haditervet hozó küldöttség, *szóban* megígérte, hogy engedelmeskedni fog a távollétében hozott határozatnak. A küldöttség érkezése előtt írott levél azonban a küldöttség visszaérkezése után került Kossuth kezébe, aki azt a küldöttségnek adott *szóbeli ígéret* visszavonásának tekintette, s leváltotta Görgeyt a fővezérségről. (Görgey június 30-án, a küldöttség elutazása után írott, a levonulást megígérő levelét pedig valószínűleg csak azután kapta meg, hogy meghozta a leváltásról szóló döntést. Miután Görgey ebben sem ígérte meg az *azonnali* levonulást, Kossuth valószínűleg ennek alapján sem látta indokoltnak a döntés visszavonását.)

A tábornok azonban – még mielőtt a leváltását tudató levelet kézhez vehette volna – ismét megmutathatta, mit tud. 1849. július 2-án Haynau másfélszeres túlerőben lévő csapataival szemben megvédte a Duna-jobbparti komáromi sáncokat, s egy remekül vezetett csatában továbbra is nyitva tartotta a déli elvonulás útját. Az összecsapásban azonban súlyos, életveszélyes fejsébet kapott, s napokig szolgálatképtelen volt. A helyettesítését ellátó Klapka György vezérőrnagynak pedig esze ágában sem volt levezetni a sereget. Az újabb, július 11-i áttörési kísérlet vereséggel végződött. Görgey ezután – életveszélyes fejsébe dacára – vállalta a főszereg levezetését Szeged térségébe.

A Duna bal partján elvonuló sereg Vácnál beleütközött az országot északkelet felől elárasztó orosz főszereg egységeibe. A déli áttörésre nem sok lehetőség volt, ezért Görgey merész elhatározásra jutott. Az orosz főszereg elől egy északkelet-délkeleti irányú kerülővel akart kitérni, s ehhez a Losonc–Rimaszombat–Miskolc–Tokaj útvonalat választotta. E hadmozdulattal három hétre megállította a legnagyobb ellenséges csoportosítás előnyomulását. A külső hadászati vonalon mozogva is előbb ért minden egyes pontra, mint az orosz főszereg egységei, s ugyanakkor veszélyeztette azok utánpótlási vonalait. Saját erőinek közel négyszeresét, a teljes ellenséges hadsereg közel egyharmadát kötötte le. Amikor pedig helyzete veszélyessé vált, irtózatossá gyalogmenetekkel (40-50 kilométer naponta) megelőzte a bekerítő orosz csapatokat, s megindult az összpontosítás új helyszíne, Arad felé.

Az egy hónapos hadjárat alatt a feldunai hadsereg nyolc ütközetet vívott, s ebből csupán egyet veszített el (Debrecen, 1849. augusztus 2.).

Az Aradra érkező Görgey mögött az orosz főszereg többnapos járóföldre lemaradt. Ha a Szegedet kardcsapás nélkül kiürítő Dembinski altábornagy vezette déli főszereg a kormány utasításai ellenére nem Temesvár, hanem Arad felé vonul vissza, az így egyesíthető magyar hadsereg a siker reményében szállhatott volna szembe Haynau tábornagy cs. kir. főszeregével.

Nem ezt történt. 1849. augusztus 9-én, az I. hadtest és Görgey Aradra érkezésének napján a Dembinski helyett a fővezérséget átvevő Bem altábornagy Temesvárnál csatába bocsátkozott. Az összecsapás vereséggel végződött, főleg azért, mert Dembinski a támadás előtt Lugosra küldte a lőszertartalékokat, s erről nem értesítette Bemet; így a tüzérségi párbaj kellős közepén a magyar lövegek muníció nélkül maradtak. A csatát követő visszavonulás során a déli főszereg csaknem teljesen felbomlott. Az összpontosítás, s egy utolsó, Haynau feletti győzelem lehetősége ezzel odaveszett. Görgey számára nem maradt más, mint az oroszok előtti fegyverletétel. Az Aradon összpontosult feldunai hadsereget északról és délről egyaránt túlerőben lévő ellenséges csoportosítások fenyegették. A magyar seregeknek egy csatára elegendő lőszere sem volt. Az oroszokkal kezdeményezett tárgyalások során a cári fővezérség már a temesvári vereség előtt is csak a feltétel nélküli megadásról volt hajlandó tárgyalni. Az osztrákok előtti fegyverletétel, Haynau eddigi magatartása miatt, szóba sem jöhetett. A temesvári vereség hírének vétele előtt a magyar minisztertanács tagjai is úgy határoztak, hogy az oroszok tárgyalási vagy közvetítési készségének hiánya esetén az egyetlen megoldás az oroszok előtti fegyverletétel. Ezzel – a Szemere-kormány és Kossuth kormányzó lemondása után – a Görgey által összehívott haditanács is egyetértett.

Görgey az 1849. nyári hadműveletek során ismét jó hadvezérnek bizonyult. Személyes fellépései mindig komoly hatással voltak a csapatokra. Június 20–21-én Perednél több ízben is ő szedte rendbe és indította újabb támadásra a hátráló csapatokat. Június 28-án Győrnél személyesen fedezte a visszavonulást. Július 2-án a harkálypusztai lovasrohammal tehermentesítette az Őszönt, a levonulás kulcsát jelentő helységet ostromló magyar csapatokat. Július 15-én és 17-én Vácnál személyesen vezette a csatát, s irányította a magyar hadsereg elvonulását

egészen addig, amíg az erőfeszítés miatt a sebláz nem vette le a lábáról. A három nyári hadművelet közül kettő jó stratégiai érzékre mutatott; a komáromi összpontosítás csakúgy, mint a Vácott hirtelen kidolgozott felvidéki megkerülő hadműveleté. Görgey képes volt gyorsan és helyesen dönteni, s ezáltal az ellenségre kényszeríteni akarátát. Hiszen amíg a feldunai hadsereg Komáromnál állt, Haynau sem mozdulhatott el onnan. Amíg Görgey a Felvidéken működött, Paszkevicz főerői sem vonulhattak az Alföldre.

Mindezek alapján úgy véljük, jogos a megállapítás: Görgey volt 1848–49-ben a magyar szabadságharc talán legjobb hadvezére; olyan katona, aki nemcsak hazai, hanem európai összehasonlításban is megállja a helyét. Hiszen nem feledhetjük, hogy 1848-ban főhadnagyi tapasztalatokkal kezdte katonai pályáját, s 1849-ben már több tízezer főnyi hadsereggel diszponált. Főleg az általa vezetett hadsereg sikereinek köszönhetően azt, hogy Ausztria 1849 április végén kénytelen volt beismerni saját gyengeségét akkor, amikor orosz segítségért folyamodott a magyar szabadságharc leverésére. Az pedig csupán a nemzeti önértékelés szokott zavarai közé sorolható, hogy 1849 augusztusa után a közvélemény tekintélyes része nem a túlerőt, hanem a túlerővel szemben az ésszerűség határáig ellenálló hadvezért tette felelőssé a vereségért. Ez a téves ítélet volt az a tényező, ami a későbbiekben is megakadályozta, hogy Görgey az 1867 után önállóságát visszanyert Magyarország közéletébe és katonapolitikájába tudásának megfelelő mértékben bekapcsolódhasson.

Irodalomjegyzék

- Görgey Artúr élete és működése Magyarországon. Szerk. Simon V. Péter. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., é. n. 307 p.
- Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Európa K., Bp., 1988. I-II. k. 294 p., 423 p.
- Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Franklin Társulat, Bp., 1885-1888. I-III. k.
- Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica) Magyar Helikon, Bp., 1980.
- Görgey István: Görgey Arthur a száműzetésben 1849-1867. MTA, Bp., 1918. 413 p.

Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. MTA, Bp., 1916. 453 p.
Gyalókay Jenő: Görgey mint hadvezér. Századok, 1916. 444-476. p.
Hermann Róbert: Görgei Artúr, mint hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények, 1999/1. 3-19. p.
Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Osiris - Századvég, Bp., 1994. I-II. k. 774 p.
Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848-1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001.
Perjés Géza: Kossuth és Görgey konfliktusa. Hadtörténelmi Közlemények, 2004/2. 539-590.
Pethő Sándor: Görgey Artúr. A hadműveleteket leírta Julier Ferenc. Genius, Bp., é. n. 499 p.
Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban. Magvető K., Bp., 1984. 775 p.
Urbán Aladár: Kossuth és Görgey 1848 őszén. In: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Bp., 2009. 267-298. o.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Többszörös rasszialisációk¹ egy többszörösen modern világban

Bonnett, Alastair: Multiple racializations in a multiply modern world = Ethnic and Racial Studies, Vol. 41, 2018, No. 7, 1199–1216. p.

Mivel a kutatók egyre kevésbé elégedettek a rasszialisáció eurocentrikus modelljeivel, ez a cikk arra tesz kísérletet, hogy a többszörös (plurális) modernitások segítségével kínáljon alternatívát. A szerző azt állítja, hogy a sokféle modernitás és rasszialisáció egymással párhuzamosan fejlődik és szorosan összefügg, és hogy ezeket a folyamatokat alapvetően a nyugati befolyás alakította, bár nem kizárólagosan. A cikk két új kutatási területet kíván összekapcsolni: a rasszialisáció földrajzi sokféleségét és a modernitás pluralitását. Egyre több szakirodalom érhető el a rasszialisáció nem nyugati formáival kapcsolatban, ezek a munkák azonban mind azt a szociológiai és történelmi kijelentést fogalmazták meg, hogy a faj és a rasszizmus modern gyakorlatai a Nyugaton kívüli etnikai alapú diszkrimináció hagyományaiból származnak. A szerző azonban úgy véli, hogy a különböző rasszialisációk a különböző modernitásokra vezethetők vissza, ezért a rasszialisáció és a modernitás egymással összefonódó és sokféle módját és kiváltó okait inkább együtt kell vizsgálni.

¹ A faji viszonyok értelmezésének a legkritikusabb jelenkori elmélete: a rasszialisáció vagy a fajalakulás (racial formation) elmélete. Ennek megfelelően a rasszialisáció nem más, mint az a folyamat, melynek során az adott csoportok, kategóriák közti különbséget a faj terminusaiban, a fajelmélet logikájának és terminusainak megfelelően reprezentálnak és írják le. Célja a fennálló hatalmi viszonyok legitimálása, vagy újabb hatalmi rendszer kialakítása. (Horváth István: Kisebbségpszichológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár. 2006. 31. p.)

A cikk három részből áll. A szerző először is megvizsgálja a rasszialisáció globális kiterjedtségére és sokféleségére adott magyarázatokat. Nem vitatja Dikötter interakcionista modelljének alapvetését, miszerint a rasszialisáció nyugati eszméit és gyakorlatait a nem nyugati társadalmak is átvették és a maguk ízlésére formálták, ugyanakkor felveti, hogy ezt a gondolatmenetet jobban el lehetne mélyíteni, ha tekintetbe vennénk a rasszialisációk és a modernitások közötti kölcsönhatást. A második részben áttekinti a modernitás és a rasszialisáció közötti kapcsolatot. Rámutat, hogyan kapcsolódik ez a két folyamat az esszencializált hierarchia eszméi és gyakorlatai révén, amelyek elszakadnak a hagyománytól, és a ráció és akció instrumentális és gyakran technokrata formái felé tendálnak. A szerző a Harootunian-féle, egymással párhuzamosan fejlődő modernitások elméletére támaszkodva azt állítja, hogy ahelyett, hogy a világot különálló és egyformán erőteljes modernitások (és a hozzájuk tartozó rasszialisációk) mozaikjaként képzelnénk el, pontosabb képet kapunk, ha azt mondjuk, hogy a világot egymással összefonódó modernitások és rasszialisációk jellemzik, amelyekre ugyan alapvető hatást gyakorolt a Nyugat, de nem redukálható annak helyi visszatükröződéseire. A cikk harmadik része három területet is megnevez, ahol az egymással párhuzamosan fejlődő modernitások elmélete új dolgokra világíthat rá a rasszialisáció tudományterületén. Először is megkönnyíti a rasszialisáció vizsgálatának földrajzi és történelmi decentralizációját. Másodsor, kiegyensúlyozottabb és történelmileg pontosabb modellt kínál az interakcionizmusra. Harmadszor, új perspektívákat nyit meg a mobilis és multikulturális társadalmak előtt.

Az a tény, hogy az Európán és Észak- és Dél-Amerikán kívüli rasszialisációk feltárása nem történt meg kellő határozottsággal az etnikai és faji kutatásokban, abból is látszik, hogy a rasszizmussal és rasszizmusellenességgel foglalkozó jelentős, nemzetközi áttekintő művek habozni látszanak a területen íródott szakirodalom idézésében. A szerző Dikötter nyomán három modellt mutat be az Európán és Észak- és Dél-Amerikán kívüli rasszialisáció magyarázatára: az „univerzalista”, a „disszeminacionista” és az „interakcionista” modellt. Az univerzalista modell szerint a faj tényleges biológiai tény, következésképp a rasszialisáció egyetemes tendencia. A csoportos „másként való

megjelölés” („othering”) pszichoszociális folyamata szintén univerzális, ezért a rasszialisáció nagy valószínűséggel minden kultúrában megjelenik. Minél tágabban értelmezzük a rasszializmus fogalmát, annál könnyebb állandónak, velünk születettnek és egyetemes jelenségnek tekinteni, így viszont nehéz földrajzi, illetve történelmi kontextusba helyezni. Ezeket a hiányosságokat részben orvosolja a „diszszeminacionista” modell, amely arra utal, hogy az európaiak a saját faji gyakorlataikat és eszméiket exportálták, majd ezeket az előítéleteket az emberek helyi szinten átvették és asszimilálták. Mindkét modell úgy fogja fel a rasszizmust, mint egyfajta idegen vírust vagy szennyeződést – a rassz fogalma „európai találmány”. Ehhez képest jelentős elméleti elmozdulás a Dikötter által „interaktív modellnek” nevezett megközelítés. Ez a modell a helyi történelmi ágensek által megalkotott világnézeteket helyezi előtérbe, és elemzi a rasszista hiedelemrendszerek honosítása (indigenizációja) és kulturális kisajátítása (appropriációja) mögött rejlő komplex kognitív, társadalmi és politikai dimenziókat. A hangsúly itt azon van, hogy a különböző narratívákat eltérő közösségek eltérő időben másként értelmezik, ezáltal Dikötter mind az „eurocentrikus” elfogultságtól, mind a rasszizmus egyetemes jelenségként való felfogásától el tud szakadni.

Hesse és Wieworka egyaránt megállapítja, hogy a rasszizmus, illetve a faj a modernitás egyik központi fogalmi invenciója elválaszthatatlan a modernitástól. A modernitás, a Nyugat és a rasszialisáció történetét egyetlen földrajzi, történelmi és kulturális jelenségként értelmezik, és gyakran a kapitalizmus is belekeveredik a történetbe. Mallon azt állítja, hogy a 17. század végétől kezdve, a 18. század végétől pedig gyorsuló ütemben a faj modern eszméjét az emberiség különböző csoportjainak klasszifikációja és a hierarchia felállítása iránti vágy motiválta. Ennek a folyamatnak a vezértrópusa az esszencializmus, amely kéz a kézben jár az univerzalizmussal és a megtestesítéssel (reifikációval) egy olyan reprezentációs stratégia megalkotása érdekében, amelynek célja a „különbség” megállapítása és „egyszer s mindenkorra szóló” kőbe vésése.

A modernitás és a „kőbe vésés” azonban egymást kizáró fogalmak. Az elmúlt harminc év egyik legjelentősebb elméleti fejleménye a globális történelmi szociológiában és antropológiában a plurális modernitások

gondolata. A plurális modernitások posztkolonialista tudományokkal való metszete politikai lendületet adott az előbbinek, és megkérdőjelezte a Nyugat autoritását. A szerző Harootunian gondolatát átvéve a következőképpen definiálja az egymással párhuzamosan fejlődő modernitásokat: 1. a múlttal szakító modernitás újraalkotja és kitarja a meglévő társadalmi identitásokat és kapcsolatokat, és instrumentális, technokrata, illetve politikai célok felé tereli őket; 2. a modernitás különböző formáinak egyidejű fejlődése és interakciója. Az egymással párhuzamosan fejlődő modernitások világa nem más, mint kölcsönös és többszörös, de nem azonos horderejű destabilizációk összessége. Mindeközben nyilvánvaló, hogy a nyugati – önmagában is plurális – modernitás domináns és meghatározó erő ebben a folyamatban.

Az egymással párhuzamosan fejlődő modernitások és a rasszialisáció találkozásából három dolog következik. Először is a modern társadalmakban a külső befolyás az emberek közötti különbségek hagyományait nagy valószínűséggel átformálja, megkérdőjelezi és kitéríti. Másodsor: a poszt-tradicionalizmus a csoportidentitás esszencializációját hozhatja létre és azzal összefonódhat. Harmadszor: az egymással párhuzamosan fejlődő modernitások a nyugati globális dominancia kontextusában emelkedtek ki, ezért a rasszialisáció nyugati formái feltehetőleg befolyásolták a rasszialisáció nem nyugati formáit is. E három állítás pedig egy negyedik feltevéshez vezet el minket: a modernitás és a rasszialisáció társítása mentén és azon belül valószínűleg különböző lokális szempontok és kulturális hagyományok is megjelennek.

Ez a felfogás három potenciális kutatási területet is kínál, melyek a következők: az internacionalizáció, az interakcionizmus kiegyensúlyozottabb értelmezése, valamint a mobilis, multikulturális társadalmakban meglévő rasszialisációk sokféleségére való rámutatás. A hagyományos identitások destabilizációja és új, merevebb és kizárólagosabb kialakása számos friss etnikai-faji kutatás tárgyát képezi Kínában, illetve a volt Szovjetunió területén. Másrészt a modern városok eltérő modernitások és eltérő rasszialisációk közös terepeként való értelmezése dinamikus és összetett képet festhet a városok jelenéről és lehetséges jövőjéről. A sokszínű városban ugyanis többféle rasszizmus, kozmopolitizmus és modernitás versenghet, illetve kapcsolódhat egymással.

Bár a fent felvázolt perspektíva akár paradigmaváltásnak is tűnhet, több szerző is megfogalmaz ezzel kapcsolatban kritikát. Englund és Leach azt hozza fel, hogy a plurális modernitások elmélete a jelenlegi „felkapott” metanarratíva, és nem teheti semmissé azt a logikai követelményt, hogy egy variációt csak egy invariáns dologgal szemben lehet meghatározni. Friedman szerint pedig azok, akik modernitást követelnek az egész világ számára, pont azt a gondolkodást termelik újra, amit oly lelkesen igyekeznek elkerülni. Emellett vigyázni kell az olyan átfogó és általánosító megnevezésekkel, mint „kínai modernitás” vagy „nyugati modernitás”, hiszen ezek önmagukban is számos különálló modernitást rejtene, amelyek egymást is megpróbálták maguk alá gyűrni a történelem során. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a modernitás egyszerre bontja le és rögzíti az identitásokat. Ugyanakkor fontos, hogy egy egyre inkább policentrikus világban már ne csak modernitástól, hanem modernitásokról beszéljünk, és ezen modernitások és rasszialisációk közötti kapcsolatokat próbáljuk meg feltárni.

Pethő András

Az Európai Unió rasszizmus ellenes törvényeinek betartása a cigányellenesség visszaszorítása érdekében

Sayan, Pinar: Enforcement of the anti-Racism legislation of the European Union against antigypsyism = Ethnic and Racial Studies, Vol. 41., 2018, 1–19. p.

Az Európai Unió – különösen az utóbbi évtizedekben – úttörő szerepet vállalt az emberi jogok és a demokratikus értékek terjesztésében. Az uniós tagországokban azonban továbbra is előfordulnak jogsértések a rasszizmus, a diszkrimináció és az idegengyűlölet terén. A cigányellenesség mint a rasszizmus egyik formája minden erőfeszítés ellenére továbbra is az egyik legnehezebben kezelhető emberi jogi terület a tagállamokban. Ez a kutatás esettanulmányokon keresztül elemzi az Unió kompetenciáinak használatát a cigányellenesség elleni küzdelemben. A szerző emellett érvel, hogy ezen kompetenciákat csak korlátozott mértékben használják.

A roma lakosságot súlyosan érinti a rasszizmus, illetve az etnikai és faji alapú diszkrimináció. A romák áldozatul esnek ennek az oktatás, a lakhatás, a foglalkoztatás, az egészségügy terén, ráadásul a szegénység és a társadalmi kirekesztés, a szegregáció, a kilakoltatás, a rossz lakhatási körülmények, a rendőrök túlkapásai, a gyűlölet-bűncselekmények és a gyűlöletbeszéd is sújtja őket. Az európai intézmények, köztük az EU, már az 1990-es évek óta próbálkoznak olyan szakpolitikák kidolgozásával, amelyek elősegítik a romák által elszenvedett hátrányok csökkentését. Az egyik leginkább említésre méltó ezek közül az Európai Parlament 2015. április 15-ei döntése, amely egyrészt elismerte a II. világháború alatt történt roma holokausztot, és kijelölte augusztus 2-át a roma holokauszt emléknapjának, másrészt a cigányellenességet a rasszizmus konkrét formájának nyilvánította.

Az EU-nak a 2000-es évek eleje óta van hatásköre, hogy fellépjen a faji és etnikai eredetű diszkrimináció ellen. Eddig csak romák elleni esetekben lépett fel, ugyanakkor nem minden olyan esetben intézkedett, amikor elvárható lett volna. A tanulmány azt vizsgálja, hogy az EU hogyan és milyen mértékben él ezzel a hatáskörével, méghozzá öt konkrét és tipikusnak mondható eset kapcsán, amelyek két téma köré csoportosulnak: az oktatásban elszenvedett szegregáció és a kilakoltatás. Az uniós jog és dokumentáció mellett a szerző az ENSZ és az Európa Tanács dokumentumaiból, az Emberi Jogok Európai Bíróságának eseteiből és a nemzetközi civil szervezetek jelentéseiből dolgozik. A kutatás 12 részben strukturált mélyinterjúval is kiegészül, amik a civil szervezetek képviselőivel, EP-képviselőkkel, az Európai Bizottság dolgozóival, az ENSZ Faji Megkülönböztetés Megszüntetésének Bizottsága (CERD) és az Európai Bizottság a Rasszizmus és az Intolerancia Ellen (ECRI) tagjaival készültek.

A romák iskolai szegregációja többféle formában megjelenhet: iskolák közötti, iskolán belüli, osztályon belüli, illetve egyéni szinten. A szegregáció egyrészt a lakhatásra vezethető vissza. Mivel a romák gyakran gettóban élnek, a gyerekek a helyileg legközelebbi iskolába járnak. A második kiváltó ok a szellemi fogyatékosokat felmérő tesztek elfogultsága. Sok országban jellemző, hogy a roma gyerekeket arra kényszerítik, hogy ilyen vizsgálatokra menjenek, majd kisegítőiskolába küldik őket annak ellenére, hogy valójában nem fogyatékosok. A harmadik a roma gyerekek társadalmi-gaz-

dasági elmaradottsága: a roma családok jelentős része nem engedheti meg magának a magániskolák tandíjait. A társadalmi-gazdasági hátrányok, az iskolai bántalmazás és kirekesztés, valamint az alacsony színvonalú oktatás együttesen azt eredményezi, hogy a romák nem sokat várnak az oktatási rendszertől, és gyakran hiányoznak és kimaradnak az iskolából.

A korábban említett nemzetközi szervek és testületek számos szegregációellenes határozata és intézkedése ellenére sem sikerült még felszámolni ezt a szomorú helyzetet. Jelenleg három kötelezettségszegési eljárás zajlik uniós tagországokban a roma gyerekek iskolai szegregációjával kapcsolatban: Csehországgal, Szlovákiával és Magyarországgal szemben. A Cseh Köztársaságban mind a CERD (2011), mind az ECRI (2015b) megfogalmazta aggodalmait a roma gyerekek szegregációjával kapcsolatban. A Bizottság is aláhúzta ezt a problémát 1998 és 2003 között éves jelentéseiben, amikor Csehország még csak tagjelölt ország volt. 2007-ben az Emberi Jogok Európai Bírósága megállapította, hogy a roma gyerekeket etnikai hovatartozásuk, nem pedig szellemi képességeik alapján tették szisztematikusan külön iskolába. Statisztikai adatok alapján a roma gyerekek 75%-a járt speciális iskolába, Ostravában pedig a kisegítőbe járók fele roma volt, holott a roma gyerekek az általános iskolai korosztálynak csupán 5 százalékát tették ki. A helyzet azóta sem javult sokat. Még mindig 35% fölött van a romák aránya a speciális iskolákban, az állami gondozottak között pedig 30–60%-ra becsülik a számukat. 2010–13-ra, majd 2014–20-ra vonatkozóan Csehország életbe léptette a Nemzeti Roma Integrációs Stratégiát, ez azonban nem hozott számottevő eredményt, ezért 2014 szeptemberében a Bizottság megindította a kötelezettségszegési eljárást a faji egyenlőségről szóló irányelv alapján.

A CERD (2013) és az ECRI (2014) Szlovákiában is felhívta a figyelmet a romák folyamatos iskolai szegregációjára. A statisztikai adatok alapján Sviniában 211 roma kisgyerekből csak 4 járt rendes iskolába, a többieket kisegítő iskolába vagy osztályba küldték. A roma lakosság körében a legmagasabb iskolai végzettségként csak középiskolát végzettek aránya (2009-ben) a nők között 77% volt, a férfiak között pedig 68%, szemben az összlakossági 7%-kal, illetve 4%-kal. A Nyílt Társadalom Alapítvány 2015-ben megállapította, hogy a roma gyerekek több mint 88%-a jár enyhén fogyatékosok számára fenntartott iskolába, egy másik jelentés szerint

pedig óvodába a 3–6 éves korosztálynak csupán 28%-a jár, míg a nem romák között ez az arány 59%. Számos ellentmondásos javaslat született a helyzet kapcsán. 2010-ben Robert Fico miniszterelnök újra felhozta a bentlakásos iskolák gondolatát, amit korábban az Európai Bizottság már elvetett. Szlovákia konténeriskolákat hozott létre a romák számára, ez azonban csak rontott a helyzeten. 2015-ben az Európai Bizottság megindította Szlovákia ellen a kötelezettségszegési eljárást a faji egyenlőségről szóló irányelv megsértése kapcsán. 2015 júniusában Szlovákia ígéretet tett a szükséges intézkedések meghozatalára, és módosította az oktatási törvényt. 2016-ben a Bizottság elismerte, hogy jogi szinten történtek változások, bár a romákat továbbra is szegregáció sújtja.

Az ECRI-jelentések több alkalommal elmarasztalták Magyarországot is a romák elleni diszkrimináció és a roma gyerekek szegregációja kapcsán. Az Alapjogi Ügynökség (FRA) szerint a roma gyerekek 45%-a olyan iskolába vagy osztályba jár, ahol az összes vagy csaknem az összes osztálytársuk roma. A magyarországi ombudsman elismerte, és többször kritikát fogalmazott meg a roma gyerekek szegregációja miatt, az Emberi Jogok Európai Bizottsága pedig a „Horváth és Kiss” ügyben a vádnak adott igazat 2013-ban. Mindezek ellenére az Országgyűlés 2014-ben olyan értelemben módosította a közoktatási törvényt, hogy az támogassa a romák szegregációját, így 2016 májusában megindult a kötelezettségszegési eljárás Magyarország ellen.

A fenti három eljárás még mindig folyik az érintett országok ellen, ami azt mutatja, hogy a nemzetközi közösség elítéli ezeket a gyakorlatokat, és van politikai akarat, hogy tegyenek ellenük. Nem folyik azonban ilyen eljárás Franciaország és Olaszország ellen a romák kilakoltatása kapcsán, pedig a romákat sújtó kilakoltatások nemcsak a faji egyenlőségről szóló irányelvet sértik, hanem az Emberi Jogok Európai Kartáját, a módosított Európai Szociális Kartát, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egységokmányát is. A strasbourgi bíróság két fontos ítéletet is hozott ez ügyben. 2002-ben a „Conka kontra Belgium” ügyben elmarasztalta Belgiumot, ami az első olyan eset volt, amelyben egy uniós tagországot a roma jogok megsértése miatt elítéltek. A másik fontos ítélet a „Jordanova és társai kontra Bulgária” eset volt 2012-ben, ahol viszont a kilakoltatás mellett döntött a bíróság. A cikk

által ismertetett és a civil szervezetek által részletesen dokumentált franciaországi, illetve olaszországi esetekben azonban nem lépett fel az EU a faji egyenlőségről szóló irányelv alapján, pedig elvárható lett volna.

Bár az Európai Roma Jogok Központja (ERRC) szerint a romák kilakoltatása már 2007-ben elkezdődött, a nemzetközi közösség 2010-től figyelt fel rá. 2010. július 16-án egy 22 éves roma fiatalembert, aki az „utazók” közösségébe tartozott, lelőtt a rendőrség. Az újonnan megválasztott elnök, Nicolas Sarkozy tanácskozást tartott az ügyben, ahol megállapítást nyert, hogy ezek a közösségek a bűnözés, az emberkereskedelem és a prostitúció melegágyai, ezért az elnök elrendelte az utazók táborainak felszámolását három hónapon belül, illetve az ehhez szükséges törvénymódosítások meghozatalát. Hivatalos adatok alapján két nap leforgása alatt 128 illegális lakhelyet számoltak fel ily módon, és 979 bolgár, illetve román állampolgárt toloncoltak ki. A kitoloncoltak 300 eurót is kaptak, hogy haza tudjanak menni, illetve a közbiztonságra veszélyesnek ítélt személyektől ujjlenyomatot is vettek, hogy ne térhessenek vissza. A legtöbb esetet önkéntes távozásként könyvelték el, holott erőszakos kilakoltatás és személyes adatokkal való visszaélés történt. Ez az eset számos európai törvénybe ütközött. Megsértették a kilakoltatások menetével kapcsolatos jogszabályokat. Sérült a romák szabad mozgáshoz való joga, hiszen ők is uniós állampolgárok voltak. Ráadásul etnikai tisztogatás is történt, hiszen az intézkedés konkrétan a bolgár és a román romákat érintette. Megsértették a faji egyenlőségről szóló irányelvet, az Alapvető Jogok és Szabadságok Kartáját, az Emberi Jogok Európai Kartáját, az adatvédelmi irányelvet és még számos egyéb egyezményt. 2010 szeptemberében Reding, Andor és Malström biztos felszólalt a francia intézkedések ellen. Az Európai Parlament a kitoloncolások felfüggesztését követelte határozatában, a Bizottság pedig magyarázatot kért Franciaországtól arra, hogy hogyan fogja a szabad mozgásról szóló irányelvet átültetni a nemzeti jogba. Ezzel kapcsolatban Franciaország egy törvényjavaslatot nyújtott be, a Bizottság pedig ennyivel be is érte, nem kezdeményezett kötelezettségszegési eljárást a faji egyenlőségről szóló irányelve alapján annak ellenére, hogy nyilvánvalóan rasszista jellegű akcióról volt szó.

Ami Olaszországot illeti, ők nomádoknak tartják a romákat, és akként is bánnak velük. Az ERRC szerint a romák táborokban laknak,

bár legtöbbször nem vándorolnak. Vannak hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos táborok. A hivatalos táborokat a hatóságok építették, és vízzel és árammal el vannak látva. A családok itt lakókocsokban vagy konténerekben laknak, amiket fal vagy kerítés vesz körül, és kamerákkal és biztonsági őrkkel őrzik őket. A félhivatalos táborokban csak alapvető szolgáltatások vannak (víz, villany, szemétszállítás). A nem hivatalos táborokat maguk a romák építették, és gyakran semmilyen infrastruktúrával nem rendelkeznek. Többnyire szemételepek körül helyezkednek el, ezért szörnyű egészségügyi állapotok uralkodnak bennük. A roma telepeken gyakran tartanak razziákat és kilakoltatásokat: ilyenkor a lakók átköltöznek egy másik táborba, eltűnnek, vagy hajléktalanná válnak. Az ERRC szerint 1999 óta több ezer embert érinthettek a kilakoltatások. 2007-ben különösen elmegegedett a helyzet, amikor egy román roma meggyilkolt egy olasz nőt. Ekkor „nemzetbiztonsági okokból” számos román állampolgárt kitoloncoltak, roma táborokat számoltak fel, és országszerte romaellenes atrocitások történtek. 2008-ban egy 16 éves roma lány próbált meg elrabolni egy hat hónapos csecsemőt Nápolyban. Bár a lányt letartóztatták, a helyi romákat elűzte a feldühödött lakosság. 2008-ban rendkívüli állapotot hirdettek ki öt régióban, és számos módon megsértették a romák jogait. Az Európai Bizottság több ízben megkereste az olasz hatóságokat a szükségállapot és a kilakoltatások kapcsán. A civil szervezetek folyamatosan követelik a kötelezettségszegési eljárás megnyitását, de ez mostanáig nem történt meg.

Több oka lehet, hogy miért jár el másképp az EU e két országcsoporthoz képest. Egyrészt nem akar konfrontálódni a régi, nagy tagországokkal, másrészt amikor a Bizottság tudja, hogy nem fog eredményt elérni a kötelezettségszegési eljárással, nem is kezdeményezi, nehogy gyengének lássék. Harmadrészt a Bizottság úgy véli, hogy más, nem hivatalos úton is el lehet érni eredményeket. Fontos tudni, hogy az EU-nak nincs joga egyéni rasszista esetek ellen fellépni, csak akkor, ha állami szinten talál tendenciózus rasszista gyakorlatot. Eredményt azonban csak akkor lehet elérni, ha a felelős pozícióban lévő személyek kezdeményezők és hajlandóak cselekedni. Emellett kell hogy legyen közös politikai akarat, különben magára marad erőfeszítéseivel a Bizottság.

Pethő András

A visegrádi országok kohéziója

Mészáros Andor – Halász Iván – Illés Pál Attila: *Visegrádi Kézikönyv. Esztergom, Szent Adalbert Kelet- és Közép-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2017., 405 p.*

A Közép- és Kelet-Európában élő népek jobb megismerésének és közös múltjának felfedezése céljából született könyv megjelenésében nagy szerepe volt a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítványnak, amelynek nevében szereplő püspök már a 990-es években az említett térség alázatos egyházzolgájaként azon fáradozott, hogy összefogja a közép- és kelet-európai nemzeteket. A kötet célja és egyben mondanivalója azonban ennél kevésbé ambiciózus, hiszen döntően az 1989 utáni társadalmi, gazdasági, politikai és egyben közjogi fejlődésnek fontosabb állomásait kívánja görcső alá venni. A szerzők a Visegrádi Csoportot alkotó négy államra koncentrálnak, nevezetesen a Cseh Köztársaságra, Lengyelországra, Magyarországra és Szlovákiára.

A mű ismertetésének szempontjából az egyik legfontosabb dátum 1991, amikor is az imént említett három (1992 előtt ugyanis még Csehszlovákiáról kell beszélnünk) közép-európai állam létrehozta a Visegrádi Csoportot. A közösen választott útnak elsődleges célja a Szovjetunió által rájuk helyezett nyomás alól való felszabadulás, s egyben az euro-atlanti integrációjuk elősegítése volt. Ennek biztonságpolitikai és gazdasági okai is voltak. A kezdeményezés végül sikerrel járt, és az időszakos nehézségek ellenére mára a V4-ek Európa egyik meghatározó és gyorsan fejlődő együttműködési formációja. A Visegrádi Csoportról alkotott összkép, a közös történelmi múlt, valamint a jelenlegi társadalmi és politikai rendszer bemutatása nem egyszerű feladat, már csak az áttekinthetőség és értelmezés szempontjából sem. A kötet erőssége a szerkezeti felépítésében és kiválóan kialakított struktúrájában gyökeredzik. Mindemellett fontos megemlíteni, hogy mind nyelvezete, mind pedig a megfogalmazásokat és szófordulatokat tekintve olvasmányos, és könnyen értelmezhető. Az olvasó, a hagyományos kötetekkel ellentétben, nem csupán országtanulmányokat tarthat a kezében, hanem jól átgondolt, egy megfontolt sémát követő fejezeteket. Elsőként egy pár oldalas történelmi bevezetés-

nek köszönhetően ráhangolódhat az ember a témára, és megismerkedhet a mű szempontjából legfontosabb gondolatokkal, és alapfeltevésekkel. Majd ezt követően mintegy hetven oldalon keresztül alaposan és jól felépítve, ugyanakkor párhuzamba is állítva a közép-európai rendszerváltás, s azok legfontosabb eseményei és összefüggései tárulnak az olvasó elé. Ez a történelmi áttekintés egy regionális, azaz mind a négy államra vonatkozó bejegyzéssel indul, amely magába foglalja a mostanra emblematikussá vált 1989-es évszámot és eseményeit, s ezáltal betekintést enged a rövid 20. század lezárásába is. Folyamatosan mutatja be az eseményeket, kezdve a csehszlovák, majd cseh és szlovák rendszerváltozást érintő összefüggésekkel, folytatva a lengyel, s legvégül kiegészítve a Magyarországot érintő releváns információkkal. Bár a kötet főleg az elmúlt kétszáz évre igyekszik koncentrálni a történelmi bevezetés során, néhány helyen egészen a középkorig kellett visszamenni egy-egy fontos információ elmagyarázása érdekében.

A történelmi bevezető után a *Kézikönyv* egy sajátos, ám annál inkább átgondolt formáját választotta a visegrádi régió országai összehasonlításának és egyes kulcsfontosságú, közös pontjainak elemzéséhez, és bemutatásához. A kötet jól példázza, hogy a nagy fordulat évének is titulált 1989 utáni időszak hasonló megoldásra váró problémákat vet fel mind a négy nemzet számára. A kötet hét fő szempont, azaz hét fő fejezetre való tagolás mentén tér ki a térséget illető legfontosabb kérdésekre és attitűdökre. A hét fő fejezet a következő: alkotmányos fejlődés, pártok és pártrendszerek, régiók és közigazgatás, egyházak és felekezetek, nemzeti kisebbségek, külpolitika, nemzeti és kulturális jelképek, amelyeket a könnyebb áttekinthetőség és átláthatóság végett további alfejezetekre bont. A gazdasági folyamatok bemutatása hiányzik a felsorolásból, arra a szerzők nem vállalkoztak.

Az áttekinthetőségen kívül az egyes alfejezetek kiválóan példázják a négy államot érintő azonos tendenciákat és problémákat, ugyanakkor rávilágítanak az egyes nemzeti sajátosságokra is. A négy állam sajátos helyzetén keresztül kerül bemutatásra a kilencvenes évek második felétől meghatározó, új területi-közigazgatási beosztás és az arra épülő önkormányzati, illetve közigazgatási rendszer. Érdekes, tágabb képet kap az olvasó arról, hogy a térség társadalmi

és egyházi mennyire különbözőképpen éltek meg és vészelték át a negyvenéves kommunista elnyomást.

A kötet komoly figyelmet szentelt a nemzetiségi kérdés bemutatásának is. A nemzetiségi feszültségek ugyanis az egész 19. és 20. századra rányomták bélyegüket a több, párhuzamos nemzetépítésnek köszönhetően. Ez a fejezet kiemelkedik a többi közül, hiszen egy olyan képet enged mutatni, amely jól példázza a 20. század nemzeti homogenizációs és nemzetállam-építési folyamatait. Az egyes közösségek és kultúrák egymáshoz való viszonyának alakulása és szinte térképszerű ártrendeződése a kötet sorain keresztül kiválóan követhető.

A cseheket érintő nemzeti kisebbségi kérdésről az olvasó átfogó és időrendi sorrendbe állított történelmi események szerint tájékozódhat. A cseh tartományok (Csehország, Morvaország, Szilézia) alapvetően kétnyelvűek voltak, hiszen a lakosság majdnem egyharmadát németek tették ki. A kettős etnikai összetétel gyökerei egészen a középkorig nyúlnak vissza, amikor is a német etnikumú lakosságot az ország gyéren, ritkán lakott területeire telepítették be. A betelepítés hatására több száz évvel később egy olyan kultúra jött létre, amely mind a közép-európai szláv, mind pedig a német jegyeket magáénak vallotta. A modern nacionalizmus viszont egyre inkább kettéosztotta a cseh tartományok életét. Különösen tragikusá vált a cseh–német viszony a második világháború alatt és után. A német megszállás, náci elnyomás, majd a németek kollektív kitelepítése jelentősen átrajzolta a térség etnikai térképét. A kitelepítések következtében a korábbi kétnemzetiségű cseh állam hirtelen átalakult egy homogén, egynemzetiségű állammá, s közel hárommilliónyi lakossal kevesebbel rendelkezett. Az ország tehát alig két év leforgása alatt egynyelvűvé vált. A második világháború emléke és a kitelepítések ténye minden visszafogottság ellenére mai napi megterheli cseh–német viszonyt.

Emellett a kitelepített lakosság hiánya anyagi tekintetben is megmutatkozott, hiszen a földek megművelésére és a kiesett gazdasági bevétel pótlására az ország egyéb pontján élő cseh, szlovák és ruszin nemzetiségű lakosságot kellett áttelepíteni. A csehszlovák hatóságok továbbá ide telepítették a Dél-Szlovákiából deportált magyarokat is. Tulajdonképpen így jött létre a most is létező, államilag elismert cseh- és

morvaországi nemzeti kisebbség. A mű kiválóan példázza, hogy a szudétánémetekkel szemben alkalmazott ezen intézkedések Csehország számára máig nagy jelentőséggel bírnak, hiába került sor a cseh–német megbékélési deklaráció 1997. évi aláírására. A kötet azonban nemcsak a múltra koncentrálna, hanem az aktuális állapotokat is törekszik bemutatni. A jelenlegi nemzeti kisebbségek kérdéskört mind törvényi, mind pedig önkormányzati szinten igyekszik bemutatni a tanulmánykötet, kitérve a cseh–morva regionális kettősségre. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a vietnami közösség révén a Cseh Köztársaság rendelkezik a térség legnépesebb ázsiai közösségével, amely migránsközösségből fokozatosan kezd átalakulni elismert nemzeti kisebbségé.

A lengyel nemzetiségi kisebbségek tanulmányozásánál történelmileg már egy jóval heterogénebb társadalommal találkozhatunk. A lengyel (illetve lengyel–litván) társadalmat szemlélve a mű egy olyan országot mutat be, ahol az 1930-as évek derekán a lakosság több mint 30%-át különböző kisebbségek alkották. Ebből is látszik, hogy mennyire sokszínű vidékről is van szó, annak ellenére, hogy a lengyel politikai vezetés igyekezett, különösen az 1935-ös alkotmány elfogadásával, „ellengyeleltíteni” ezeket a nemzeteket és nemzetiségeket. Történelmileg alapvetően ukrán, fehérorosz, német, litván, cseh, orosz, valamint kisebb mértékben az örmény, a szlovák és a zsidó nemzetiségű lakosokról volt szó. A második világháború tragikus eseményei (holokauszt, üldözés, kitelepítések), illetve következményei (az egész ország egyfajta „átköltöztetése”) itt gyökeres fordulatot eredményeztek. Jelenleg Lengyelország a térség leginkább homogén államai közé tartozik. A képet némileg színesíti és bonyolítja a regionális nyelvek és etnikai kisebbségek problematikája. Ezek közül politikai relevanciával főleg a sziléziai identitás kérdése rendelkezik. De érdekes a Balti-tenger partján élő kasubok esete is. A nemzetiségi kérdés Lengyelországban jelenleg nem okoz különösebb gondokat, az 1997. évi alkotmány és a kisebbségi törvény is rendezte ezt a kérdést. Legtöbb migráns pedig Ukrajnából érkezik oda.

A jelenleg Magyarországon élő kisebbségek nagy része nem alkot már olyan nagy zárt és masszív tömböket, amelyek esetleg léteztek a 19. századi Magyarországon, vagy amilyenek voltak például a cseh- és morvaországi német közösségek. Az ország területén viszonylagos szétszór-

ságban élnek a mostani nemzetiségek, és sokan közülük kettős identitással is rendelkeznek. Másodsorban a *Kézikönyv* kifejti, hogy a magyar közjogi gondolkodást tekintve mindig is kiemelt szerepet kaptak a határon túl élő, nagy lélekszámú magyar közösségek. Az ő védelmükben hangsúlyozza legfőképp a magyar szabályozás a kollektív kisebbségi jogok jelentőségét, bízva abban, hogy egyfajta példaként szolgál Európa többi országa számára is. A rendszerváltás után született 1993. évi kisebbségi törvény, amelyre sok tekintetben hasonlít az új, 2011. évi nemzetiségi törvény is, az alábbi nemzetiségeket nevesítette és ruházta fel jogokkal: bolgárok, cigányok, görögök, horvátok, lengyelek, németek, örmények, románok, ruszinok, szerbek, szlovákok, szlovének és ukránok. A könyv bemutatja az első kisebbségi törvény működési zavarait is (például az etnobiznisz jelentőségét). A mű természetesen nagy hangsúlyt fektet a hatályos nemzetiségi törvény széles körű bemutatására is, és nem feledkezik meg a határon túl élő magyarokról sem. Egyébként a diaszpóra kérdése a többi visegrádi állam bemutatása során is terítékre került.

Szlovákia az a visegrádi ország, amely bizonyos tekintetben most is megőrizte többnemzetiségű jellegét. A számszerűsített adatokat tekintve ez azt jelenti, hogy a lakosság körülbelül 15–20%-a tartozik valamely kisebbséghez vagy etnikai csoporthoz. A törvényi szabályozás egyébként 12 kisebbséget ismer el Szlovákiában. A kötet nagy gondossággal mutatja be a szlovák törvényi szabályozást is, attól függetlenül, hogy Szlovákiának (ellentétben a másik 3 visegrádi országgal) nincs hatályos kisebbségi törvénye. Éppen ezért az etnikai, kisebbségi viszonyokat rendezni kívánó alkotmány és a szintén ezzel a kérdéskörrel foglalkozó nemzetközi egyezmények és dokumentumok legfontosabb rendelkezéseibe pillanthat bele az olvasó. Itt szintén fontosak a választási rendszerrel és pártokkal foglalkozó fejezetek is, hiszen Szlovákiában valódi, az önerőből képviselőhez jutó nemzetiségi pártok is működnek, amelyek hatással vannak az egész politikai életre.

A *Visegrádi Kézikönyv* mindent egybevetve egy olyan mű, amely hasznos eligazítást nyújt minden olyan ember számára, aki szeretne bővebb ismereteket szerezni a rendszerváltást követő folyamatokról Kelet-Közép-Európában. Segít az egyes folyamatokban való eligazodásban, és széles körű áttekintést nyújt mind történelmi, politikai, mind

pedig a nemzeti kisebbségek tükrében. A kötetet kiegészítő, nagy gondossággal elkészített táblázatok és egyéb mellékletek fokozzák az áttekinthetőséget, valamint segítséget nyújtanak az olvasónak az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett, visegrádi térséget érintő változások megértésében.

Somogyi Renáta²

A balkáni migrációs útvonalról

Juhart, Iva – Petrič, Larisa: Zahodno balkanska migracijska pot: Srbija kot zadnja točka pred vstopom v „boljši jutri”. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 264/ Balkanska migracijska pot., 290–307. p

Aki azzal a várakozással kezdi el olvasni a szlovén szerzőpáros, Iva Juhart és Larisa Petrič (mindketten a Ljubljana Egyetem Etnológiai és Kulturális Antropológia szakának mester fokozatú hallgatói) cikket, hogy kiegyensúlyozott tájékoztatást fog kapni a címben megjelölt – egyébként azóta már meghaladott – migránsútvonalról, csalódnia fog. A szlovén szerzők probléma-megközelítése egyoldalúan liberális: hallgatólagosan abból indul ki, hogy mindenkinek joga van oda menni, ahol jobb életet remélhet, s ha nem engedik be szépszerével, akkor folyomodik – *expressis verbis* ki nem mondva, de sejtetve, hogy jogosan – csaláshoz. A migránsok, jóllehet érvényes úti okmányok nélkül kelnek át országhatárokon, nem illegálisak, szögeznek le a szerzők, csak az EU migrációs politikája szempontjából minősülnek annak. Juhart és Petrič a Ljubljana Egyetem etnológia és kulturális antropológia szakos hallgatóinak egy csoportjával egy hetet töltött a migránsokkal 2015 áprilisában Szerbiában, s ennek az időszaknak a tapasztalatai alapján, kizárólag az ő szemszögükből látatják az út viszontagságait, őket próbálják emberközelbe hozni, elsősorban érzelmileg.

Mivel a legális bevándorlás a jobb jövőt ígérő országokba a migránsok számára lehetetlen, ezért származási országuk földrajzi fekvése, saját

² NKE ÁKK Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola hallgatója

anyagi lehetőségeik, fizikai állapotuk és információik alapján választják ki az odavezető legmegfelelőbb útvonalat. A migráció nem új jelenség, mutatnak rá a szerzők, de csak a 2015-ös nagy hullám idején vált olyan méretűvé, hogy tovább már nem lehetett „elrejtteni” Európa és a világ közvéleménye előtt. Ekkortól eredeztethető a hatóságok migránsellenes politikája is. A Ljubljana Egyetem *team*-je kutatását a 2015 második felében beállt válsághelyzet előtt, abban az időszakban végezte, amikor az egyénileg szervezett utakat még nem váltották fel az embercsempészek által szervezeten lebonyolított utazások. A ljubljana hallgatók körülbelül húsz különböző nemű, életkorú és etnikumú migránssal folytattak beszélgetéseket a bogovadjai menekülttáborban és annak környékén, az *engaged anthropology* és az ún. *militant antropology* módszereit alkalmazva, amely mellőzi a kutatás és a gyakorlat elkülönítését. Az interjúalanyokkal a *team* tagjai a terepről való eltávozás után is kapcsolatban maradtak, sőt némelyekkel a mai napig érintkezésben állnak. Céljük elsősorban a migránsok tapasztalatainak elemzése volt, főként az életfeltételek és a migráns csoporton belüli személyes kapcsolatok területén. Megállapításaik alátámasztására sűrűn idéznek e témában korábban készült tanulmányokat különböző forrásokból, kultúranropológiai folyóiratokból, könyvekből, konferenciaanyagokból. A nyugat-balkáni útvonalat például Sara Hamood nyomán (*African Transit Migration Through Lybia to Europe. The Human Cost*. Kairo, 2006, The American University of Cairo) három fázisra osztják. Az egyes fázisok időtartamát a migránsok anyagi lehetőségei, a határőrizet szigora, közlekedési eszközök igénybevételének lehetősége és a személyes állóképesség határozza meg. Ettől függően van, akinek mindössze néhány napba telik, hogy végcélját elérje, másoknak több hónap, esetleg évek kellene hozzá. Az utóbbiak közé tartoznak azok, akiknek pénzküldeményre kell várakozniuk, vagy átmenetileg munka után kell nézniük. A legszegényebbek nem jutnak tovább a szomszédos országnál, a túlnyomó többség számára Európa nem elérhető úti cél. Így a szíriai menekültek összehasonlíthatatlanul nagyobb számban vannak jelen Jordániában, Libanonban és Törökországban, mint Európában.

A nyugat-balkáni útvonal *első fázisa* a származási országtól Törökországig tart. Egyesek számára ez hosszabb időt vesz igénybe, mert az

út folytatásához pénzt kell szerezniük, meg kell tervezniük az útvonal további részét, és kapcsolatot kell teremteniük a potenciális útitársakkal. A török területre bejutás elmondásuk szerint könnyű, mert a vízumrendszer nem szigorú, és a határátkelés hamis úti okmányokkal is sikeres lehet. A *második fázis* Törökországtól a schengeni határig terjed. Ennek egyik lehetséges útvonala Görögország felé vezet, tengeren vagy szárazföldön, a másik pedig Bulgáriába. 2009 és 2012 között a szárazföldi útvonal választása volt gyakoribb, 2013-tól, a határőrizet szigorítása miatt, a tengeren át való megközelítés. Általánosságban megállapítható, hogy az egyik irány elzárása másik útvonal felé fordítja a migráció irányát. A meginterjúvoltak információja szerint a tengeri átkelés takasága személyenként 1000-tól 1500 euró, a csónakok azonban túlterheltek és veszélyesek. Görögországon tapasztalataik szerint könnyen végig lehet haladni. A Juhart és Petrič által idézett Papadopoulo–Kourkula (*Transit Migration through Greece*, ea., elhangzott: *Irregular Transit Migration in the European Space: Theory, Politics and Research Methodology* IMISCOE, Isztambul, 2008. április 18–20.) szerzőpáros szerint Görögország szándékosan deklarálja magát tranzitországnak, hogy a hagyományos célországokra háríthassa a felelősséget a migránsok befogadásért. A pénzügyi válság beállta után Athén elvesztette ellenőrzését a migrációs folyamatok felett, s anyagi források hiánya miatt nem tudott megfelelni az EU menekültpolitikájából eredő elvárásoknak. Részben ezzel magyarázható a dublini szabályok betartásának felfüggesztése. A rendőrség és a különböző neonáci csoportok agresszívan lépnek fel a migránsok ellen. A helyzetet tovább rontja az erősödő rasszizmus a közbeszédben. Görögország után a legtöbb migráns Macedóniát választja útirányként. 2015-ben a macedón parlament törvénymódosítással lehetővé tette, hogy azok, akik 72 órán belül elhagyják az országot, az alatt az idő alatt legálisan tartózkodjanak Macedóniában, és tömegközlekedési eszközöket vehessenek igénybe. Az ottani bánásmódra azonban az interjúalanyok többsége panaszkodott: a helybeliek nem veszik ember-számba őket, csupán könnyű pénzforrást látnak bennük. Macedóniát elkerülendő Albánia és Montenegró felé lehet elindulni, ez az út azonban hosszabb, és a hegyes terep miatt fáradtságosabb is. A schengeni zónába való belépés előtti utolsó állomás, Szerbia megkönnyebbülést

jelent a migránsoknak, jóllehet az európai migrációs politika bizonyos vonatkozásokban itt is éreztetni hatását, mondták az érintettek a *team* tagjainak. A kutatómunka terepi részének *harmadik*, egyben utolsó *fázisa* az EU-ba való belépéstől, ez esetben a magyar határtól a célországig tart. Az uniós határokon belül ugyan könnyebb a mozgás, az útvonalat mégis igen körültekintően kell megtervezni, és a lehető leggyorsabban végig kell haladni rajta. Abban az esetben ugyanis, ha a migránsok a hatóságok kezére kerülnek, vagy menedékjogot kell kérniük az adott országban, amelyben nem szándékoznak maradni, vagy visszatoloncolják őket abba az uniós tagállamba, amelyben először vettek tőlük ujjlenyomatot, ha egyáltalán vettek. Mindegyik fázisra más és más stratégia jellemző. A szerzők véleménye szerint a legális határátlépés helyett alternatívát nem kínáló politikák csak az embercsempész-hálózatot és a feketegazdaságot erősítik, amely virágzik a migránsútvonalak mentén. A migránsok ugyanis csak az embercsempészekről remélhetik, hogy elérik a vágyott célt. Információkat is tőlük kapnak, továbbá tanácsokat a lehetséges útvonalak megválasztásához. Az embercsempészet sok szerb állampolgár számára is jövedelmező foglalatossággá vált. A schengeni zónával határos országok egyfajta pufferzónát képeznek, amelyben az EU területen kívüli ellenőrzéseket végez. Ezeknek elsődleges célja a migránsoknak a számukra létrehozott, ellenőrzött intézményekben való megtartása. Jóllehet a hatóságok a közrend és a szociális ellátórendszer védelmével magyarázzák ezeket az intézkedéseket, Didier Fassint (*Compassion and Repression: The Moral Economy of Immigration Policies in France*. *Cultural Anthropology* 20(3), p. 362–387. 2003.) nevű szerzőt idézve azonban a szerzők megállapítják, hogy alapvetően ez a fehér faj, az európai keresztény kultúra biztonságát (*racial security*) szolgálja. Szerbia a migránsok túlnyomó többségének nem célország, mert nem gondolják, hogy ott jó életkörülményeket és hatékony nemzetközi védelmet biztosítanak számukra. Mivel az ott beadott menekültkérelem nem befolyásolja a később, az EU területén beadandó kérelmüket, a dublini szabályok ugyanis itt nem érvényesek, sokan folyamodnak menekültstátusért. Átmenetinek tekintik ugyan, de hasznos, mert átmenetileg „legalizálja” szerbiai tartózkodásukat. Ez nem jelenti azt, hogy teljes biztonságban vannak, mert időnként a rendőrség mégis alkal-

maz velük szemben erőszakot, és ki vannak téve különböző bűnbándák támadásainak is. Arra azonban mindenképpen jó, hogy bevárják az esedékes pénzküldeményt, esetleg maguk is keressenek némi pénzt, orvosi ellátást kapjanak, és információkat szerezzenek az előttük álló útról és a határokon uralkodó állapotokról. Ennek a tájékozódásnak és felkészülésnek a színhelyei a migránsok számára kialakított központok és az úgynevezett dzsungel, amelyek általában e központok, illetve a határ közelében vannak.

A cikkben összefoglalt terepmunka idején, Szabadka környékén alakult ki egy ilyen dzsungel, ahol a Magyarországra jutásra várokoztak. 2011-ben a temetőben, később a szeméttelen, majd elhagyott épületekben. Ezeknek a létezéséről a rendőrség és a lakosság is tudott. A közbeszédben és a médiában az az uralkodó nézet, hogy ezek barbárok gyülekezőhelyei, amelyek szemben állnak a fehér emberek civilizált világával. A szerb média rendre arról tudósít, hogy a migránsok megtámadják a helyi lakosokat, és valójában csak álmenedékkérők. Ezzel igazolja a dzsungel megsemmisítését, és a migránsok tömeges visszatoloncolását Macedóniába. A dzsungelben való tartózkodás – a befogadó központ helyett – okaként több dolgot említettek a megkérdezettek: így azt, hogy néhány tábor a kívánatos útvonallal ellentétes irányban fekszik vagy, hogy közel akarnak maradni a határhoz, hogy az első lehetőséggel átjussanak. A dzsungelben tartózkodó migránsok ki vannak téve a rendőrök zaklatásainak, akik legtöbbször az önvédelem szükségességével indokolják támadó fellépésüket az illegális bevándorlókkal szemben. A megkérdezettek a helyi maffiákra is panaszkodtak, amelyeknek tagjai fegyveres rablótámadásokat intéznek a migránsok ellen. Az összetartást jelölték meg a sikeres határátlépés legfontosabb feltételének. Ezért az út során alkalmi csoportok szerveződnek köztük, amelyek a helyzet megváltozásával ugyanolyan gyorsan fel is bomlanak. Az útitársak megválasztása praktikus szempontok szerint történik (helyismeret, nyelvtudás, jólértesültség stb.) A szerzők szerint a legfontosabb információkat egymástól kapják a migránsok, ebből a szempontból a befogadó központok jó lehetőségeket kínálnak az információcserére. Nagyon fontos az internet is, a kapcsolattartás eszköze az útitársakkal és az otthon maradókkal. Az út során szerzett ismerősök az identitáscserére is jól

használhatók. Az, hogy a migráns útja során a pusztá létezés szintjére van redukálva, idézik a szerzők Giorgio Agamben könyvét (*Homo sacer. Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana, 2004, Študentska založba), egyfajta szabadságot ad nekik, hogy identitásukat maguk válasszák meg. Tulajdonképpen láthatatlan emberek, mivel nincsenek papírjaik, nem élhetnek alapvető emberi jogaikkal. Minél tömegesebb a migráció, és minél több intézkedés történik a visszaszorítására, állapítják meg a szerzők, annál fontosabb taktikai lépés lesz számukra a folytonos identitásváltás. Emellett még ismerniük kell az útjukba eső országok törvényeit ahhoz, hogy azokat át tudják hágni, illetve meg tudják kerülni. A szerzők szerint elsősorban félelemből kényszerülnek rá egy másik identitás felvállalására, továbbá arra, hogy az egyes befogadó központokban más és más néven jelentkezzenek be. Szerbiában pl. csak egyszer folyamodhatnak menekültstátusért, de az adminisztráció hiányosságai miatt, más néven, több helyen is megteszik. Juhart és Petrič véleménye szerint a Genfi Konvenció, nevezetesen, hogy csak az üldöztetés elől menekülőnek jár a menekültstátus, kényszeríti rá a migránsokat, hogy alkalmassint más ország polgárának vallják magukat, vagyis azt mondják, amit az útvonalukba eső ország hatósága elvár.

A migráció tény, állapítják meg a szerzők az összegzésben. A migránsok átlépnek határokon, kapcsolatba kerülnek helyi polgárokkal, családokkal, munkavállalásukkal aktív tagjaivá válnak az EU lakosságának. Újabb és újabb lehetőségeket keresnek, más és más stratégiákat alkalmaznak a hatóságok megkerülésére, és ezzel akarva-akaratlanul korunk új politikai mozgalmait hozzák létre. Nemcsak a migránsokat marginalizálják, állítják a szerzők, hanem világszerte zajlik a gazdasági-politikai eliten kívül rekedt polgárok másodrendűvé degradálásának folyamata is. Az EU azáltal, hogy kitar a migránsok törvényen kívül helyezése mellett, törvényes polgárai szolidaritásának megnyilvánulásait is illegitimé nyilvánítja. A szerzők szerint ez az oka annak, hogy az emberek közötti természetes szolidaritás helyett terjed egy politikai-gazdasági megfontolásokkal terhelt tolerancia, amely a migránsoknak csak a pusztá létet engedélyezi, de nem fogadja be őket a közösség teljes jogú tagjai közé.

Gyetzvai Mária

Élet egy Kína uralta Ázsiában

Lind, Jennifer: Life in China's Asia – What Regional Hegemony Would Look Like = Foreign Affairs, March/April 2018, 71–82. p.

Jelenleg még az Amerikai Egyesült Államok a domináns hatalom Kelet-Ázsiában, de Kína már ott liheg az USA nyakában. Bár egy gazdasági válság vagy belpolitikai felfordulás még megakaszthatja Kína felemelkedését, ha folytatódnak a jelenlegi trendek, Kína hamarosan átveszi az USA helyét, és a térség gazdasági, katonai és politikai ura lesz. Ha eljön ez a pillanat, az USA-nak és szövetségeseinek el kell gondolkodniuk, hogy megerősítik-e más térségbeli országokkal az együttműködésüket, vagy rábízák Kínára a vezetést, ahogyan tették ezt ötven évig az USA-val szemben. Elképzelhető, hogy Kína viszonylag jóindulatú és békés nagyhatalomként viselkedik majd, hiszen a Kínai Kommunista Párt legitimitásának záloga a gazdasági növekedés, amely a szomszédokkal való békés kereskedelem révén tartható fenn. Ugyanakkor Kína már most is egy tipikus nagyhatalom személyiségjegyeit kezdi mutatni: gazdasági erejét arra használja, hogy neki tetsző dolgokat kényszerítsen ki, beavatkozik más országok belpolitikájába, erősíti a haderejét, és oktatási és kulturális programokon keresztül folytatja a „puha” terjeszkedést.

Az elmúlt évtizedekben Kína a legtöbb kelet-ázsiai ország első számú exportpartnere lett. Az USA-t kiszorító szabadkereskedelmi megállapodásokon keresztül Peking egy saját maga által uralt kelet-ázsiai közösséget igyekszik létrehozni. Ezt elősegítendő folyamatosan építi ki a pénzügyi intézményes háttérét (pl. Új Fejlesztési Bank, 2014; Ázsiai Infrastrukturális Beruházási Bank, 2015), megkerülve az USA, illetve Japán neve által félmjelzett szervezeteket.

A nagyhatalmi befolyás gazdaságon keresztül történő kiépítésének Ázsiában és másutt is vannak hagyományai. Kína a 19. századig Kelet-Ázsia vezető gazdasági és katonai hatalma volt, amely szoros gazdasági integrációt tartott fenn a régióban. Az USA Dél-Amerikában vetette meg hasonló módszerrel a lábát még a 19. században: gazdasági, banki és diplomáciai módszerekkel támogatta saját regionális kereskedelmi és befektetési érdekeit. Az USA is kiépítette a saját intézmény-

rendszerét a térségben. Az 1948-ban létrehozott Amerikai Államok Szervezetére (OAS) gyakorolt USA-befolyás garantálta, hogy a szervezet csendben maradt számos amerikai katonai és politikai beavatkozás során Latin-Amerikában, sőt legitímálta azokat. Más fejlesztési intézmények, köztük az IMF, szintén az USA érdekeit szolgálták azáltal, hogy a segélyek amerikai beszállítókhoz voltak kötve. Japán, amely a 20. század elején uralta a kelet-ázsiai térséget, hasonló stratégiákat követett. Fogadkozott, hogy kipenderíti a nyugati gyarmatosítókat, majd hogy saját gazdaságát és haderejét megerősítse, rátette a kezét az általa meghódított országok nyersanyagkincseire. Emellett kiépítette a „jentömböt”, és kiterjesztette befolyását a térségbeli bankbetétek jelentős részére. Hasonló koreográfia szerint rendezkedett be a Szovjetunió is Kelet-Európában a II. világháború után, gazdasági és pénzügyi eszközöket is bevetve a politikai függés biztosítása érdekében.

Egy-egy térség egyeduralkodói számára a gazdasági erőfölény és dominancia teszi lehetővé, hogy a gazdasági kényszerítés eszközével keresztülvigyék az akaratukat. Peking már el is kezdte ezen eszközök használatát. 2017-ben Kína megbüntette Dél-Koreát és a Lotte nevű japán–dél-koreai üzleti konglomerátumot azért, mert együttműködött egy USA által épített THAAD rakétavédelmi programban: Peking megtiltotta, hogy kínai turistacsoportok Dél-Koreába látogassanak, a Lotte üzletek 80%-át bezárták a kínai hatóságok, a kínai állami média pedig a koreai termékek bojkottjára szólította fel a lakosságot. Egy másik esetben Mongólia járt pórul, amikor 2016-ban vendégül látta a dalai lámát: Peking különadót vetett ki a Mongóliából érkező termékekre, valamint befagyasztotta a diplomáciai kapcsolatokat. Efféle kényszerítőeszközökre a jövőben kevésbé lesz szükség, mert az országok megelőző jelleggel eleve úgy alakítják a politikájukat, hogy ne akasszák össze a bajszukat Kínával.

Kína katonai befolyását is igyekszik kiterjeszteni a térségben. Az 1990-es évek óta a kínai katonai kiadások az egekbe szöktek, modernizálták a hadsereget és megreformálták a katonai doktrínát. Kína tengerparti haderejét megsokszorozva szorítja ki az USA-t a partjai közeléből és a légtéréből. A Dél-kínai-tengeren hat olyan szigetet épített, amely a légierő bázisaként, rakétakilövő állomásként és radar- és kommuni-

kációs egységként funkcionál. Ezen haderőre támaszkodva Peking vitás területi kérdésekben is egyre határozottabban lép fel. Tavaly például Vietnam kizárólagos gazdasági zónájának egyik olajban gazdag területére jelentette be területi igényét, és katonai beavatkozással fenyegette meg Vietnomot, ha nem hagyja abba a kitermelést. A mai Kína maga is megszállások sorozatának terméke, amely bekebelezte Hszincsiangot és Tibetet is. A kínai dinasztiák sosem riadtak vissza az erőszak használatától, illetve a rivális államok és a lázadók „jogos megsemmisítésétől”. De nem tette ezt másként az USA, Japán vagy a Szovjetunió sem. Kína ma új „ázsiai biztonsági architektúrát” követel, és arra hivatkozik, hogy a korábbi megállapodások nem képesek a térség bonyolult biztonsági szükségleteit megfelelően kezelni. Mindeközben igyekszik magához édesgetni az USA korábbi szövetségeseit.

Peking más országok belpolitikájába is beleüti az orrát. A kanadai titkosszolgálat például arra figyelmeztetett, hogy lehetséges, hogy külföldi ügynökök szolgálnak tartományi kabinetekben és kormánytisztviselői posztokon. A múltban a kínai császár a leigázott államok vezetőin keresztül igazgatta az államokat, azaz „barbárokat használt a barbárok igazgatására”, rövid pórázon tartva őket. Japán hasonlóképpen cselekedett a maga idejében: a Fülöp-szigeteken például minden pártot eltörölt, kivéve a Japánt támogatót. Az USA megszállhatatlanul sokszor avatkozott bele a latin-amerikai országok belügyeibe, hol nyílt, hol burkolt, hol békés, hol erőszakos eszközökkel, hogy antikommunista vezetőket támogasson, vagy balos vezetőket buktasson meg. A hidegháború idején az amerikai katonaság és a CIA anyagilag támogatott, fegyverzett fel és képzett ki kommunistaellenes erőket Latin-Amerika-szerte. Moszkva sem maradt tétlen Kelet-Európában. A kíméletlen sztálini idők után Moszkva a Brezsnyev-doktrínára hivatkozva fenntartotta magának a jogot, hogy beavatkozzon a szomszédos országok ügyeibe, és így védje meg a szocializmust az ellenséges erőktől.

Kína kiterjedt oktatási és kulturális programokkal is próbálja befolyását növelni Kelet-Ázsiában és azon túl. A hollywoodi stúdiók is gyakran kérnek kínai támogatást a produkcióikhoz, illetve disztribúciós jogokat a hatalmas kínai piacon. Eközben elővigyázatosan alkalmazzák az öncenzúrát, és kerülnek az olyan szavak használatát, amelyek sértők

lehetnek a Kínai Kommunista Párt számára (pl. Tajvan, Tibet, kulturális forradalom). Ugyanez igaz számos mértékadó kiadóra is. Az oktatás területén szintén megjelenik a kínai befolyás. Kína ma a világ harmadik legnépszerűbb célpontja a külföldön tanuló egyetemisták körében. 142 országban működik több mint félezer Konfuciusz Intézet; ezek a kínai nyelvet és kultúrát népszerűsítik, természetesen a KKP elveivel összhangban. De a KKP a külföldi egyetemekre is beszivárog. A 60 milliós kínai diaszpóra tagjai szívesen demonstrálnak kínai vezetők látogatásakor, illetve tüntetnek zajosan a dalai láma szereplései ellen. A másként gondolkodók Kínában maradt családtagjait viszont megfenyegetik, vagy a közösségi médiában zaklatják. Ausztráliában azon aggódnak, hogy Kína már az ausztrál közvélemény formálásában is szerepet játszik.

A kultúra és az oktatás a régebbi regionális nagyhatalmak számára is fontos meghódítandó terület volt. Az USA latin-amerikai tévécsatornákat indított, ahol folyton amerikai filmeket és műsorokat adtak. Hírügynökségeket és rádióállomásokat szervezett, amelyek intenzív propagandát folytattak a nemkívánatos politikai ellenfelek ellen, álhíreket terjesztettek, és elhallgattatták az ellenzéki médiát. Japán Kelet-Ázsiában uralta a civil szervezeteket, és beépült mindenféle ifjúsági csoportba, harcművészeti egyesületbe, hallgatói szervezetbe és egyházi csoportba. Japán „Nagy Kelet-Ázsia Kulturális Politikájának” célja a nyugati kultúra felszámolása volt. Tokió betiltotta például a Coca-Cola fogyasztását mondván, hogy ez egy tudatmódosító szer, amely csak arra jó, hogy kiszolgáltatottá tegye az embereket az amerikai elnyomással szemben. Tilos volt a térségben az európai nyelvek használata, a hivatalos nyelv a japán lett. A Szovjetunió szintén kiterjedt kulturális tevékenységet folytatott Kelet-Európában a „puha hatalom” megszerzése érdekében. Átvették a hatalmat a rádiók és az újságok felett, befolyásos ifjúsági szervezeteket hoztak létre, a művészeket és az értelmiségieket pedig jól fizető állásokkal kenyerezték le. A VOKS nevű szervezet funkciója például az volt, hogy külföldön terjessze a szovjet eszméket és kultúrát, és a nyugati értelmiségieket bevonja a kommunizmus bűvkörébe. Ezerszám szállítottak külföldi vendégeket a Szovjetunióba, és támogatták a tudományos kutatást, a filmezést, a sportot, a művészeteket és a könyvkiadást.

A múlt nagyhatalmi praktikáinak fényében Kína jelenlegi törekvéseiből több tanulságot is levonhatunk. Először is a gazdasági egymásrautaltságnak árnyoldala is van: így „többször kerülhet” egy-egy konfliktus, a gazdasági vezető szerep fegyverként fordítható a többiek ellen. Másrészt a regionális egyeduralmók hajlamosak alaposan belenyúlni a szomszédos országok belpolitikájába. A kelet-ázsiai országoknak el kell tehát dönteniük, hogy mit kezdenek ezzel a helyzettel. Különösen Japánnak, amely az egyetlen olyan ország a térségben, amely Kína potenciális ellensúlya lehet. A II. világháború óta a japán közvélemény nem nézi jó szemmel a katonai kiadásokat, és sokkal inkább aggódnak az öregedő lakosság ellátásával járó költségek miatt. Ez érthető is, de át kellene gondolniuk, hogy milyen lesz az élet egy Kína által uralt Ázsiában. Peking és Tokió már most is komoly területi vitában áll a Diaoyu/Szenkaku-szigetek kapcsán, ráadásul Kína történelmi okokból mélyen neheztel Japánra.

Ha Japán úgy döntene, hogy nem elfogadható számára a kínai hegemonia, meg kellene változtatnia védelmi politikáját. Az USA szövetségeseként diplomáciai eszközökkel alternatívát kínálhatna a környező országoknak a kínai hegemoniával szemben. Ehhez hasonló értékeket valló és közös érdekekkel rendelkező tengerparti országokat kellene összefognia: Ausztráliát, Indiát, Új-Zélandot és a Fülöp-szigeteket. Más érdeklődőket is be lehetne fogadni, így Indonéziát, Malajziát, Szingapúrt és Thaiföldet. Mindenekelőtt azonban Japánnak és a többi kelet-ázsiai országnak el kell döntenie, hogy akarnak-e egy Kína által uralt Ázsiában élni, vagy sem.

Pethő András

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Koszovó – a függetlenségi nyilatkozat után tíz évvel

Wölfl, Adelheid: Kosovo zehn Jahre nach der Unabhängigkeitserklärung. = Südosteuropa Mitteilungen. 58. 2018. 1. sz. 6–19. p.

A koszovói függetlenség 2008. februári kikiáltása évfordulójának ünnepségeit észrevehetően beárnyékolta a csalódás, a kiábrándultság a teljes körű, először is Belgrád részéről várt elismerés, a gazdasági és társadalmi kibontakozás elmaradása miatt. Koszovó politikai helyzete az ENSZ-, valamint az EU-misszió (UNMIK, EULEX) irányítása alatt továbbra is átmeneti, nemzetközi jogállása bizonytalan, emellett Európán belül Moldova után változatlanul a második legszegényebb övezet. Az egy főre eső jövedelem évi 8,5 ezer euró, a munkanélküliség aránya 33%, fiatalok körében ennek közel a duplája, a meglehetősen alacsony – egy főre 3,2 ezer eurót kitevő – GDP 17%-át a külföldi munkavállalók hazautalt részjövödelme adja. A függetlenség kérdése vagy az intézményi reformok elmaradásai a lakosság jó részét már rég nem foglalkoztatják, a gyakorlati élet feszítő gondjai izgatják őket, ezekre várnak mielőbbi orvoslást, ha ugyan nem a kivándorlást tekintik megoldásnak. Várakozásaik megfelelően szerények, a folyóirat-közlemény kéziratzását megelőzően az önálló országhívószám ez év júniusára ígért bevezetése (+383) képviselte a legfőbb aktualitás. Adelheid Wölfl osztrák sztárújságíró, a *Der Standard* című bécsi lap balkáni tudósítója reprezentatív szereplőkkel (mint a többi között Edita Tahiri helyettes miniszterelnök, az 1991-es Koszovói Demokratikus Liga egyik alapítója) széles körben maga készítette interjúk keretében járja körül a problematikát.

Koszovó teljes érvényű szuverenitásának kulcskérdése a függetlenség Szerbia részéről történő elismerése. A tagjelölti státuszt 2012-ben elnyert Szerbiának ezt a lépést valamikor az EU-csatlakozási folyamat

adott szakaszán kétségkívül meg kell tennie, de ezt a jövőt egyelőre homály fedi. A belgrádi adminisztráció ennek kapcsán egyelőre „megfelelő” időben esedékes népszavazást helyezett kilátásba (aminek végkimenetele ugyan bizonytalan), addig pedig „belső” konzultációt kíván folytatni a társadalmi csoportok reprezentatív képviselőivel, mint arról a „koszovói-metóhiai kérdésekben” illetékes kormányhivatal vezetője, Marko Đurić beszél. Đurić „egyeztetni” kíván a szerb ortodox egyházzal is, emellett készenléte helyezi az ibériai ütőkártyát, felhíva a figyelmet az EU részéről határozottan ellenzett katalán elszakadási törekvésre, mely a Koszovóval teljesen azonos elvi alapon áll. A közeledés tárgyában 2015-ben kötöttek már egy megállapodást a kétoldalú kapcsolatok átfogó normalizálásáról. 2018-ra, ahogy korábban gondolták, sajnos, már nem, de a következő évre várható egy további, mérföldkőnek szánt egyezmény a szerb–koszovói viszony részleges rendezését, a kölcsönös megbékélést illetően. Ez talán hasonló lehetne a volt két Németország között 1972-ben kötött szerződéshez, amely a maga idején a kétoldalú kapcsolatok alapjait kívánta megvetni. Az EU, mindkét fél jövőjét a csatlakozásban látva, a visszafordíthatatlan, a Nyugat-Balkán stabilitásának megerősítését is szolgáló megállapodásokban érdekelt. Biztosítékként fel is merült – koszovói részről – az USA, szerb oldalról Oroszország részvétele, a felvetéseket az EU azonban mindkét vonatkozásban már többször elutasította, és a maga részéről elhárította az USA is. Az „uti possidetis” – már meglévő adminisztratív határok – területi elve alapján hasonlóan ellenez bármifajta területi felosztást (az albán etnikai törzsterület és északon az észak-mitrovicai szerb enklávé között) vagy területi cserét (az albán többségű dél-szerbiai Preševo-völgy – Észak-Mitrovicáért). A függetlenség elismerése szerb részről (ahogy azt Belgrádban időnként megpendítik) ugyanakkor nem „helyettesíthető” valamiféle albán–szerb „megbékélési” folyamat megfoghatatlan célkitűzéseivel sem. Az egyeztetések Belgráddal a keményvonalas Aleksandar Vučić miniszterelnöksége, illetve államelnöksége óta (2014, 2017) újra nehezebbé váltak.

Más tekintetben újra és újra kísértenek az Albániával egyesülő vagy valamiféle „szövetséget” alkotó Koszovó rémképei, mint legújabbban Edi Rama albán miniszterelnök zavarórepülései során. A „Nagy-Albániát” vizionáló elképzelések a koszovói ellenzék egy részénél visszhangra is

találnak (példának okáért lásd Albin Kurti ellenzéki vezető megnyilatkozásait). Az Európai Unió, egyszersmind a politikai felügyeletet gyakorló ENSZ ezért is ragaszkodik a történetileg kialakult tartományi határokhoz, melyek – éppenséggel erőteljes albán többségű lakosság mellett – multietnikus (szerb, bosnyák, roma stb.) térséget zárnak magukba. A nemzetközi Koszovó-diszkurzus másik pólusán jelentkezik H-Ch. Strache jobboldali-populista osztrák szabadságpárti vezető, aki azt hangoztatva, hogy „Koszovó kétségkívül Szerbia része”, a maga alkancellári pozíciójából udvarol Belgrádnak, hogy népszerűségi mutatóját az ausztriai szerb migráció körében is javítsa.

A koszovói stabilitás érdekében fáradozó törekvéseket mindinkább keresztezi a tartományon belüli, EU-szkepticizmussal kísért etnikai nacionalizmus erősödése is, mely sajnálatosan ötvöződik a lokális korrupcióval. Jól látható jelek: egyfelől a felszabadítási hadsereg (UÇK) emlékére gomba módra szaporodó emlékművek sokaságában, másfelől a veteránok minden irányú befolyásszerzésében nyilvánul meg. De ide tartoznak Ramush Haradinaj UÇK-gyökerű, kétes előéletű miniszterelnök viselt dolgai is. Haradinaj a szerb–koszovói harcokat követő konszolidáció talaján pártot alapított (AAK: Szövetség Koszovó Jövőjéért, 2002), de közben minden jel szerint – épp csak tételesen nem tetten érhető formában – átmentette a békeidőszakra a leszerelt hadsereg szervezett bűnözési struktúráit (drogkereskedelem az albán maffiával együttműködésben), a 2004. évi parlamenti választások nyomán miniszterelnöki székbe került, majd 2005-ben önként vállalta, hogy a jugoszláviai háborúban elkövetett háborús bűnöket vizsgáló Hágai Nemzetközi Törvényszék (ICTY) elé áll, amikor vonatkozó, sokirányú cselekmények elkövetésével megvádolták. Ezek között hadifogoly-életek sérelmére folytatott szervkereskedelem is előfordult. Az ICTY több szakaszban vizsgálódott, s 2017-ben közvetlen bizonyítékok hiányában végül nem talált fogást rajta, s (Belgrád végtelen felháborodására) valamennyi vádpontban felmentette, ezt követően hamar vissza is tornászta magát a miniszterelnöki székbe. Ő az, aki nemrégiben a duplájára emeltette a fizetését, hogy a jövedelméből alkalmi öltönyre is jusson végre, amellett, hogy hazafias melldőngetésével, a „nagy-albán” párt (*Vetëvendosje*) irányába tett gesztusaival stb. használhatatlanná teszi magát a Koszovó sorsát érintő

tárgyalásokban. Disztingváltabb pályatársa: Hashim Thaçi elnök, pártja (PDK: Koszovói Demokrata Párt) élén korábban maga is miniszterelnök, Haradinajban okkal látja a riválisát, miközben a saját gyökerei éppúgy az UÇK-hoz és a sorait átszövő szervezett bűnözéshez vezetnek, csak a közszájon forgó részletek Hágába eddig valahogy sosem jutottak el. A korrekt, erkölcsileg feddhetetlen átmenet időszaka a Demokratikus Liga színeiben politizáló író, polgárjogi aktivista, később miniszterelnök Ibrahim Rugova halálával 2006-ban, még a függetlenség kikiáltása előtt sajnálatosan véget ért.

Koszovó hosszú távra szóló konszolidációja mindinkább veszélybe kerül, nem utolsósorban a jogállami standard megszilárdításáért felelős EULEX-misszió elbizonytalanodása miatt is. Több tagállam megelégtelt ugyanis a nemzetközi felhatalmazású bírák, ügyészek kiküldetésének terheit. Visszahívásuk nemcsak rossz előjel számba menne, de katasztrofális csapást is mérne a lassú, nehézkes, de mégiscsak megindult építkezésre nézve, hiszen az ügyek az amúgy még csak foghíjasan kiépült honi apparátus kezén egykettőre az ebek harmincadjára jutnának. Eleendő utalni e tekintetben csak a Bosznia-Hercegovinában történetekre, ahol elkövettek hasonló óvatlanságot. Az EULEX a tízévi munkálkodása alatt 600 rendbeli, többnyire korrupciós ügyekben hozott ítélettel jeleskedett, felkutatott több mint 500 eltűnt személyt, állandó jószolgálatot teljesített a törvényalkotási folyamatban.

Különösen nehéz a helyzet Mitrovicával, a megosztott várossal kapcsolatban, ahol formailag a szerb részt is (a környékével a szerb határig) most már a koszovói hatóságok és intézmények alá rendelték, ezek itt azonban egyelőre nehezen működnek. A helyi szerb nacionalista párt (Srpska List) a lehető legszélesebb körben bármifajta előrelépést obstruál. A terület joghatóságilag merőben szürke zóna, ahol az összefolyó albán–szerb maffia szinte teljesen szabadon tenyészik. A lakosság tulajdonképp, mint arról az Aktiv elnevezésű civil szervezet munkatársai is sok mindent el tudnak mondani, növekvő félelemben él, különösképp az albán–szerb megegyezés őszinte híveként Belgráddal szembekeült helyi szerb vezető politikus, Oliver Ivanović elleni, 2018 elején elkövetett, azóta is felderítetlen gyilkos merénylet óta.

Komáromi Sándor

Törökország és az európai „tyúk vagy tojás” probléma

Püttmann, Friedrich: Turkey and the European Chicken-and-Egg Problem = Südosteuropa Mitteilungen, 2018, No. 1, 54–65. p.

Most, hogy az EU és Törökország kapcsolata megfeneklett, fontos lenne új alapokra helyezni a közeledést. A cikk új megközelítést javasol az európaizálódás elősegítéséhez, és azt állítja, hogy át kell gondolnunk az eddigi hozzáállásunkat a politika és a társadalom egymáshoz való viszonyához, és inkább egy organikus, alulról induló európaizálódást kell támogatni, semmint egy felülről jövőt. A felülről érkező, teljes mértékben az uniós csatlakozás vágya által diktált átalakulás ugyanis hosszú távon nem tartható fenn, mivel a reformok mögött nincs belső motiváció. Ehelyett egyelőre le kellene venni a napirendről Törökország uniós tagságát, hogy – az eddigi csatlakozó államok esetétől eltérően – ne a csatlakozás iránti vágy miatt hozzák meg a szükséges reformokat, hanem belülről szülessenek meg azok. Az EU-nak támogatnia kell Törökország civil társadalmát annak érdekében, hogy alulról felfelé történjen meg a változás – méghozzá azáltal, hogy eltörli a vízumkényszert, és lehetővé teszi a török állampolgárok számára az EU működésének megismerését. Ami a politikai következményeket illeti az EU-ra nézve, a szerző azzal zárja gondolatait, hogy elképzelhető, hogy a csatlakozási tárgyalások berekesztése valójában hitelesebbé tenné az EU-t, és hosszú távon fenntarthatóvá az európai mentalitás meggyökeresedését Törökországban.

Annak a valószínűsége, hogy Törökország csatlakozzon az Európai Unióhoz, jelenleg, 2018-ban valahol a nulla körül mozog. Olyan konkrét problémákon túlmenően, hogy ki hogyan definiálja a terrort, az elmúlt években egyes uniós tagállamok és Törökország kapcsolata látványosan megromlott. Törökországban számos újságíró bebörtönöztek, külföldieket tartottak fogva diplomáciai kardcsörtetés közepette, miközben Törökország a szír menekültválság kezelésére szánt, ám lassan csordogáló uniós támogatások miatt vált egyre türelmetlenebbé. Habár Törökország uniós tagságának kérdése mindig is heves vitát váltott ki, most mindez új kontextusban történik, ezért is lenne nagyon fontos újra-

gondolni, hogy mi lenne a következménye a csatlakozás elmaradásának Törökországra, illetve az EU-ra nézve.

Bár erről könnyen megfeledkezünk a vita hevében, ha Törökország nem csatlakozik az Unióhoz, annak nem csak pozitív következményei lesznek az Unióra nézve. Törökország ugyanis kulcsfontosságú ország a Közel-Keleten, és geopolitikai szempontból megkerülhetetlen partner egyrészt a konfliktusos zónákhoz közel fekvő katonai bázisai, másrészt a Nyugat és az „iszlám világ” közötti közvetítő szerepe miatt. Egy alapvetően muzulmán ország, amely esetlegesen átvenné a nyugati jogrendszert és demokratikus normákat, példaképként is funkcionálna. A csatlakozás elmaradása esetén az EU elveszítené közvetlen befolyását Törökországra, és nem kizárt, hogy Oroszország lépne a helyére. Roszszabb alkupozióból indulna a bevándorlók áradatának megfékezése érdekében, sőt lehet, hogy a jelenlegi megállapodás Törökországgal össze is omlana, ha ez utóbbi bosszút akarna állni a csatlakozási tárgyalások leállításáért. Ráadásul Törökország nélkül az EU továbbra is egyfajta „keresztény klub” maradna, és kőbe vésné a muzulmán „ők” és a keresztény „mi” között eredendőnek vélt kulturális másságot. Törökország belépése viszont megerősítené az Európában inkább csak megtúrt muzulmán uniós polgárok helyzetét, és erősítené az EU külpolitikai pozícióját más, muzulmán országok viszonylatában.

Másrészt viszont, ha Törökország csatlakozna, az EU külső határai közvetlenül a konfliktusos gócpontok szomszédságába kerülnének. Ha csak a migránshelyzetre való tekintettel fogadnák be Törökországot az EU-ba, az egyrészt álszent dolog lenne, ezenkívül fából vaskarika is, hiszen azok az uniós állampolgárok, akik elutasítják a bevándorlókat, elutasítanak Törökországot és vele együtt az EU-t is. Ráadásul egy olyan helyzetben, ahol egyes tagországok kiválnak, mások a saját nemzeti érdekeiket kívánják megvalósítani az EU hátán élésködve, miközben eszük ágában sincs betartani a nekik nem tetsző szabályokat, nem lenne szerencsés még egy ekkora létszámú tagállamot befogadni, amely maga sem tudja eldönteni, hogy hozzá akarja-e igazítani az identitását az európai értékekhez, vagy sem. Ez azért is nagyon fontos, mert Törökországot mérete alapján olyan sok hely illetné meg az Európai Parlamentben, hogy az teljesen átrendezné az erőviszonyokat. Új, EU-szkeptikus szö-

vetségek jönnének létre, ami teljesen destabilizálná az EU-t. Úgy tűnik tehát, hogy a csatlakozási tárgyalások felfüggesztése több előnnyel járna az EU-ra nézve, mint hátránnyal, mert a stabilitás mindennél fontosabb.

De mi történne Törökországgal, ha leállítanák a csatlakozási tárgyalásokat? Azok, akik eddig jól jártak az uniós csatlakozás reményében meghozott reformokkal, bizonyára cserbenhagyva éreznék magukat. Ugyanakkor Törökország olyan szempontból profitálna a dologból, hogy leállna a privatizáció, és az ország új kereskedelmi megállapodásokat köthetne harmadik országokkal az Unió szabályaitól függetlenül is, sőt kialakíthatna egy alternatív államszövetséget más iszlám államokkal. Mindez első látásra elég sovány vigasznak tűnik, hiszen az uniós tagság mézesmadzagját követve eddig Törökország számos politikai reformot hozott, demokratikusabb lett az ország, megerősödött a szekularizmus, a jogállamiság és az emberi és kisebbségi jogok védelme, csökkent a korrupció. Eltörölték a halálbüntetést, bővültek a nők jogai, demilitarizálták a politikát, csökkent a hadsereg befolyása, megerősödött a szólásszabadság és a szabad média. Ezek a vívmányok veszélybe kerülnének a tárgyalások leállításával, azonban sokan rámutattak már, hogy az intézkedéseket inkább csak tessék-lássék módra vezették be, egyes követelményeket pedig szándékosan figyelmen kívül hagytak. Ez a szelektív európaizálódás egyrészt annak a jele, hogy még az uniós tagság sem elég csábító ahhoz, hogy Törökország maradéktalanul meg akarjon felelni az elvárásoknak, másrészt viszont a török politikai döntéshozók úgy ítélték meg, hogy bizonyos dolgok az Uniótól függetlenül is hasznosak lehetnek az országra nézve. Ez felveti azt a kérdést, hogy vajon nincs-e más módja annak, hogy Törökország európaivá váljon, és nem lehet-e, hogy az a másik út esetleg még jobb is.

Az uniós tagjelölteknek valójában két alapvető dimenzióban kell megfelelniük az EU elvárásainak. Egyrészt intézményi szinten, amikor is összhangba kell kerülniük az EU intézményeivel, politikáival és jogi struktúráival. Másrészt pedig tágabb, kulturális, társadalompolitikai értelemben kell európaivá válniuk, vagyis át kell venniük az Unióban uralkodó normákat. Egy példával illusztrálva ezt: nem lehet egy lapon említeni a halászhalókkal kapcsolatos uniós irányelvet az európai identitás vagy biztonság kérdésével. Ez a fogalmi megkülönböztetés segít megérteni, hogy az európai integráció olyan jelenség, amely intézményi és társadalmi szín-

ten is megjelenik, és nemcsak technikai kiigazításokról szól, hanem a civil társadalom átalakulásáról is. Míg az intézményes „EU-sodás” hatására bevezetett változások fentről lefelé valósulnak meg, az EU társadalmi-politikai referenciaként is működik, illetve lentől felfelé elterjednek a kulturális normák, ami már viszont az „európaizálódás” megvalósulása. Ez a két folyamat tehát kiegészíti és kölcsönösen erősíti egymást – a kérdés már csak az, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás.

A történelemben mindkét sorrendre volt már példa. Sokszor a társadalom változik meg először, és követeli ki a politikai változást. Az európai integrációban ennek a fordítottja szokott történni: felülről jövő forradalomként a politikai változás megelőzi a társadalom átalakulását. Az európai integráció mozgatórugója eddig a tagság „mézesmadzagja” volt: az EU mindenféle jóval kecsgettette a tagjelölt államot, amennyiben az átalakul az uniós kritériumoknak megfelelően. Az EU egy érdek-közösség, illetve összehangolt nemzeti önérdékek közössége. Csakhogy ennek a koncepciónak van egy nagy veszélye, miként azt az elmúlt évek meg is mutatták: amikor a tagállamok úgy érzik, hogy a saját érdekük nem egyezik a közös érdekekkel, szándékosan figyelmen kívül hagyhatják az uniós jogrendet, vagy ki is léphetnek az EU-ból. Törökország pont egy ilyen vészterhes időszakban kezdte meg a csatlakozási tárgyalásokat, miközben önmaga is ellentmondásosan viselkedett. Bár az évszázad elején számos európai irányba mutató reformot fogadott el, most már tudatosan halad az ellenkező irányba a jogállamiságot, a független bíróságokat, a demokratizálódást és a társadalmi modernizációt illetően. A fentről lefelé történő európaizálódás csak azokban az esetekben történt meg, amikor az uniós csatlakozás motivációja még hihető volt, illetve az intézkedés összhangban volt az uralkodó elit érdekeivel. Az AKP-nak például saját hatalmának megerősítése miatt érdekében állt a hadsereg gyengítése és a vallás szabad gyakorlatának támogatása, majd hátat fordított a liberális demokrácia számos egyéb vívmányának.

Ahhoz, hogy ezt a szerkezeti hibát orvosolni lehessen, és fenntartható legyen az európaizálódási modell, az európai értékeket alulról felfelé kell megszilárdítani. Az állampolgároknak be kell látniuk, hogy fontos számukra ezen értékek védelme, és hogy a közösség nem csak azon alapul, hogy az egyes államok milyen hasznot tudnak húzni belőle. Ehhez azon-

ban a társadalmat magát kell meggyőzni. Törökországban a modernizáció eddig gyakran felülről jött, annak minden hátrányával együtt. Ugyanakkor volt idő, amikor a törökök is megtapasztalták, hogy a civil társadalom a társadalmi változás és a korrupció visszaszorításának motorja is lehet. Tehát Törökország európaizálódása szerves módon is megtörténhet, és sokkal tartósabb lenne, bár kétségtelenül jóval tovább tartana, sőt a jelenlegi politikai helyzetben szinte elképzelhetetlen. Ugyanakkor az EU-hoz úgy is hasonlatossá tud válni egy ország – amennyiben egyetért annak jogi és demokratikus berendezkedésével –, hogy közben nem lesz uniós tagállam. Ilyen például Tunézia esete, ahol európai uniós segítséggel vezetnek be demokratikus reformokat és társadalmi-gazdasági előrelépéseket.

A szerző úgy véli, hogy az organikus európaizálódás elősegítésének legkézenfekvőbb módja a vízumliberalizáció és az ezzel járó szociális tanulás lenne. Bár sokan szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy az anyaországi törökök látogatása a rosszul integrálódott európai törököknél bármiféle pozitív tanulsággal is járna a nők jogait vagy a sajtószabadságot illetően, szociológiai kutatások kimutatták, hogy a társadalmi értékek és politikai attitűdök személyek közötti és társadalmak közötti kontaktuson keresztül változtathatók meg. Ezen túlmenően a vízumkényszer eltörlése sok török számára, aki már most is becses dolognak tartja a liberális demokráciát, megnyitná az utat ahhoz, hogy kapcsolatokat építsen ki és forrásokat szerezzen a civil társadalom és a civil szervezetek megerősítéséhez Törökországban. A szociális tanulás előnyeit úgy is ki lehetne aknázni, ha török állami tisztviselőket hívnának meg EU-s közigazgatási szervekhez, hogy a saját szemükkel tapasztalhassák meg bizonyos intézményes gyakorlatok vagy rendszerek hasznát.

Ha Törökország kimarad is az EU-ból, nem szabad magára hagyni. Éppen ellenkezőleg, pontosan akkor kell még inkább támogatni a török társadalom európaivá válását, amikor holtpontra jutnak a csatlakozási tárgyalások. Csak így érhető el mindkét cél, vagyis a fenntartható Európai Unió és Törökország tartós európaizálódása. Az EU-nak félre kell tehát tenni a gazdasági megfontolásokat, és saját politikai stabilitásának megőrzése érdekében nem „mézesmadzagokat” kell más országok előtt elhúznia, hanem inspirációként kell szolgálnia – miközben Törökország kívül marad az Unión.

Pethő András

NEMZETISÉGI JOG

Romániáról: „dübörgő” gazdaság – veszélyeztetett jogállamiság?

Weichert, Michael: Nachrichten aus Rumänien: Boomende Wirtschaft – Rechtsstaatlichkeit in Gefahr? = Südosteuropa Mitteilungen. 58. 2018. 1. sz. 66–79. p.

Románia 2017-ben nemzetközi szinten a korábbiaknál is látványosabb gazdasági növekedésével imponált: 6%-os GDP-bővülés (az EU-ban történetesen a legmagasabb!), 7,8% ipari exportnövekedés. Tovább erősödött a foglalkoztatottság is, a munkanélküliség visszaszorult 5,5%-ra. Az erőteljes GDP-bővülést persze elsősorban a közszolgálati körben például 20%-kal emelt kormányzati bértárcával, illetve a nyugdíjemelésekkel ért, majdnem 8%-os fogyasztásbővülés gerjesztette, miközben a bérminimum is emelkedett 16%-kal. Szembetűnő kísérőjelenség ugyanakkor: mindeközben a szociális olló tovább nyílt, tovább fokozódott az elszegényedő csoportok marginalizálódása. A GDP mindösszesen 16%-ára vett szociális kiadások a legalacsonyabb szintet képviselik az EU-n belül. A legtöbb megfigyelő a különböző összefüggéseket (mint pl. az emelt bérek és juttatások további költségvetési vonzatát, vagy az infláció 3% felett várható értékét) figyelembe véve kételkedik is a látványos felszíni eredmények fenntarthatóságában. Figyelmeztető jel az adott szektorokban (egészségügy, oktatás stb.) már eltervezett, amúgy valóban esedékes állami beruházások visszafogása is. Így is kérdésessé válhat azonban az államháztartási és folyómérleghiány kötelező 3%-os szint alatti tartása.

A szociális egyenlőtlenség továbbmélyülése, papírforma szerint hiába vezető erő már az előző ciklus óta a szociáldemokrata párt, a neoliberalis struktúrák túlsúlyára vall. Még inkább erre utal, hogy a probléma teljesen kívül marad a közbeszéken. A közbeszédet valami teljesen másféle, nehezen értelmezhető aktualitás foglalkoztatja: a kormány és

a jobboldali ellenzék és az általa fellármázott civil szervezetek támogatását élvező Nemzeti Korrupcióellenes Igazgatóság („Korrupcióellenes Ügyészség”, DNA) elkecsereedett közelharca az igazságügyi szféra strukturális átalakítása körül.

Románia 2007. évi EU-csatlakozásával felvállalt és az együttműködési és megfigyelési mechanizmus alá vont intézményi reformok jelentős késésbe kerültek, különösképpen az igazságügy és a korrupcióellenes küzdelem területén. A 2016. évi választásokkal ismételt kormányzati pozícióba jutott szociálliberális koalíció (PSD–ALDE) – 2018 januárja óta már harmadik miniszterelnökét koptatva – igyekezett erőteljesebb tempót felvenni az előbbre jutás érdekében. Az EB legutóbbi jelentése azonban csalódva állapítja meg: 2017-ben stagnált a reformok üteme, lelassult a korábban megfogalmazott teendők gyakorlatba ültetése, az igazságügyi rendszer függetlenségét ért támadások pedig „súlyos aggodalmakra adnak okot”. A parlament 2017 januárjától kezdve tiltakozó tüntetések keretében tartja napirenden az ügyészek és bírák fölötti ellenőrzésre, a kinevezési gyakorlatra stb. vonatkozó módosítási javaslatait, melyek egy részével ellenzéki megítélés szerint a téma visszakerülne az igazságügyi minisztérium fennhatósága alá, amivel természetesen sérülne az igazságszolgáltatás függetlensége és egyben a román jogállamiság. Az ellenzéki oldalt erősíti maga az államfő is.

Csúcsra jár a csatározások feszültsége a létszám-súlyában gyenge (közvélemény-kutatásokban a választások óta valamit ugyan erősödött) parlamenti ellenzék soraiból a kormány ellen intézett, rendre sikertelen bizalmatlansági indítványokkal (mint többek között 2018. június 27-én), valamint a kormány próbálkozásaival a Korrupcióellenes Igazgatóság főügyésznőjének (L.C. Kövesi) elmozdítására (így például folyó év februárjában). A román EU-csatlakozási tárgyalások párhuzamában létrehívott Igazgatóság hathatós, esetenként ugyanakkor alig igazolható tevékenysége könnyen keltheti a baloldallelles erőik kiszolgáltatásának látszatát, de az is lehetséges, hogy a mindenkori kormányon lévő csoportok kerülnek a célkeresztjébe, mint a most futó ciklusban a PSD–ALDE koalíció. A kormány szemében – noha jóformán valamennyi szakmai szervezet, s nem csak a Legfelsőbb Bírói Tanács vagy a Legfőbb Ügyészség körében aggodalmat keltenek egyes előterjesztések vagy el is foga-

dott törvénymódosítások – mindenesetre vörös posztó a DNA ténykedése, melynek során például 2017 elején választási csalás vádjával perbe fogva túsul ejtette a hasonló váddal egyszer már elítélt, bár próbaidőre bocsátott Liviu Dragnea PSD-pártvezért, elütve őt a kormányfői posztól, s egy sor további oldalvágásról is gondoskodott. A DNA irányában megfogalmazódik a viszontvád: a jogállamiságot, a korrupcióellenes küzdelmet épp az Igazgatóság heveny túlbuzgalma és túlkapásai veszélyeztetik, ahol a korrupcióellenes nyomozásokat a korrupcióban akár közvetlenül érintett, kölcsönös leszámolásokban érdekelt titkosszolgálatok manipulálják, azaz, az országot „ügyészállammá” változtatva, Romániát hovatovább a titkosszolgálatok és vádhatóságok emberei irányítják.

M. Weichert nem mondhat többet, mást a román közéletet élesen megosztó jogpolitikai szembenállásról, mint amit az aktuális román sajtóból kiolvashatunk (ahogy erről magyar olvasatunk is adott hazai vagy erdélyi forrásokból), nem tud és nem is akar valami „okosat” mondani. Viszont vannak egyéni hangsúlyai áttekintésének: némileg maga is szkeptikus a DNA buzgólkodása irányában, néhol a felszólamlások tárgyilagosságát hiányolja. Az ellenoldalon alapvetően a kapkodást, az elnagyoltságot észrevételezi, amivel az eredendő bizalmatlanság viszonyai között könnyű támadási felületet hagy intézkedési tervein. Alapjában véve úgy tartja: az ellenzékbeli leginkább talán a választások újbóli elvesztése, legalábbis a közvélemény-kutatók előzetes kalkulációihoz képest nem várt baloldali győzelem miatti frusztráció beszél. A DNA tevékenységének megítélésében pedig nem kevésbé óvatos, mint a *444.hu* portál Barabás T. János külügyi szakértőre hivatkozó 2017. februári cikke Magyarai Péter tollából (*A titkosszolgálatok túlhatalmára panaszkodnak az üldözött román politikusok.* = *444. 2017. február 7.* – <https://444.hu/>), és a hatalmi ágak közötti egyensúly követelményét értő társadalmi konszenzus hiányában látja a fő problémát. A román politikának azt a problémát kellene mihamarabb megoldania, már csak azért is, mert 2019 első felében Románia soros az EU-elnökség teendőit illetően.

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Az erdélyi magyarok migrációja a 19. század végétől napjainkig

Horváth István: Globalizáció és nemzetépítési törekvések szorításában. Az erdélyi magyar tömeges elvándorlás évszázada = Korunk, 2018., 4. sz. 3–15 p.

Az elmúlt évszázad migrációs periódusai Romániában a szerző szerint:

1. 1880-tól az első világháborúig tartó felemás térségi modernizáció következtében kialakult átfogó és összetett migrációs folyamat.
2. A két világháború időszeke, amelyben a jelentős államhatár-változások és a térség nemzeti homogenizálási törekvései miatti – több, kisebbségi sorsba került nemzeti közösséget érintő – kényszermigráció.
3. A létező szocializmus korszakában zajló politikai migráció és etnikai kiválási folyamatok – elsősorban a zsidók és a németek vonatkozásában.
4. Posztkommunista periódus: a kelet-közép-európai térség globális gazdasági rendszerhez való visszacsatolását követő migrációs áramlások.

A demográfiai és gazdasági modernizáció tekintetében a 19. század utolsó évtizedeiben felemás állapotok uralkodtak Erdélyben. Míg Nyugat-Európában folyamatosan csökken a születések száma és nő az átlagéletkor 1910-ig, Erdély kétharmad részében nem kezdődik meg a termékenység csökkenése. Ez a térség nemcsak a Lajtán túli országokhoz képest számít perifériának, hanem Magyarországhoz képest is, tehát a népességnövekedés üteme jelentős mértékben meghaladja a gazdasági fejlődés dinamikáját. Ez a helyzet – Erdély vonatkozásában – különösen a Székelyföldre jellemző. A szerző szavával: „agrárnépfelesleg” keletkezett.

Az 1870 és 1913 közötti időszak az első átfogó globalizáció jegyében telik el: világszerte nő a munka hatékonysága és a termelés technológiai szintje, a helyi gazdaságok integrálódnak a globális gazdasági struktúrákba. Erdély periférikus helyzetéből adódóan lényegében kimarad ebből az integrációs folyamatból, ezért ez az állapot (nemcsak Erdélyé, de az egész kelet-közép-európai térségé is – a szerző szerint) megmarad. Az erdélyi „népfelesleg” elsősorban két irányba mozdul el: Amerikába és ebben az időben Romániába. A megnőtt munkaerő-igényű Amerikába a Monarchia területéről 1890-ben 593 ezer, 1910-ben már több mint 2 millió ember vándorolt ki. Másfelől a 19. század utolsó évtizedeiben (mégiscsak – a referáló megjegyzése) beinduló gazdaságfejlődés jelentős számú bevándorlót vonzott az „Ókirályságba”. Románia mezőgazdasági termelése a 19. század utolsó évtizedeiben 3,7-szeresére nőtt, és ez elsősorban az erdélyi, főképp a székely vármegyék „népességyeresége” volt. Ez 1860 és 1914 között kb. 400 ezer embert jelentett. Varga E. Árpád becslése szerint 1869 és 1919 közötti erdélyi migrációs veszteség 310–320 ezer lélek lehetett. Az egyes etnikumok különböző súllyal részesedtek az erdélyi kivándorlásból: a magyarok számarányukhoz képest valamivel kisebb mértékben, a németek nagyobb arányban. A magyarság szempontjából a népességveszteség 100 ezer lélek lehetett.

Német felfogás szerint a nemzet történelmi-kulturális formáció, szemben a francia politikai nemzet kategóriával. Az első világháború nyomán meghúzott új államhatárok – a wilsoni elvek dacára – majdnem ugyanolyan heterogén népességet fogtak közre, mint a korábbi birodalmak, mindenekelőtt a Monarchia. A népesség etnikai sokszínűsége nem csökkent számottevően az új államalakulatok kialakításával, viszont ezek az államok úgy tettek, mintha az országhoz tartozó népesség etnikailag homogén lenne. A nemzeti homogenizációs törekvések következtében az első világháború után mintegy 5,7 millió személy mozdult el – mint autochton lakos – a szülőföldjéről (népességcsere, kitelepítés, kényszeres elvándorlás, ezek során például 1818 és 1923 között 197 ezer magyar ember hagyta el Erdélyt).

A II. világháború nyomán újjáéledt a népességmozgás kényszeres változata: az 1949. évi magyar népszámlálás a népességből 102 721 olyan személyt regisztrált, akik 1938 előtt Románia területén éltek. Ők

képviselték a határmódosítás miatt bekövetkezett migrációs népességvesztés minimális szintjét. További veszteségnek számít a szovjet megszállás során deportált magyarok tömege: az összes erdélyi magyar vagy magyar kötődésű elhurcoltak száma 50 ezerre tehető. A veszteséglistát gyarapítja a 150–160 ezer erdélyi zsidóságból a minimum 131 ezer elhurcolt ember, akiket 1944 során haláltáborba küldtek. A kényszermunka, deportálás és külföldre menekülés következtében az észak-erdélyi zsidóság lélekszáma 1947-re 44,7 ezerre csökkent. Ezek azok, akik magyarul beszéltek, és kulturálisan is magyarnak tekinthetők. (Többségükben maguk is így gondolták.)

Az erdélyi szászok és népi németek (svábok) száma is jelentősen apadt. Azoktól a németektől, akiket a német hadseregbe soroztak be (kb. 73 ezer fő), 1944. augusztus 23. után (ekkor fordult szembe Románia az eddigi szövetséges Németországgal) megvonták a román állampolgárságot, így nem térhettek vissza Romániába. A háború végére legalább 140 ezer kitelepített vagy elüldözött némettel számolhatunk. Ezen kívül a szovjet katonai parancsnokság egyoldalú döntése nyomán 63,3 ezer németet hurcoltak el a Szovjetunióba. Összesítve a második világháború végéig legalább 310 ezer magyar nemzetiségű ember hagyta el végleg Erdélyt, viszont a magyar nyelvet használók száma, azaz a migrációs veszteség, ennél jóval nagyobb, mert az elhurcolt zsidók többsége a mindennapi kapcsolatok során domináns nyelvként a magyart használta, ugyanígy a népi németek körében is a magyar volt a domináns nyelv.

1950 és 1992 között becslések szerint a szovjet csatlós országokból kb. 14,6 millió személy mozdult el keletről nyugatra. Ezek 75%-a a származási országok kisebbségeihez tartozott. Romániából 1975 és 1993 között kb. 360 ezer személy távozott, viszont 1950 és 1993 között, az NSZK és Románia közötti megállapodás nyomán, Romániából 430 ezer német települt át Németországba.

Figyelemre méltó fejlemény, hogy 1985 és 1989 között jelentősen megnőtt a politikai menedéjogért folyamodó román állampolgárok száma, különösen a kisebbségi magyaroké, akiknek részesedése a kivándorlók tömegéből közel 20%-ra emelkedett. Ugyanebben az időszakban a Magyarországra települők száma 75 ezerre tehető. A nyolcvanas évek

második felében megszűntek ugyan a kényszerű kitelepítések, viszont az erdélyi magyaroknak sajátos etnikai fenyegetettséggel kellett szembenéznük. Ilyen sajnálatos fejleménynek tekinthető a minden román állampolgárt sújtó romló életszínvonal és az erősödő politikai elnyomás mellett a magyarok anyanyelvű oktatásának fokozatos beszűkítése, a művelődési intézmények elsorvasztása, a magyar anyanyelvűek kiszorítása a hatalomból, a fiatalok mobilitási lehetőségeinek beszűkítése, amit tetézett az egyre nyíltabb, durva magyarellenes retorika. Mindennek következtében az erdélyi magyarok körében menekülési hangulat lett úrrá. Az illegális elvándorlók növekvő száma a magyar államot arra készítette, hogy menekülteket befogadó állammá váljon.

A létező szocializmust építő országok mindegyike súlyos krízist élt át a rendszerváltás nyomán: a politikai összeomlást követően gyorsan bekövetkezett gazdasági összeomlásuk is: Romániában például 1993-ban az ipari termelés volumene az 1989-es érték 47%-át tette ki. Később Románia gazdaságának csatlakozásával a globális folyamatokhoz (EU-tagság) a globalizáció központi régióinak munkaerővonzása újabb migrációs hullámot indított el; viszont 1990 és 1994 között továbbra is politikai menedéjogért folyamodott 350 ezer román állampolgár, amit a nyugati országok elutasítottak, mivel Romániát biztonságos országnak nyilvánították, és megszigorították a vízumrendeletet. 1992 és 2002 között több mint 45 ezer román állampolgár kapott letelepedési engedélyt. Becslések szerint ebben az időben a romániai magyar migrációs veszteség 110 ezer fő lehetett.

A 2002 és 2007 közötti időszak jelentős változást hozott Románia helyzetében. Eltörölték a vízumkényszert, a román állampolgárok szabadon utazhattak az EU országába, 2007-től kezdve pedig munkát is szabadon vállalhattak. A munkaerő szabad mozgásának biztosítása nyomán az ezredfordulón jelentősen megnőtt a migránsok száma: 2002-ig Olaszországban 168,7 ezer, Spanyolországban (2002–2005) 127,5 ezer román állampolgár kapott törvényes tartózkodási engedélyt. Becslések szerint 2010-re a külföldön huzamosabb ideig tartózkodó román állampolgárok száma elérte a 2,67 millió főt. Új fejlemény az ún. alkalmi migránsok státusának kialakulása, akik a külföldi munkavállalás mellett folytatják otthoni munkájukat, továbbá a célszörök közül Olasz- és

Spanyolország veszített vonzerejéből, helyükbe Németország és Anglia lépett. Az EU-s csatlakozást követően Magyarország mint célszámított jelentőségéből – ez alól a kibocsátók közül a székely megyék számítanak kivételnek. Mindösszesen a romániai származású külföldön tartózkodó személyek száma meghaladja a 3,4 millió főt, a migrációs veszteségként elkönnyvelhető magyarok számát – 2002 és 2011 között – 111 ezerre lehet becsülni.

Cholnoky Győző

Városi eskük a kora újkori Bártfán mint kulturális és szociális történelmi forrás

Benka, Peter: Mestské prísahy v Bardejove v ranom novoveku ako prameň kultúrnych a sociálnych dejín. = Historický časopis. 66. r. 2018. 1. no. 27–54. p.

A tanulmány tárgyát Bártfa város eskütételi dokumentumai képezik, amelyeket a szerző három különböző szempontból vizsgál meg. A kutatás a 17. század végétől a 18. század első feléig tartó időszakban keletkezett eskütételi szövegek gyűjteményére terjedt ki. Gazdasági szempontból azért érdekes ez az időszak, mert az addig viszonylag önálló és független királyi városok függővé váltak az uralkodói udvartól annak centralizációs törekvései következtében. Vallásfelekezeti szempontból is változások következtek be: az addig csaknem kizárólag protestánsok (evangélikusok) alkotta közösségek kezdtek római katolikus jelleget ölteni. A nyelvhasználati perspektíva jól tükrözi a német, a latin és a szlovák nyelv használatában bekövetkezett változásokat is.

Az európai történelemben az eskütétel olyan esemény, amelyben a szakrális áthatja a profán szférát. Az eskü olyan kötelező, szigorúan formális rituális cselekmény, amely valamilyen tény, esemény megerősítését szolgálja. A keresztény kultúrában az eskütétel során az Istenre, a szentekre és egyéb transzcendentális tárgyakra hivatkoztak. Az eskütétel szóban, írásban rögzített szöveg alapján tették le. Az eskütétel megkövetelte mind az esküt tévő alany, mind a tanúk fizikai jelenlétét. Az eskü megszegése automatikusan büntetést vont maga után.

A vizsgált időszakban a reformáció következtében előtérbe került a vernakuláris (ún. kontaktus) nyelvek használata, és ekkor kezdődött el a modern állam formálódása is. Az eszközövek a politikai és a vallási hovatartozás specifikus kifejezőeszközeivé is váltak.

A 17. század második felétől kezdődően az addig önálló és privilegiúmaikra büszke szabad királyi városokban külső politikai befolyásra politikai és vallási változások következtek be. A 17-18. század fordulóján a felvidéki városok etnikai arculata is átalakult: a hagyományos német politikai elit meggyengült, a szlovák elem pedig erősödött. A hivatalos latin és német nyelv mellett a szlovák is egyre inkább elfogadottá vált.

Bártfa város legfontosabb önkormányzati szerve a 12 tagú városi tanács (Senatus) volt, élén a bíróval (Iudex), az igazságügyi, a gazdasági és a pénzügyi jogkörök gyakorlójával. A város másik, 30-40 tagú szerve a Communitas volt, amely kisebb mensákra oszlott, élükön a Tribunus plebis / primarius állt. A bírót és a tanács tagjait évente, január hónap elején választották meg, ezt követte az eskütétel a városházán.

A Rákóczi- és a Thököly-féle felkelés után az államhatalom erőteljesen beavatkozott a város politikai életébe: a Szepesi Kamara képviselői felügyelték a bíró és a városi hivatalnokok megválasztását, előnyben részesítve a katolikus jelölteket. A reformációellenes szándékot jól tükrözik a korabeli dokumentumok is: a protestánsok számára elfogadhatatlan megfogalmazás (pl. Szűz Mária és a szentek mint az eskü tanúi). Az eskütételi formulák hitvallása alapján következtetni lehetett az esküt tevő személy vallási meggyőződésére. III. Károly uralkodása idején azonban bizonyos esetekben az eskütétel előtt állók lehetőséget kaptak arra, hogy az eskü szövegéből kihagyják Szűz Máriát és a szenteket. Erről tanúskodnak a bártfai helytartótanács feljegyzései is, miszerint a nem katolikus vallású képviselők az eskütétel során nem mondták ki a vallási meggyőződésükkel szöges ellentétben álló formulákat. Kezdetben a Magisztrátus választási ülését az udvar képviselője személyesen felügyelte, később elegendővé vált, hogy a város képviselői informálják a megfelelő intézményt az esemény lezajlásáról. A városi hivatalnokból az udvar képviselője vált, a város érdeke pedig az lett, hogy elfogadja az udvari központból származó elveket. Az uniformizálás az eskütételi szövegek megfogalmazásában is megmutatkozott, ahol már csak az ural-

kodó nevét kellett megváltoztatni. Az új polgárok eskütételében még mindig kifejezésre jutott a városi közösséghez való tartozás, a közösségi identitás hangsúlyozása. Az eskük tehát a társadalom, illetve a közösség politikai programját is tartalmazták.

Nyelvi szempontból érdemes kiemelni, hogy a városi könyvek többsége latin nyelven íródott, néhány esetben azonban (bíróági tárgyalások, tanúvallomások) a helyi nyelvek használatára bukkantunk. Ez a törekvés a 17-18. század folyamán egyre erőteljesebben nyilvánul meg az esküszövegekben is. Kihangsúlyozandó, hogy a nyelvhasználat, illetve a nyelv választás nem a közérthetőség függvényében történt, hanem azt az adott nyelv presztízse, társadalmi megítélése döntötte el. Az etnikailag sokszínű felső-magyarországi szabad királyi városokban a 15. századtól a latin mellett a német nyelv töltött be jelentős szerepet. Bárfán már 1530-ból fellelhetők olyan dokumentumok, amelyek a német patriciátus és a szlovák/lengyel polgárok közt zajló vitákról tájékoztatnak. I. Ferdinánd a városi tanács kérésére jóváhagyta a szlovák, illetve lengyel etnikumhoz tartozó személyek betelepülését korlátozó határozatot. Az indok pedig az volt, hogy a különböző nyelvű és nemzetiségű polgárok között gyakran alakul ki elégedetlenség és nézeteltérés. A 17-18. századi városi jegyzőkönyvek is a német nyelv fontos szerepét támasztják alá.

Az 1540-es eperjesi szinóduson is leszögezték, hogy a vallási szertartásokat a hívők által érthető nyelven kell végezni. Elsősorban a vallás szférájában vált hangsúlyossá, hogy a vallásos szövegek a hívek széles rétegéhez eljussanak.

A tanulmány szerzője által vizsgált, az 1680 és 1792 közötti időszakot felölelő könyv kb. 88 különböző eskütételi és jogi jellegű dokumentumot tartalmaz. Ezek közül 35 latin, 29 szlovák (szláv), 21 német és csupán 3 magyar nyelvű.

A nyelv választást meghatározták a körülmények is: a jegyző, a segédjegyzők és a városi orvos beiktatásakor kizárólag latin nyelvet használtak, de a polgármester és a szenátus tagjainak beiktatásakor az uralkodó latin mellett gyakrabban előfordulnak német, illetve szlovák kifejezések is. A szerző szerint a német nyelv gyakoribb használata összefügg annak státuszával. A szlovákot ezzel szemben az alacsonyabb társadalmi osztályokból, elővárosi környezetből származó polgárokkal való érintkezésben

használták (ügyes-bajos dolgaik elintézésére: kölcsön nyújtása, kezességvállalás, kölcsön visszafizetése, tanúskodás esetén).

A szlovák nyelvű eskütétel elterjedése arra utal, hogy a már meglévő szlovák lakosság egyre jobban érvényesült fontos társadalmi funkciókban is. Bár a városi tanács üléseinek jegyzőkönyvei latinul íródtak, tartalmaznak német és szlovák szövegrészeket is. Bizonyos esetekben olyan megjegyzéseket is, amelyek arra utalnak, hogy a tárgyalás nyelve a „vernacula lingua” volt, vagy hogy az illető „idiomato Slavonico/Germanico”-ban nyilatkozott.

A nyelvi, az etnikai és a politikai identitás egyaránt szituációfüggő. Az eskütételi szövegek nem csak a jogtörténet szempontjából nyújtanak érdekes információkat, hanem a városi lét politikai és szociális aspektusait is értékes adatokkal egészíthetik ki.

Császári Éva

A livóniai német elit utóvédharca történelmi jogaiért a 20. század elején

Pistohlkors, Gert von: "Restituierung der alten Zustände" oder zukunftsweisende Neuerungen? Schulbildung und der soziale Aufstieg von Esten und Letten vornehmlich in Livland im kontroversen öffentlichen Diskurs (1860 bis 1914). = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 67. 2018. 1. sz. 32–66. p.

A balti születésű (1935), Nyugat-Németországban megtelepedett, pályáját Göttingenben kezdő szerző a cári időszakra vonatkozó balti történetkutatás „nagy öregje”. Több monografikus alapmunkája után – abban a szakfolyóiratban, melyet korábban hosszabb ideig maga is szerkesztett – újabb részelemzést szentel ama elkeseredett utóvédharcnak, amire az ésszt és lett nemzeti törekvés, illetve a párhuzamos oroszosítási folyamat harapófogójába került balti-német elit 1905 táján rákényszerült.

A mai Lett- és Észtország nagyobb részét felölelő történelmi Livónia a tágabb balti övezettel egyetemben a militáns Kardtestvérek lovagrend vezette államszövetség, majd a dán, lengyel-litván, svéd térfoglalások korszakai után a „nagy északi háborút” lezáró nystadi béke

értelmében (1721), illetve Lengyelország 1772–1795 közötti felosztásai során kerül Oroszországhoz. A térség akkor a „Keleti-tengeri kormányzóságok” övezetéként jelenik meg, mely az Ész-, a Lív- és a Kúrföldi kormányzósággal a korábban kialakult politikai tagolódást megőrzi. Maguk a lívek a kúrokkal egyetemben a középkor végére egyébként eltűnnek. A cári államot mindenekelőtt hatalmi-stratégiai érdekek fűzik a területekhez, ezért jó ideig úgy-ahogy még tiszteletben tartja a lovagokból lett német birtokosság, a középkori Hanza-örökséget hordozó német városi elit vagy a lutheránus papság kiváltságait. Legelőször az addig uralkodó lutheránus vallás rangja csorbul az orosz ortodoxszal szemben (1832). A jobbágyorszra jutott, a népesség túlnyomó többségét adó őshonos etnikumok: az észtek és a lettek társadalmi felemelkedését a német értelmiség felvilágosult, a herderi eszméknek elkötelezett liberalizmusa tereli mederbe a jobbágyfelszabadítás Poroszországhoz igazodó, azaz a belső orosz fejlődésnél jóval korábbi, már az 1810-es évektől induló ütemében. Szellemi téren fontos örökség J. G. Herder 1764–1769 közötti rigai működése. A kormányzóságok hétköznapi nyelve (bár hivatalos nyelv az orosz) hagyományosan a német, ez a nyelvi közeg hatja át a kultúra egészét, ahonnan a körvonalazódó észti, lett nemzeti törekvések is mintát nyernek fórumaik, intézményeik és éledező sajtójuk számára.

A lett és észti párhuzamában az észti nemzeti mozgalom a maga emancipációs törekvéseit – protestt szavazásképpen a némettel szemben – immár mindinkább az orosz irányú tájékozódás mentén igyekszik meghatározni, ami párban a késő 19. században (kormányzóságoként eltérő intenzitással és időzítéssel) mind elhatározóbb oroszosítással alapvetően az eleve szűk létszámú német elit további előmenetelét érinti. Hatni képes még az orosz ortodox vallási térítés is, hacsak nem korai szekularizálódással kívánják meghaladni a német lutheránus örökséget. (Ez utóbbi az észti polgári kórusdal-kultúra egyik gyökere is egyben.) A nyelvi váltás döntő elemét az orosz oktatási nyelv bevezetése fémjelzi az alapfokú, majd a középiskolákban az 1880-as években; a váltás végül elhatol egészen Dorpat/Tartu német nyelvű és szellemiségű, svéd alapítású egyeteméig, s a hatóságok a reménybeli hallgatóságot addig is igyekeznek Szentpétervár irányába terelni. A német örökség válsága a lutheránus elit kebelében kiformalódott iskolarendszer átalakulása mellett az

1905. évi oroszországi forradalom napjaiban hatalmasodik el, amikor az észti vagy a lett vidék szociális és politikai nyugtalansága több helyütt gyilkos indulattal fordul a nemesi udvarházak, a falusi parókiák ellen. A fejlemények természetesen elementáris erővel foglalkoztatják a német közvéleményt; a terjedelmes kitekintés a téma egykorú, eddig nem vizsgált publicisztikai, közírói termésére fordítja rá a figyelmet, emellett idevágó, újabb keletű angol vagy német nyelvű szakkiadványokról referál (szerzők: Edward C. Thaden, Torvo U. Raun, Ulrike von Hirschhausen, Kristine Wohlfart, Jörg Hackmann).

Az idézett, konzervatív és mérsékeltlen haladó, egymással vitatkozó elemzések, állásfoglalások számos vonatkozásban egyként elégedetlenek az udvar tartományi politikájával, s egy rég esedékes alkotmányreform erejével a német történelmi elit alkotmányos megerősítését várják, különös tekintettel a népoktatásban és a helyi önkormányzatokban megingott szerepére. Mint elmondják, nem a múltbeli előjogok helyreállítására gondolnak, de a három politikai tényező: az orosz igazgatás, az észti, illetve lett érdekszféra, valamint a balti-német örökség közötti cselekvőképes (konkrétumokra nézve ugyan homályos) egyensúly kimunkálását tartanák szem előtt. Az elgondolás természetesen utópisztikus, a történelem menete visszafordíthatatlan. A formálódó észti és lett elit sem lehet partner ehhez: egyre kevésbé van szüksége akár a régi német, akár az új orosz felettesre, de még mindig több gyakorlati hasznát látja az aktuális orosz kapcsolatnak, mint a múltakba vesző németének. (Legfeljebb hálátlan a kezdő lépéseket, mint egy-egy saját nyelvű lap elindítását, valamilyen egyesület alapítását olykor önzetlenül segítő német közreműködők irányában.) A reális jövőt konkrétan előlegező változásfolyamatba egyébként a saját nyelvű, független állású észti és lett magániskolák megjelenése vezet be a döntő, új elemet. A kigyűjtött anyag szélsőséges, tarthatatlan álláspontokra lett és észti, illetve német vagy orosz oldalon egyaránt rámutat. Mindent egybevéve megindul a történelmileg egykor elithelyzetbe jutott német elem kiszorulása a perifériára. Jól szemlélteti ezt Bernhard Hollander rigai tanár statisztikai kimutatása a rigai iskolák tanári összetételének vagy a tartui egyetemen a hallgatói arányok változásairól 1902-ben írt, a tájról elszármazott történész, Pistohlkors göttingeni tanára: Reinhard Wittram (1902–1973) hagyatékában kéziratban fennmaradt munkájában.

A németiség a továbbiakban egyfelől minden lehetséges alkalmat megragad az oroszosító folyamat elleni, hatékonyságát illetően hamar devalválódó tiltakozásra, másfelől maradék lehetőségeinek mozgósításával – középiskolai szinten – maga is magániskolák alapításával próbálja életben tartani az intézményi bázist a székhelyekre (Riga, Reval/Tallinn, Jelgava/Mitau) és főbb más centrumokra kiterjedően. A politikai-társadalmi életből lassan kiszoruló németek nem egy tekintetben már előre megélik a világháborút követően létrejött szuverén Észt- és Lettország pusztá etnikai kisebbségként betöltött szerepet, amiből egyetlen kiút kínálkozik – a németországi irányú kitelepüléssel. Ennek divatja lényegében már az 1905-ös forradalmi év vidéki sokkélmenyét követően megindul.

Komáromi Sándor

Migráció, remigráció és a „haza” fogalma az 1918–1945 között hazatért oroszországi németeknél

Panagiotidis, Jannis: Zwischen Wahlheimat und Urheimat – Multiple russlanddeutsche Heimatdiskurse nach dem Zweiten Weltkrieg. = Spiegelungen. Jg. 12. 2017. 2. sz. 9–22. p.; Siemens, Heinrich: »Wir haben hier keine bleibende Stadt« – Heimatverlust und idealisierte Heimat bei den Mennoniten. = Uo. 23–34; Petersen, Hans-Christian: The Making of Russlanddeutschtum – Karl Stumpp oder die Mobilisierung einer ‚Volksgruppe‘ in der Zwischenkriegszeit. = C. Eisler, S. Götsch-Elten (Hgg.): Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Münster. 2017. 163–190. p. (Online: www.academia.edu/.../The_Making...)

A Német-Római Birodalom vagy az 1815–1866 között fennállt Német Szövetség kötelékeibe tartozó politikai egységek területéről évszázadokon át folyó telepes kirajzás nagyobb volumeneiben a keleti, délkeleti szomszédság vagy az amerikai kontinens mellett az európai szárazföld oroszországi messzeségeibe vezet. Az Oszmán Birodalomtól és vazallusaitól elhódított, vagy elmaradott belső területek agrárfejlesztésére a 18. század hatvanas éveitől kezdődően Nagy Katalin cárnő és utódai sokféle kedvezmény ígéretével verbuválnak nagyobb létszámban külföldi munkaerőt. A hívó szót üldözött, elnyomott protestáns felekezetekhez tartozó érdeklődők (vagy protestáns környezetbe szorult kato-

likusok) követik nagyobb számban. A régiók iparosodását is serkentő pionírmunka lassan termőre is fordul a Szarátov körüli Volga-vidék, a Fekete-tengermellék és más dél-orosz (később általában Ukrajna részét képező) régiók – összességében lassan több százezres, az első világháború előestéjén már kb. kétmillió főt számláló – telepein. Kaukázusi, nyugat-szibériai kiágazásaik is jelzik a fejlesztési terv távlatra szóló sikerét. A színhelyek táji adottságaival (mint például a Volgánál a nomád – kalmük, kirgiz – szomszédság rajtaütései), időjárási, természeti viszonyaival rendre megküzdő telepesközösségek az 1870-es évektől ugyanakkor a modernizáció során nacionalista hangsúlyokra váltó orosz politika idegenellenességével találják magukat szembe. A cári kormányzat az önkormányzatiságra, a nyelvi szabadságra, az iskolaszervezésre stb. vonatkozó kiváltságok eltörlésével fokról fokra elidegeníti magától a németiséget. Az intézkedések nacionalista éle mellett világosan kitapintható az 1871-ben egységesült nagy hatalmi Németországgal szemben gyanakvóvá váló orosz politika újszerű németellenessége. A telepes németiség bekerítése a világháború éveiben „belső ellenséggé” nyilvánításukkal folytatódik, majd – az ígéretes kezdeteket követően – nyílt üldöztetésben ölt formát a szovjet időkben.

Az 1917-es „nagy” októberi forradalom után a telepes németiség a legvédtelenebb áldozata a termelési viszonyokat felforgató bolsevista politikának. Kevés, legfeljebb látszólagos a köszönet a *Volgai Német Autonóm terület (1918) vagy utódjaként az Autonóm Köztársaság* kirakatpolitika értékű létrehívásában (1924), melynek értelmisége végül bekerül a sztálini tisztogatások célkeresztjébe, 1941-ben a szovjet állam elleni hitleri háborús támadás nyomán pedig teljes lakosságát Urálon túli kényszermunkatáborokba (*trudarmija*) vagy őrzött szálláskörzetekbe (*szpeczposzelenyje*) deportálják, s ezzel az autonómia is megszűnik. A kiűrités a Volga-vidékkel együtt a tengermellék, a Krím vagy a Kaukázus német telepeit is érinti, összességében mintegy 900 ezres létszámmal. A folyamat során a Wehrmacht előrenyomulása miatt helyén marad a tengermellék még mintegy 340 ezres diaszpórája, mely végül 1943-ban együtt mozog a német katonai visszavonulással, miközben egy részüket (200 ezer) az orosz haderő beéri, és visszairányítja a sorstársak számára az Urálon túl korábban kialakított táborokba. A területi felosztást célzó Molotov–Ribbentrop paktum (1939)

értelmében intézményesen bonyolódik a kivonás az első világháború után román fennhatóság alá került Besszarábia vagy a Lengyelország által viszszerzett Volhínia németjeivel kapcsolatban, mintegy 120 ezres létszámra kiterjedően (1940).

*

A változó történelmi-társadalmi körülményekkel sarokba szorított, a sztálini önkénnyel megtiport oroszországi németiség számára az adott távolságokból nehezen nyílik mód önkéntes menekülésre. Az Urálon túli kényszerlakhelyek felszabadítását (1956), a politikai megbélyegzés feloldását (1964) követően még elvesztett környezetükbe sem térhetnek vissza, az anyaországi irányú kivándorlás lehetősége nagyobb számban pedig inkább csak kései leszármazottak számára adatott meg, jobbára a Szovjetunió felbomlása után. (Soraikba tartozik cikkszerzőink közül is például H. Siemens vagy hivatkozott szerzőink között H. Krieger.) Anyagunk e kései időszakokkal nem is foglalkozik. – A telepesközösségek a korábbi fordulók során is csupán töredékrészben találnak alkalmat a változtatásra. 1870–1910 között összességében néhány tízezen, különös mód még nem is Németországba igyekeznek visszatérni, hanem Észak- és Dél-Amerika irányában távoznak, hogy eredendően odatelepült honfitársak csoportjaira rátaláljanak. 1917–1922 között a világháborús tapasztalatok, a polgárháború élménye, egyszersmind a bolsevik politika első megpróbáltatásai nyomán először keresik az anyaországba vezető utat, mintegy 120 ezren, egy részük némi várakozás után mégis továbbindul az amerikai kontinensre. A második világháború alatt a Wehrmacht által menekített vagy egyezményesen kivont diaszpórából természetesen ennél már jóval többen jutnak el a harcok végeztével Németországig. A korai visszatérők lényegében első ízben informálják az anyaországi közvéleményt a különböző oroszországi kolóniák létezéséről, s egymás örökségével maguk is most ismerkednek bővebben.

A nagyobb kiterjedésű telepesrégiók egy-egy képviselője a második világháború utáni évekig hatóan jelentős szerepet visz akár a szervezeti életben, akár az ismeretterjesztésben. A Volga mentiek soraiból kimagaslik Johannes Schleuning (1879–1962) lutheránus lelkész alakja, aki még

Dorpat/Tartu egyetemén tanul lutheránus teológiát a 18. században cári birtokba jutott Baltikumban, ezt követően a kaukázusi Tbiliszi német ajkú egyházközségének lelkésze, de lapot is szerkeszt, melynek „lázító” hangvételéért a cári hatóságok száműzik Szibériába. Onnan a bolsevik forradalom révén szabadulva Szaratovban folytatja, itt kiadott lapját azután már a bolsevikok tiltják be, ezt követően menekül el az országból családjával. Mint emigránst élénken foglalkoztatja – az amerikai közösségeket is tág körben megmozgatva – a helyben maradtak segélyezésének megszervezése, miközben egymás után publikálja ismeretterjesztő munkáit, beszámolóit a Volga menti, majd a tágabb körű oroszországi németiség sorsáról, életéről. Legkiemelkedőbb közülük: *Die Stummen reden: 400 Jahre evangelisch-lutherische Kirche in Russland* (1952). A besszarábiai kolóniák megkerülhetetlen képviselője, Karl Stumpp (1896–1982) Odesszában tett érettségijét követően érkezik a háború végi Németországba, Tübingenben tanul tovább, majd mint pedagógust hívja vissza a szülőföldre, ahol családkutatásba is kezd a telepes német környezetben.

A Németországba visszajutott oroszországi németek súlya, szereplehetősége tulajdonképp a hitleri időkkel, azon belül is különösen a Szovjetunió megtámadásának előestéjén, illetve a Volga vonaláig elhatoló keleti front aktualitásaival értékelődik fel. Az Oroszországba kivándorolt németiség sorsa időközben néhány anyaországi alkotó értelmiségit is közelről megérint; erre vall például Servatius Josef Ponten (1883–1940) geográfus, utazó és népszerű tájíró nagy lélegzetű vállalkozása, *a Volk auf dem Wege – Roman der deutschen Unruhe föcím alatt kiadott hatrészes regényfolyam (1930–1942)*. A szerző egy moszkvai nemzetközi szakmai konferencia során ismerkedett a Volga menti németekkel még 1925-ben. A menekültek országosan átfogó megszerveződéséhez viszont csak a nemzetiszocialista korszak keletre tekintő politikája kínál megfelelő hátteret: a 30-as évek végén jön létre az „oroszországi német” közös nevező alá vont szervezet (*Verband der Deutschen aus Russland*; illetve végül: *Verband der Russlanddeutschen*). Maguk az érintettek egyébiránt mindjárt 1933-tól figyelnek az „eshetőségekre”. Karl Stumpp is otthon terem, hogy tájékozódják a „külföldi német” témakörben mozgó intézmények körül, majd 1941 és 1943 között a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut, valamint az „Ostministerium” (azaz: a „megszállt keleti területek minisz-

tériuma”) közös megbízásával nyílt terepen, katonai mundérban folytatja („etnobiológiai” kitekintéssel bővített) Besszarábiában megkezdett családkutatásait. Különítménye, a „Dr. Stumpp Kommando” kereteiben végzett adatgyűjtése egyébiránt egy-egy falu vagy tájék teljes lakosságát is „átvilágítja” a fegyveres SS faji tisztogatásaihoz. Úgy látszik, az Ostministerium oldaláról, ahol vérbeli náci felső kapcsolata az odesszai régióból hazatért Georg Leibbrandt, ez része a megbízásának. Gyűjtéséből a háború után az egyesületi évkönyv (*Heimatbuch der Deutschen aus Rußland*) jó néhány évfolyamában publikál, de – Schleuninghoz hasonlóan – átfogó érdemi munkákkal is hozzájárul az oroszországi német múlt történeti feldolgozáshoz, mint: *Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862* (1974; angol ny. kiadása digitális rögzítésben: <http://gfr.foxping.com/Emigration/Emigration%20from%20Germany%20to%20Russia.pdf>) stb.

*

Az első menekültmenzedék tagjai – érthető módon csakis a kapitulált Németország nyugati, az 1949-ben megalakult Nyugat-Németország előzményét adó megszállási övezeteiben – készen állnak a második világháború utáni hazatérők fogadására. Háború előtti önszerveződésüket – jelentősen megnövekedett számú résztvevőkörrel – a legkülönbözőbb régiókból elűzött-menekült határon túli németiség „honfitársi” egyesüléseinek motójára 1950-ben *Landsmannschaft der Deutschen aus Russland* néven újítják meg. Máig megjelenő orgániumuk kissé sallangos címét – *Volk auf dem Weg* („Nép – vándorúton”) – pedig Ponten fent említett művétől kölcsönzik. Az egyesületi munka, a találkozók kereteiben tett megnyilatkozásaik, különböző publikációik a múlttal és jelenel történő folyamatos számvetés dokumentumai. A számvetés terében előkerülnek az emlékezet, az identitás, a nemzeti tudat bonyolult, nehéz kérdései, mint az elhomályosult, a tapasztalati aktualitással nem összevethető kép az annak idején elhagyott „őshazáról” (különösen, ha a vonatkozó régió az ország területéhez már hozzá sem tartozik), vagy a „vándorúttal” tervszerűen, más esetben kényszer alatt érintett, esetleg visszavágyott vagy ellenkezőleg: elrettentő oroszországi tájak sora. A „nemzeti” tudatot illetően kiderül: pusztá, köteles

„hazafiúi” érzületként éppannyira elvont, ünnepi beszédkelléket megtestesítő elem, mint bármely anyaországi honfitársé. Ez tükröződik már a „honfitársi” szerveződés 1951-ben másfél ezer fő részvételével megrendezett első találkozó szónoklataiban, melyek frázispufogatással utalnak a hazáért való „helytállás” jegyében végzett munkálkodásra, az ősök kivándorlását pedig – az „élettér”-elmélet sajátos kitágításával – a nemzedéktársak érdekében tett „önzetlen” vállalásnak stilizálják. A menekültek kiüresedett szőlőmokra épített nézetrendszerének hátterében tetten érhetők korábbi, meggyőződésből fakadó vagy megtapadt nemzetiszocialista szimpátiáik. A szóvivők nácitlanítását a nyugatnémet konszolidálódás e körben is jól láthatóan hanyagolta: az 1951-es ünnepi pódiumon ott feszít dr. Stumpp és Georg Leibbrandt (1942-ben a „végső megoldásnak” szentelt Wannsee-konferencia résztvevője), öccsével, a szintén lelkes ifjú hitlerista-pártmunkás Gottlieb Leibbrandttal egyetemben.

Máig kevés adat áll rendelkezésre a két világháború körüli oroszországi német visszatérők táji emlékezetét illetően. Ennek eleve korlátozott lehetőségeire vall Albert Mauch besszarábiai szerző által jegyzett, az elődök elhatározásából belakott tájat köszöntő hazafiúi dal (*Heimatlied*) átfogó karrierje az oroszországi német menekültközösség teljesebb körén belül. A menekültszíntéren a dal kevésbé valamely valós tájra irányuló visszavágyódás, mint inkább az iránytalan elvágódás kifejeződése valami elveszett vagy épp soha nem volt otthonosság után, akárcsak ama népdallá nemesedett, eredetileg Irving Berlin orosz-zsidó emigráns zeneszerző New York-i műhelyéből való, 1925-ben írt sláger esetében, melynek lemezfelvételei különösen a Gdańsk/Danzig körzetéből az 1780-as évek végétől több hullámban a Dnyeper alsó folyásánál letelepített, eredetileg fríz-holland gyökerű mennoniták körében terjedtek. (Egy 1927-es felvételen Richard Tauber adja elő, ld. Youtube <https://www.youtube.com/watch?v=V04VFO6aNog>) Az alnémet/plattdeutsch nyelv saját (*plautdietsch*) dialektusát beszélő és az ószövetségi Szentírásnak erősen elkötelezett mennoniták már menekültközösségként éltek Gdańsk vidékén, s a porosz terjeszkedés miatt adták a fejüket újabb kivándorlásra. 1918 után Németországba visszatelepült csoportjaik vezető képviselője Benjamin H. Unruh (1881–1959) teológus, író hatalmas szervezőmunkát végez az 1929/30 körül rendkívüli engedélyeztetéssel kiköltöző további,

mintegy 15 ezer főt számláló hitsorsos fogadása körül. Kanadába továbbtelepült oroszországi német mennoniták köréből emelkedik ki Arnold Dyck (1889–1970) német nyelvű író, akinek művei oroszországi életükből merítenek, mint főképp önéletrajzi vonatkozású regényfolyama: *Verloren in der Steppe – Mennonitischer Bildungsroman*. 1–5. 1944–1948. Irving Berlinhez *Always* című, akár zsoltár-parafrazisnak elfogadható (137. zsoltár) dalához visszatérve pontosabban a *Heimweh* címet viselő német változatról van szó, szövegét illetően a Lehár-szövegkönyvíró Fritz Löhner-Beda tollából (szöveg és kottakép a tanulmányban!), mely az idegenbe szakadt ember hontalanságáról beszél általában. (Pusztai illusztráció gyanánt emlékeztessünk a magyar 1956-os Honvágydalra: „Oly távol messze van hazám, / Csak még, még egyszer láthatnám...” – K. S.) A dal elterjedtségét mutatja: a második világháború utáni „malenkij robot”-ból hazatérő, oroszországi német kényszermunkásokkal érintkezett magyarországi, illetve romániai sváb elhurcoltak hozzák magukkal vissza nyugatra. A lettországi születésű tanulmány szerző (* 1964) személyes élményként őrzi emlékezetében a szülői házból, megkockáztatva a feltevést, miszerint talán a zsidó és a mennonita-keresztény diaszpóra világa közötti érzelmi átjárhatóság érhető tetten a zsidó szerzők alkotta, esetleg a steti-környezet elvesztését sirató mű (itt Löhner-Beda szintén zsidó származása is kiemelendő) elementáris erejű mennonita befogadásában.

*

A közismertségnek korántsem örvendő témát átfogóan tárgyalja Viktor Krieger (deportált családból származó, Kazahsztánban nevelkedett, 1992-ben kitelepült szerző) még újdonságnak számító műve: *Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aussiedler – Eine Geschichte der Russlanddeutschen*. Bonn. 2015. Általában innen valók az itt ismertetett források szerzőinél feltüntetett lélekszámadatok. Ugyanők felhívják a figyelmet németül is rendszeresen publikáló honfitársunk, Dalos György – történetpolitikai beágyazásában érdemlegesnek mondott (hazai gyűjteményekben nem képviselt) – munkájára is: *Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart*. München. 2014.

Komáromi Sándor

RESUME

Balázs Dobos

The Effects of Electoral System Design in the Non-Territorial Autonomies of Central and Southeast Europe

The paper was designed to address and highlight the question of whether and how some of the main functions of elections can be conceptualized and understood in special minority contexts. Concerning the five selected non-territorial autonomy regimes of Central and Southeast Europe (Croatia, Estonia, Hungary, Serbia, and Slovenia), very little research has been carried out to explore the key and closely intertwined features and effects of minority elections on intra-community dynamics and voters' behaviour such as special voter registration, electoral formula (proportionality/disproportionality), ballot structure, voter turnout, competitiveness, and electoral volatility – research that would take into account the sensitive nature of ethnic data and the relatively high-level cultural-linguistic assimilation, too. Accordingly, the aim of this study was to fill this gap at least in part by identifying and examining their operation in practice, while a more in-depth analysis of the important elements of such processes needs further research. Taken together, these factors have a crucial influence not only on the public participation of the minority groups concerned, but on their future prospects as well.

Gábor Barna

Religion and Folk Art

The Roman Catholic Church acknowledges that “the objects of folk religiosity help believers contemplate the mysteries of the Christian faith”. In these milieus, the Cult of the Virgin Mary is of paramount importance. The primary function of the representation of the Virgin Mary is not to provide an aesthetic experience but to familiarize people with Her mystery.

Ferenc Eiler

Hungary's Nationality Policy between the Two World Wars (1918–1938)

The study analyses the nationality policy of the Hungarian state vis-à-vis its internal minorities from the end of the First World War till the First Vienna Award. This analysis considers Hungary – similarly to the other states of the region – as a *nationalizing* state, and places the emphasis not on drawing a static image of the “nation-state” and the presentation of the position of minorities within that, but rather on the key orientations of the minority-related policies and the motivations and actions of the stakeholders who played a decisive role in shaping these policies.

Róbert Hermann

Artúr Görgei, the Military Leader of the 1848-49 War of Independence

Artúr Görgei was perhaps the most outstanding general of the 1848-49 Hungarian War of Independence: a man of unparalleled military talent both in Hungary and in international comparison. Although he began his military career in 1848 simply as first lieutenant, he disposed over several tens of thousands of troops by 1849. It is mainly thanks to the army directed by him that Austria was forced to admit its weakness at the end of April 1849 by demanding Russia's aid in order to suppress the Hungarian War of Independence. It was one of the habitual anomalies of national self-evaluation that after August 1849, the majority of the Hungarian public opinion blamed not the overwhelming adversary force for the defeat, but the general who actually resisted the enemy outnumbering the Hungarian troops as long as it was reasonable. It was the public's mistaken judgement that later on prevented Görgei from joining – according to his competences – in the public life and military politics of Hungary having regained its independence after 1867.

Zsuzsánna Bögre

Religiosity and the Choice of Values among the Youth of the Visegrád Group Countries

The author's starting point for this study is that Poland and Slovakia are presumably the most religious among the Visegrád (V4) countries, followed by Hungary, while the Czech Republic is the least religious one. Taking this into account and aiming to find similarities and differences between these countries, the author analyses religiosity among the youth of the V4 countries and the values chosen by them. During her research, a basic variable she relies on is the use of categories of religious self-concept, introduced (and successfully used several times) by Miklós Tomka.

The author observes variations of and changes in the proportion of seven secular values and describes them in the first part of her analysis, while in the second part, she analyses the importance of four religious values. In the 1990-2008 period, modernisation affected the youth of the V4 in a similar way, as one can conclude from European Values Survey data: satisfaction with life increased or stayed widespread in all V4 countries, and the proportion of those regarding friends and free time as important generally increased. On the other hand, the proportion of those appreciating such values as work and having children generally dropped. The modern times, ideologies and perception of the world influenced the youth of the V4 in a similar way, regardless of the level of religiosity and secularization in the given country. However, a more thorough look into the details leads the author to the conclusion that Hungary was the most similar to the (most secularised) Czech Republic in the field of secular values, while it was the most similar (although in different proportions) to Poland regarding the trends of religious values.

Finally, the author observes that the V4s do not constitute a uniform region with respect to secular and religious values. The historical period effect is prevalent, but differing cultural and historical traditions create variations in the big picture.

Gábor Limbacher

The Manifestations of Folk Religiosity in Palóc Land

On ritual community holidays and occasions, it was traditionally defined what people of a certain age should rejoice about and when, how men and women should celebrate or mourn. With the spread of the scientific worldview, supernatural schemas were replaced by the basic principle of natural causality. In relation to that, the situation and network of relations of the people in society, with respect to the natural environment and the objective world was relativized and differentiated by the processes of secularization.

Pál Péter Tóth

The Migration of Hungarians into the Carpathian Basin

The work entitled *Gesta Hungarorum* by Anonymus was written 300-350 years after the Hungarians had settled in the Carpathian Basin. In this work the author describes the wanderings of the migrating Hungarians and the peoples and tribes, who joined them from the ancient quarters to the place of the final settlement. In the paper the author seeks to “follow” the road of the Hungarians' ancestors alongside Anonymus, step by step, based on the text of the *Gesta* from the perspective of migration history. During this imaginary “journey”, he attempts to identify the motivations, aims and reasons that triggered this population movement and the conditions, which determined this migration. In line with this goal, he does not deal with other important – but for this work, “secondary” – events in the *Gesta* that were connected only indirectly with the migration processes in the past.

A SZEMLE ROVAT FORRÁSAI

Časopis za kritiko znanosti
(Szlovénia)

Ethnic and Racial Studies
(Egyesült Királyság)

Foreign Affairs
(Amerikai Egyesült Államok)

Historický časopis
(Szlovákia)

Korunk
(Románia)

Spiegelungen
(Németország)

Südosteuropa Mitteilungen,
(Németország)

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung
(Németország)

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARNA GÁBOR

etnográfus, egyetemi tanár, SZTE Néprajzi és Kulturális
Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató
Csoport

BÖGRE ZSUZSANNA

szociológus, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem, Szociológia Intézet

DOBOS BALÁZS

politológus, tudományos munkatárs, MTA TK Kisebbségkutató
Intézet

EILER FERENC

történész, MTA TK Kisebbségkutató Intézet

HERMANN RÓBERT

történész, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem,
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

LIMBACHER GÁBOR

szociológus, etnográfus, Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény

TÓTH PÁL PÉTER

demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

